Italo Zingarelli:

Stara Austrija

Knjige izlaze svaka dva mjeseca. Cijena pretplate za 1 godinu (1 kolo) 6 knjiga: uvezano u platno 240.— Din, broširano 180.— Din; za pola godine (kola); uvezano 120.— Din, broširano 90.— Din. — Pretplata se može otplaćivati i u mjesečnim obrocima od 20.— Din (za uvezane) odnosno 15.— Din (za broširane). — Cijena pojedinih knjiga za one, koji nisu pretplatnici označena je na omotu

ITALO ZINGARELLI:

STARA AUSTRIJA

PREVEDENO

SA II. TALIJANSKOG IZDANJA

SA 8 SLIKA

VLASNIK I IZDAVAČ
NAKLADA KNJIGA „BINOZA - SVJETSKI PISCI"
ZAGREB, ZVONIMIROVA UL. 7

„TIPOGRAFIJA" D. D. ZAGREB

ITALO ZINGARELLI: VECCHIA AUSTRIA

MOZART

Razdoblje, koje od posljednjih godina vladanja Marije Terezije traje do posljednjih godina kraljevanja Franje II., bilo je, zahvaljujući Haydnu, Mozartu, Beethovenu i Schubertu, najljepše u povijesti austrijske glazbe. Možda je bilo i sa gledišta opće umjetnosti, epilog slavne epohe; jer je u Austriji slikarstvo umrlo oko g. 1770. baš, kada je Italija izgubila Giovannija Battistu Tiepola (1696—1770).

Spomenuta četvorica predavala su jedan drugome svoju božansku misiju, svaki poštujući svoga prethodnika: kreposni je Mozart obožavao Haydna, dvadeset i četiri godine starijeg od sebe, te nije dopuštao da ga pred njim omalovažuju, a naslućivao je Beethovenovu veličinu. Godine 1787., kada je budući autor »**Eroiche**«, kao tek sedamnaestogodišnji mladić, pokazao u Mozartovoj kući svoju muzičku vještinu na glasoviru, tada već slavni autor »**Figarova pira**« reče svojim prijateljima u pokrajnjoj sobi: »Pazite na ovoga, jer će jednoga dana o njemu svijet govoriti . . . « U nazočnosti titana Beethovena, bojažljivi je Schubert — kojega je glazba često nalik na glas jedne rezignirane dekadentne epohe — drhtao pun udivljenja. Od te su četvorice, Mozart i Schubert proživjeli kratak i zbog nestašice patnički život: Mozart umre u trideset i trećoj godini, Schubert je imao jedva trideset i jednu; obojica su bili vrlo siromašni.

Wolfgang Mozart rodio se u Salzburgu, u kući broj 9. u Getreidegasse, 27. siječnja 1756. Danas na pročelju zgrade čitamo natpis velikih slova: »Mozarts Geburtshaus«. Stan Mozartovih obuhvaćao je tri sobe, danas su dvije od njih pretvorene u muzej.

Jednu unutrašnju osvjetljuje malo dvorište, ostale gledaju na Getreidegasse. Wolfgang Amadeus rodio se u unutrašnjoj, čedno kao Haydn i Beethoven; ulazeći u kuću, mi djeca dvadesetog vijeka, dobivamo dojam da tu ne bismo mogli živjeti, toliko je ta soba mračna. Sada ju osvjetljuju uspomene: u jednom uglu putni glasovir, što ga je Mozart upotrebljavao za svoje koncerte, u drugom spineta. Oglas na zidu upozorava nas, da ne otvaramo i zatvaramo glazbala. Izgleda nam da te tipke više ne odavaju zvukove, jer kao da se njihov glas ugasio skupa sa životom Wolfganga Amadeja.

U obližnjoj sobi, istoj u kojoj je on svirao katkada prekidajući se od plača, jer je otac Leopold pri poduci pokazivao prema njemu više strogosti nego nježnosti, počiva pod staklenim stalkom njegova violina. Dražesno i malo poput igračke, glazbalo je (sagrađeno od salzburškog graditelja A. F. Mayera g. 1746.) pomoglo dječaka da pravi čudesa već u šestoj godini; toliko je godina imao kada ga je Marija Terezija pozvala s ocem i jedanaestgodišnjom sestricom Marijanom, da pokaže svoju vještinu u Schönbrunnu. Da mu iskaže svoje zadovoljstvo, velika mu je Carica kasnije dopustila, njemu i Marijani, da se igra sa nadvojvodkinjama Karolinom i Marijom Antoinettom. Idući po voskom namazanom podu Mozart sklizne i padne; od stida htio je zaplakati. Karolina je uživala, a Marija Antoinetta pomogne mu da ustane. »Slušaj, Antoinetto, reče dječak, ti si dobra i milosrdna, oženit ću te . . .«

Nadvojvotkinjo, bilo je bolje da ste se udali za njega nego za kralja Francuske: i tako je austrijski dom vidio mnogo morganatskih vjenčanja, a vi bi sebi prištedili zatvor u Templu i sjekiru. »Majko, majko, — potrči skakutajući Antoinetta, — Mozart hoće da me oženi.« Carica je odobrila ukus muškarčića i izjavila, da nije slaba partija za njenu kćerku. Wolfgang se nije zbunio; potpuno ozbiljan, pozvan

da uđe, poljubi ruku budućoj punici, i ponovi pitanje: »Antoinetta ima dobro srce, hoću da je oženim . . .«

— Vrlo je uljudno s tvoje strane, dragi moj Mozarte — odgovori Njezino Veličanstvo — ali ako želiš oženiti Antoinettu moraš se obući kao nadvojvoda.

Velika zapreka! »Tko će mi dati nadvojvodsko odijelo?« zaplače dječak. »Antoinetta me mora uzeti ovakvog kakav jesam.« Uhvatio je nadvojvotkinju za ruku i zaklinjao: »Zar nije istina, Antoinetto, da ćeš me ti uzeti ovakvog?«

Dva dana kasnije Carica je poslala Wolfgangu preko glasnika jedno od svečanih odijela, nadvojvode Maksimilijana, a Marijani jednu haljinu Marije Antoinette. Dvorska je kočija zatim odvela u dvor golobradog zeta i njegovu sestru u novim odorama. Marija Terezija se vrlo pozabavila i izdala nalog da dječake lijepo portretiraju: oba portreta vise sada na zidu unutrašnje sobe. Eto tu je dječarac, koji je htio rezervirati ženu određenu za Capeta: u ljubičastom odijelu, sa zlatnim vrvcama, sa čipkama oko rukava i na prsima, kočoperi se kao mali vojvoda. Na glavi vlasulja, o boku mač, izgleda — velim vam — kao pravi kavalir. Glava donekle prevelika za nježno tijelo, zahvaćena je u tri četvrtine, desno uho otkriva anomaliju pomanjkanja ušnice. Ista anomalija je kasnije utvrđena i kod mlađeg Mozartova sina, koji se također zvao Wolfgang Amadej. Razliku između abnormalna uha autora »Don Juana« i jednog običnog uha pokazuje jedan akvarel: možda da je zbog toga Wolfgang Amadej junior dao dobru glazbu i fenomenom se može pozabaviti znanost. Ali neka znanost ne istražuje tu pojavu na anonimnoj lubanji, koju ovdje čuvaju, lubanji, koja izgleda kao da se tu ne snalazi, kao da je upala među nepozvane, ali koja ipak sugestivno djeluje sa svojim zahtjevom, da je ona bila tvornica harmonija: tu lubanju je godine 1842. kiparu Jakobu Hyrtlu dao jedan grobar bečkog

groblja St. Marx; god. 1868. prešla je u posjed Hyrtlovom bratu anatomu Josefu, koji je, umrijevši 1894., ostavi u baštinu Salzburžanima.

Svaka stvar u njegovoj sobi otkriva tjeskobu njegova života: da pokućstvo nije nestalo i ono bi nam to govorilo. Čedna je posuda za blagoslovljenu vodu sa Kristom i maslinovom grančicom, čedni su i rijetki kraljevski darovi. Lisnica od izvezene svile nije iskvarena od novčanica, već od papira sa glazbenim bilješkama, s kojima je Mozart punio lisnicu. »Moji vrijednosni papiri« obično je govorio. I nije lagao.

Wolfgang Mozart živio je u vječnoj neimaštini. Žena jednoga od mnogih koji su mu pozajmljivali novac, računovođe Hofdehmela, zaljubila se u njega: od žalosti se njezin muž ubio udarcima britve. Još mnogo godina kasnije Beethoven se ustručavao da svira u nazočnosti Hofdehmelove »zbog slučaja sa Mozartom«. Jadni je Mozart u čitavoj stvari bio nevin. Slabašan, bojažljiv, uvijek pritisnut materijalnim brigama i mučen idealima, koje zbog prerane smrti nije postigao, nije nikako bio stvoren za vladanje ženskim dušama snagom žara, koji se preporađa. Njegov je ljubavni život martirij, niz razočaranja. Onaj koji u psihoanalizi pronalazi ključ za sve tajne, može ustvrditi, da je on već kao dijete osjetio u stanovitom obliku, čistom i blagom ne samo zbog godina, ženski čar, kada je u svojoj šestoj godini obećao ljubav i brak Mariji Antoinetti. Mi ga gledamo jednostavna i primitivna.

Godine 1777. dvadeset i jednogodišnji Mozart upoznao se u Augsburgu sa bratučedom Marijom Anom Thekla i zaljubio se. Ovu Mariju treba postaviti u red djevojaka, kojima je sudbina dodijelila osjećaje, koji im uništavaju dalji život. Mozartov otac, koji nije imao točan pojam o važnosti ove sinovljeve strasti, isprva se pobojao, tako da nije mogao vjerovati, kada je jednoga dana doznao, da je njegov dvadeset i jednogodišnji baštinik ostavivši

Augsburg krenuo u München, Mannheim i Pariz. Tragični prizor rastanka između Wolfganga i bratučede prikazan je i u jednoj karikaturi: on je prikazan u putnom odijelu, a djevojka drži golemu kitu cvijeća. Oboje, snabdjeveni prostranim plahtama, brišu suze.

U Mannheimu je ljubav još trajala, a zatim se pomalo počela gasiti. U Parizu je umrla. Pisma Marije Thekle postala su sve rjeđa i kraća; srdačnost i prijateljstvo preuzeše mjesto, koje je izgledalo određeno strasti. Jadna Ana Marija Thekla primala je rado šale i uživala čitajući pisma puna umjetničkog zanosa, ali bi ipak radije da je bratučed došao da zaprosi njenu ruku. Uzaludno je čekala. Premda su joj mnogi udvarali i mnogi je željeli, radije je u duhu ostala vječna Mozartova zaručnica, životareći u samoći od uspomena: izdahnula je u Bayreuthu u starosti od osamdeset i tri godine, tješeći se možda mišlju, da je nesretnik — mučen brakom sa Kostancom Weber — ne jedamput pomislio na sretno doba idile u Augsburgu.

Zla žena, koja je osvetila razočaranu, brzo se pojavila: Wolfgang je pao u ruke Alojzije Weber, koju Carola Groag Belmonte u svojoj knjizi »Žene u Mozartovom životu« naziva lijepom poput grijeha i zavodljivom poput vječnog prokletstva. Ljubav jednoga Mozarta nije za nju ništa značila: jadikovke i zaklinjanja ostavljahu je hladnom. Hinila je nešto interesa, dok joj je predanost mladoga učitelja koristila da postane čuvena pjevačica, zatim ga je žrtvovala za kojekakva ljubakanja. Postavljajući je nad svakim drugim bićem, ostajao je gluh na očeve i majčine opomene. Alojzija je imala šestnaest godina, ali svojim ranim razvitkom, divnom kovrčastom kestenjastom kosom, oholim profilom i divnim očima, bila je osoba koja može djelovati na osjetljivu dušu.

Mozart je napustio nadu, da će postati njegovom ženom, kada ju je ponovo vidio u bavarskom Mona-

kovu (Münchenu) kao primadonu, željkovanu od elegantne gospode i kada je hladno dočekan »jer je bio nezgrapno obučen u crvenom fraku sa crnim dugmetima«. Dao je izraz svojoj boli improviziravši ariju: **»Rado napuštam djevojku, koja me ne će«**, zatim se u najvećoj tuzi povratio u Salzburg, gdje su ga u očinskom domu svi tješili. Alojzija, angažirana na kraljevskom kazalištu u Beču, udala se za dvorskog glumca Josefa Langa, s kojim je živjela u neslozi i bijedi. Kada se Mozart također preselio u Beč, Langeova ljubomora ga navede da odustane od veze sa nekada ljubljenom ženom, koju nije nikada zaboravio. I baš je zato bio zahvalan »ljubomornom luđaku«, koji je svoju ženu vrlo rijetko pokazivao.

*

S Alojzijom se preselila u Beč cijela obitelj Weber: u njihovoj kući, Petersplatz broj 11., Wolfgang je g. 1771. unajmio sobu. Tako je on pao u ruke mlađe Alojzijine sestre Konstance, koja ga je uhvatila u svoje mreže očevidnom potporom rodbine. Izgleda da Mozart isprva nije pomišljao na takvu posljedicu svoga stanovanja kod Weberovih i zato što je Kostanci nedostajalo Alojzijine umne živosti i što nije bila ni lijepa ni obrazovana. Isto su joj tako nedostajale sposobnosti domaćice, a nije poznavala ni tajne ukusnog odijevanja.

Svakako je teško shvatiti, kako se umjetnik kasnije mogao veselo posvetiti jednom biću, s kojim ga nije vezala ni najmanja duševna srodnost. Možda da je isprva Kostanca iskreno uzvraćala Wolfgangovu ljubav, ali želja, da vidi na pismeno obećanje nepromjenljive ljubavi i svečanog vjenčanja, sa dodatkom garancije stalne rente u slučaju da je Mozart napusti, bezdvojbeno je temelj svjedočanstava, koja su kasnije protiv njega dignuta. Svakako Mozart je oženio ženu, otvorivši tako zaključno razdoblje svojeg života, mučeno egoizmom Kostance, koja ni jednoga

jedinog trenutka nije razumjela genijalnosti toga čovjeka.

Kostanca je imala velike zahtjeve, a Mozartu su nedostajala sredstva. Kada je autor **»Don Giovannija«** i **»Čarobne frule«** bio prisiljen da pribjegne kreditu od prijatelja (obično se obraćao trgovcu Mihajlu Puchbergu) opravdavao se željom, da ne izloži svoju jadnu ženu neugodnim situacijama. Wolfgang Mozart, koji bez prestanka i tjeskobno traži novaca u zajam, previše se približuje materijalnosti našega svagdanjeg života. »Dragi prijatelju i brate, — pisao je Puchbergu — Vama je poznato moje današnje stanje, ali i moje nade... Vi ne ćete ništa riskirati... Da li mi hoćete ili možete još pozajmiti, moj jedini prijatelju, pet sto forinti? Dok se moje prilike ne poboljšaju, obvezujem se vraćati vam deset forinti mjesečno, a zatim (što mora biti do par mjeseci) povratit ću vam cijelu svotu sa kamatima, što ćete ih sami odrediti, ujedno izjavljujući se vašim dužnikom za cijeli život; a nažalost će to uvijek biti, jer nikada ne ću biti kadar da vam se dovoljno zahvalim za vaše prijateljstvo i privrženost...«

Životopisi Wolfganga Amadeja Mozarta uspjeli su sa brižnim potankostima rekonstruirati njegov boravak u Beču počevši od dana njegova vjenčanja sa Kostancom von Weber. U razdoblju između zaruka i vjenčanja, u cilju da zli jezici ne bi ozloglasili djevojku, preselio se na stanovanje najprije na Graben, a zatim u Wipplingerstrasse, kamo je na koncu došla i Kostanca, kao njegova žena. Iz Wipplingerstrasse bračni se par preselio u kuću u Schulerstrasse (ona u kojoj je Mozart čuo svirati Beethovena i koja još jedina postoji), za koju se glazbenik bez novaca obvezao plaćati godišnju najamninu od 460 forinti, što je za ono doba bilo puno. **»Bijeg iz seraja«** rodio se u kući Weberovih, a u novom vrlo skupom bečkom stanu komponirao je različne sonate, simfonije, **»Figarov pir«**, i početak **»Don Giovannija«**, koji je

završen u Landstrasse, sučelice crkvi Sv. Augustina. »**Tako rade sve**«, tri simfonije u **Sol minore, Mi bemolle** i **Do maggiore** napisane su u Währingerstrasse, kod »Pet zvijezda«. Koliko je bio drukčiji od stana u Schuledstrasse onaj mali i mračni, što ga je u rujnu 1790. (godinu dana prije smrti) Mozart unajmio u Rauhensteingasse; dva prozora jedne sobe gledahu na ružno dvorište, druga dva na ulicu, koja je ostala od najužih i najtjesnijih u Beču... Tu su komponirani dijelovi »**Čarobne frule**«, i sve ono, što je Mozart mogao komponirati od **Requima** prije no što ga je Stvoritelj pozvao k sebi. »**Čarobna frula**« završena je u jednoj ladanjskoj kućici, koju je impresario i libretista Schikaneder stavio u tu svrhu na raspolaganje prijatelju, kojega je izrabljivao bez milosrđa. Kućica se nalazila u predgrađu nazvanom »Auf der Wieden«, koje je danas napučena gradska četvrt u centrumu. Kada su zidine srušene, a jarci ispunjeni, da se otvori Ring i podigne Opera, Burgtheater, Muzeji, Parlamenat i zgrade koje su dale svoj biljeg vladavini Franje Josipa, maknuše kućicu iz »Auf der Wieden« i poslaše je g. 1874. u Salzburg, na dar Mozarteumu. Danas se nalazi među drvećem na Kapuzinerbergu.

Mozart je rado ostajao kod kuće i volio da su mu kod stola prijatelji spremni da odadu počast njegovu vinu i jelu. Često bi ispraznio bocu piva u krčmi »Zur silbernen Schlange« (Srebrnoj zmiji) u Kärtnerstrasse, koja je, nepotrebno je reći, već odavna nestala: jedan konobar iz te krčme, neki Josef Deiner, bio je štaviše njegov factotum. Glazbenik nije puno jeo. Pričaju da je jednom u jednoj krčmi naručio juhu, a da je nije ni okusio, toliko je bio zamišljen: deset minuta kasnije vrativši juhu naredio je da mu donesu garnirano meso, pa nije ni ovo dirnuo misleći neprestano na glazbu. »Račun!« — viknuo je na koncu; plativši, i pošto je dao napojnicu, izađe kao da je želudac dobio sve što je želio. Od pića najviše

je volio punč, a od igara sviđao mu se biljar. Kotrljanje kugla po zelenom suknu sugeriralo mu je više motiva: odigrao je jednu partiju sastavljajući zatvorenih usta i zapisujući bilješke na komadiću papira, dok je igrao njegov protivnik: odloživši štap pozvao je prijatelje da saslušaju kvintet iz prvoga čina »**Čarobne frule**«, što ga je u tom momentu sastavio, a koji Papaghen počinje pjevajući kroz nos. Temu koncertnog rondoa za glasovir udahnuo mu je čvorak kupljen 27. svibnja 1784. za 34 krajcara, ariju pjevanu od čvorka pribilježio je u knjižici za dnevne troškove, a sa strane zapisao: »Ova je bila lijepa!...«

Najradije je radio noću ili u jutro ležeći u krevetu. Volio je lijepo se oblačiti, nositi lijepe lance na satu, gizdati se čipkama, plesao je žarom studenta, izjavljujući, da je bolji plesač nego glazbenik (Johann Strauss sin, autor najčuvenijih bečkih plesnih komada, nije nikada plesao). Maloga rasta, Mozart je izgledao mlađim nego što je uistinu bio, a to ga je srdilo misleći, da su zato ljudi skloni da sumnjaju u njegovu genijalnost. Novcu je davao vrijednost nametnutu mu od potrebe, ali je izbjegavao preveliko cjenkanje, svađanje sa nakladnicima, koji nisu poštivali ugovore kao i parničenje s onima, koji su bez dopuštenja preštampavali i preprodavali njegove stvari.

*

Mozart je obolio, pošto je završio »**Čarobnu frulu**« za impresarija Schikanedera i »**Titovu blagost**« naručenu od Čeha za svečanost krunisanja Leopolda II. u Pragu, i dok je intenzivno radio na komponiranju čuvenog **Requiema**, po narudžbi nekog nepoznatoga, koji mu je odaslao tajanstvenog glasnika. Nekoliko godina kasnije utvrdilo se tko je nepoznati naručilac »**Requiema**«: grof Franz von Walsegg, koji je sa ženom živio u dvorcu Stuppach, potpuno se posvetivši glazbi. Dva puta sedmično cijela tri sata svirao

je u kvartetu sa unajmljenim glazbenicima, pridržavajući za sebe violoncello u kvartetima za violinu, a flaut u onima za flaut. Njegova je najveća zabava bila: davati dijelove drugih (ne svoj dio) na najkompliciraniju instrumentaciju. To je radio kadgod bi kupio, dobro plativši, kompozicije na koje bi pridržao sva prava. Rukopis, sačuvan u arhivu Musikvereina u Wiener-Neustadtu, otkriva nam, da je poslije smrti svoje žene (umrla 14. veljače 1791.), grof Walsegg, ne odavši svoje ime, zatražio od Mozarta preko svoga bečkog odvjetnika dra. Sortschana, jedan **Requiem** određen da bude sviran prigodom svake obljetnice žalosnog događaja. Međutim iz Bratislave i Amsterdama — kao na ohrabrenje pred guljenjem lihvara — bio je pozvan da se obveže, da će uz dostojnu nagradu periodično predavati nove radove. Kada je čuo za ove ponude, tužno je uskliknuo: »Baš sada, kada sam mogao mirno živjeti, moram da odem! Sada, kada ne bih više bio rob mode ili plijen spekulanata, kada bih mogao raditi prema svojim ciljevima i kako mi osjećaji nalažu, sada kada bih mogao slobodno i neovisno pisati ono, što mi srce diktira, moram da se odijelim od svoje umjetnosti! Moram da napustim obitelj i jadnu dječicu u času, kada bih se mogao bolje brinuti za njihovo blagostanje... Nisam li zar govorio, da ću **Requiem** napisati za samog sebe?« Od **Requiema** uspjelo mu je da sam instrumentira do »**Lacrimosa**« u drugom dijelu i partije za violine. Čim je bio siguran, da mu se konac približava, pozvao je Franza Süssmayra, koji je često s njim svirao, pjevao i raspravljao o **Requiemu**, da mu opiše kriterije, kojih se držao kod instrumentacije. Šogorica Sofija Haibl priča u jednom pismu Nikoli von Nissen (koji je kasnije oženio udovicu Kostancu): »... Süssmayr je stajao kraj kreveta Mozarta, na plahtama su bile partiture **Requiema** i Mozart je tumačio Süssmayru, kako ga mora po njegovu mišljenju završiti, pošto on umre... Na koncu je ustima htio

prikazati ulogu talambasa u Requiemu i čujem ga još i sada...«

Našli su u jednom kazalištu liječnika Glosseta, ali on nije mogao odmah otići bolesniku, jer je, prema propisima, morao čekati na konac predstave. Naredio je, da mu se oko glave postave hladni oblozi, ali to Mozartu, koji je već gorio od vrućice, nije ništa koristilo, naprotiv padne u delirij, iz kojega se više nije osvijestio. Masku je snimio kipar Müller, ali nama nije sačuvana, jer je udovica Kostanca uređujući jednoga dana stan razbila kredu, a ostatke bacila u smetište.

Plemenito biće ostavilo je za sobom u gotovu šezdeset forinti i mnogo veće dugove. Osim toga odijela, knjiga i pokućstva u ukupnoj vrijednosti, procijenjenoj od jednoga vještaka, u iznosu od pet stotina forinti. Nije dakle bilo, ni toliko da se plati pogreb. Udovica se također razboljela i prestrašena sviješću, da pada u najveću bijedu, izgubila je pamet. Pošlo se u potragu za prijateljima: za impresarijem Schikanederom, koji je samo u mjesec dana zaradio sa »**Čarobnom frulom**« 8.443 forinti, ne mareći za teške prilike autora; za Albrechtsbegerom, kojega je u času smrti Mozart imenovao svojim nasljednikom u časti dirigenta orkestra Sv. Stjepana; za vrlo bogatim barunom van Swieten, u kući kojega je Mozart godinama upravljao nedjeljnim koncertima i za konobarom iz krčme »Zur silbernen Schlange«, Josefom Deinerom. Čedni je Deiner bio najsusretljiviji: žalosna srca preobukao je mrtvaca u crnu košulju Bratstva. Van Swieten, koji se kao vrlo bogat čovjek razumjevao u trošenju, prosudio je, da siromaštvo pokojnika ne dopušta ni najčedniju pompu, tako da je odredio, a da se nitko tome nije protivio, da se priredi pogreb trećega razreda s ukupnim troškom od 11 forinti i 56 krajcara: 8.56 f. pokop u zajedničkom grobu, 3 f. za kola, koja će prenijeti mrtvaca od Svetog Stjepana do groblja Sant Marx. Deineru, koji je

upitao Kostancu, da li želi da se nad rakom postavi drveni križ, udovica je odgovorila, da ne će, »jer će mu tako i tako postaviti križ«. Tko? Kasnije je izjavila, da je vjerovala, da će se zato pobrinuti župa, koja je mrtvaca blagoslovila...

Tužna li pogreba! Oštre li zime i snježne li vijavice! Preko Schulerstrasse povorka je pošla, sada već nestalim, Stubentorom, Ugarskim vratima, koja se otvarahu tamo gdje se danas Wollzeile spaja sa Stubenringom. Za lijesom su stupali spomenuti, zatim Salieri, Roser — direktor orkestra kazališta Freihaus, na čijem je programu već sedmicama bila »Čarobna frula«, dva Mozartova šogora, violoncellist Orsler, Deiner, te druge dvije tri osobe. Već kod Stubentora grupa se smanjila na Süssmayra, Rosera i Orslera: ali prestrašeni od užasne vijavice sva se trojica zaustaviše, održaše kratko vijećanje i odlučiše — tim više što se već smračilo — povratiti se u grad, da se ugriju kod »Srebrne zmije«, u krčmi u kojoj su proveli ugodne časove s izgubljenim prijateljem. Četvorica grobara, stigavši do groblja, postaviše Mozartov lijes kraj drugih već postavljenih uz rub zajedničkog groba i hitno se povratiše. Sutradan ujutro grobari došavši na rad spustiše lijesove u grob ispremetavši ih, a zatim ispuniše grob nepoznatih sa zemljom. Kada su oni svršili svoj posao, nitko se nije pobrinuo da postavi križ ili spomenploču ili drvenu pločicu s imenima pokojnika i danom njihove smrti.

Još 1805. nije bilo nikoga, koji bi znao barem po prilici, gdje počivaju smrtni ostaci Mozarta. Stari Haydn se gorko na to tužio u razgovoru sa vitezom Ivanom von Lucam. Pomalo se počeše mnogi tužiti, dok nije udovica Kostanca g. 1808., nakon sedamnaest godina razmišljanja, pošla do groblja St. Marx, da zapita čuvara, gdje se nalazi grob njenoga muža. Ali čuvar bio je novi pridošlica, a onaj, koji se tu nalazio g. 1791. bio se u međuvremenu pridružio nijemim prijateljima ispod zemlje. Tražeći po registrima

utvrdilo se, da je grob Mozarta po svoj prilici iskopan u trećem ili četvrtom redu s desne strane velikog križa na groblju. Ali grobovi iz 1791. bili su već raskopina, a kosturi umjesto, da budu skupljeni, bili su opet bez ikakvog reda pokopani. Na tom približno označenom mjestu možemo danas vidjeti, kraj malog anđela naslonjena o slomljeni stup, kamenu ploču sa zlatnim natpisom: »W. A. Mozart, 1756.-1791.« Toga anđela, stup i ploču postavio je, četrdesetak godina kasnije, čuvar Aleksandar Kugler, koji je došao do milosrdne odluke, da počasti Mozartovu uspomenu poslužіvši se sa napuštenim mramorom. Jedan spomenik kipara Hansa Gassera, podignut na groblju St. Marx g. 1859. prenesen je na bečko centralno groblje protiv mišljenja umjetnika, kritika i javnosti, koji uporno traže da se spomenik prenese natrag na prvobitno mjesto, jer je bezdvojbeno da se tu, na starom groblju St. Marx, svakako nalaze, skupljene ili raspršene, Mozartove kosti.

Kostanca Mozart, nakon osamnaest godina udovanja, u dobi od četrdeset i pet godina, ponovo se uspela po stepenicama oltara, udavši se za Đuru Nikolu von Nissen, danskog otpravnika poslova u Beču, dobrog, pedantnog i škrtog čovjeka slabe volje. Nastanivši se kao penzionirani diplomat u Salzburgu, on je prvi počeo sakupljati biografske podatke o Mozartu. Ljubezan prema pastorcima odgojio ih je, da paze na novac. Tako je odgovarajući na jedno pismo starijega pastorka, Karla Mozarta, koji je živio u Livornu, a umro u Milanu, opominjao ga, da ne piše preširokim slovima da bi izbjegao prevelikoj upotrebi papira i dvostrukom taksiranju.

S njim je Kostanca Weber bila sretna; i kad joj je nestalo toga supruga, dobro je pazila, da ne izgubi traga njegovih kostiju: dala ga je pokopati sa počastima na groblju Sv. Sebastijana u Salzburgu pod kamenpločom na kojoj piše: »Ovdje počiva Đuro Nikola von Nissen, aktivni kraljevski vijećnik danske

države, muž udovice Mozart...« Naprotiv se na njezinom nedalekom grobu ne spominje Mozartovo ime. Treba imati strpljivosti, dok ispod guste trave dešifriramo natpis iz kojega doznajemo, da je pokojni Đuro Nikola von Nissen bio muž udovice Mozart; ali natpis je bio koristan, jer bi inače gospodin von Nissen, vitez danebroškog reda, umro ostavši — nikogović.

BEETHOVEN

Beethoven je bio mala rasta, bucmast, širokih leđa i kratka vrata; glavu je imao debelu, nos okrugao, usta plemenita oblika, podbradak širok, put tamnu. Imao je vrlo gustu razbarušenu kosu. Zasjenjene gustim obrvama, sjajne njegove oči dobrodušno su gledale na ljude. U mladim je godinama oblačio — po modi onoga vremena — frak morsko zelene boje, kratke hlače sa zaponcima, svilene bijele ili crne čarape, cipele sa crnim vezicama, bijelu kravatu i prsluk od bijele svile išarane cvjetićima. O lijevom boku visio mu je kratki mač. Kada je morsko-zelena boja izišla iz mode, poprimio je plavu; u međuvremenu se hlače, — u ljetnim mjesecima uvijek bijele — produljile.

Hodao je uzdignuta čela i lagana koraka, dok je rukama podsjećao na Napoleonove geste, jer je desnu uvlačio u otvor prsluka, a lijevu držao iza leđa noseći novčanik. Zaduben u misli, šetao je često mrmljajući i gestikulirajući. Kada bi Beethoven bio sklon razgovoru, a razgovarao bi uvijek na sav glas, pratiti ga značilo je izgubiti mnogo vremena: zbog gluhoće Maestra sugovornik se morao zaustaviti i odgovor napisati u notes, ili bi pak mimika nadomjestila govor. Od odjeće je najkarakterističniji bio njegov šešir, prema kojemu nije imao obzira: vrativši se kući objesio bi ga o klinčanicu ne brinući se da ga osuši, pa ni onda kada bi vani kiša lijevala kao iz kabla. Za šešir nije nikad upotrebio četku i nosio ga je prebačena prema zatiljku (u mladosti držao ga je ispod pazuha), jer je rado imao slobodno čelo. Čuperci sive kose virili su ispod šešira. Stražnji je dio šešira zbog stalnog pritiskivanja o visoki okovratnik kaputa izgubio svoj prvobitni oblik, a i sam je okovratnik poradi toga bio u jadnom stanju.

Taj nehaj prema odijevanju primjećen je tek posljednjih godina. Kod kuće su knjige, papiri, dvije violine i razni akustični predmeti ležali na stalcima (kupljenima od preprodavača) pod čitavom naslagom prašine. Beethoven je stanovao u raznim kućama. U Beču je jednom razjaren napustio stan na Mölkerbastei, jer su mu zabranili da otvori prozor, kroz koji je htio gledati na Prater; smjesta se iselio. Stanodavac, prijatelj Pasqualati, poznavao je njegovu narav: odlučio je da bude strpljiv i da čeka. Držeći i nadalje stan prazan, neprestanim je molbama nagovorio bjegunca, da se povrati k njemu.

U Badenu u okolici Beča Beethoven je proveo ljeto g. 1822. u kući jednoga kovača; naredne godine kod potpisa novoga ugovora primjetio je, da su sa prozora skinuli kapke. Hladno je izjavio, da ne može biti bez kapaka: služili su mu, da na njima s olovkom bilježi svoje beskonačne račune — zamršene operacije s promjenama valute, razlike između dukata i forinti — i da bilježi svakovrsne bilješke, pa bilo i da zapiše muzičke bilješke. Ovi drveni kapci od čedne lipovine, glatki i neobojadisani, upotpunjavali su cijeli niz notesa, dnevnika i bilježnica, u kojima je zapisivao lijepe i obične stvari iz svojega života. Prošlogodišnje je kapke sa Beethovenovim hijeroglifima kupila neka njemačka obitelj, koja je stanovala u susjednoj kući: Nijemci su sa čuđenjem primjetili njegovo neobično piskaranje, tako da su, čim je Maestro otputovao, pošli gvožđaru da utanače kupoprodaju.

Kovač je odmah popustio Beethovenovu zahtjevu: postavio je nove kapke i na koncu sezone iznova ih je prodao. Kada je za to saznao, Beethoven se od srca nasmijao.

*

Stranice dnevnika, pisma prijateljicama, fotografije čednih kavana i soba, ili čak listovi otrgnuti iz kalendara da zabilježi kakvu ideju ili izdatak, pomažu kod rekonstruiranja intimnog života ovoga genija, izmučena od užasa pred banalnošću, koje se nije znao osloboditi.

Služavke su na primjer bile za Beethovena zlokobni dusi, poslani na ovaj svijet da ga muče. Bio je zlovoljan, kada je morao otpustiti ili primiti novu služavku, jer je znao, da će se morati sporazumijevati s nepoznatom osobom, a osim toga da mu se može desiti, da bude prisiljen prekinuti svoje svagdanje običaje i uvrijediti svoju ljubav prema domaćoj kuhinji, te otići u gostionu. Volio je dobro jesti. Dane proživljene u ovom izvanrednom duševnom stanju bilježio je kao najcrnije: u kolovozu 1820. dogodilo mu se to redom četiri puta — 10., 11., 13. i 14. — i ti su dani u dnevniku ovjekovječeni. Pod drugim datumom dnevnik priča (g. 1818.): »Kuharica prima 60 forinti godišnje plaće i 12 krajcara dnevno za kruh.« Jedne večeri u početku komponiranja »**Creda**« — stanovao je tada u Mödlingu — dočekao je ponoć, a da nije sjeo za stol; večera se dotle ohladila i postala nemoguća za uživanje, a kuharica su i služavka zaspale od umornosti. Otjerao ih je, ne slušajući njihova opravdavanja, digao je takvu larmu, da su se svi sustanari probudili. Zatim se vratio svomu radnom stolu pjevajući, bučeći i ričući oko svog »**Creda**«. Kasnije je izjavio, da su ga ostavile gladna punih trideset sati. Možda nisu baš toliko, jer se nikada nije dobro sjećao, što je i koliko je pojeo, zbog čega je mnogo trpjela kuharica Mariandel. Jednom je kupio tri purana i naredio, da mu prirede svake nedjelje po jednog. Pojeo ih je u tri nedjelje, ali je četvrte nedjelje zatražio »posljednjega«, koga Mariandel nije mogla ni uz najbolju volju prirediti. Kuharica se zaklinjala, da je gospodar već pojeo sva tri purana. Beethoven je tvrdio protivno: priznao je, da možda ipak kuharica ima pravo tek onda, kada se umiješala i vlasnica kuće. Berlinska je biblioteka čuvala neke vrste Beethovenova projekta za orga-

nizaciju »menagea«; u listopadu 1817. prestrašen je proučavao proračun kućnih troškova, koji su mu sastavili neki prijatelji: godišnje bi morao trošiti na kuharicu i služavku 1704 forinti. »Zar zaista toliko? — pisao je očajan gospođi Nanetti von Streischer. — Neka nam se Bog smiluje!« Javljao je, da će sutradan doći, da o tome raspravljaju.

Računi su bili njegova prava manija: da se je oženio — kako je više puta pokušao ne uspjevši bilo zbog svoje gluhoće bilo zbog nespretnosti — možda se ipak ne bi oslobodio običaja, da piskara i bilježi, zbraja i odbija. Bilježio je kojeg li je dana imao goste koliki broj, gdje je promijenio dukate i forinte i po kojem tečaju. U mijenjanju valute bio je pravi učitelj i kao što je znao iskoristiti oscilacije, tako mu je bilo poznato i koji novčar plaća najbolji tečaj i na koji način treba zatražiti isporuku novca. U doba kada je vrijednost austrijskoga papirnatog novca pala, kao što je bilo i poslije svjetskog rata s austrijskom krunom, Beethoven je pretekao lukave poslovne ljude našega vremena, zaključivši ugovore samo u stabilnoj valuti, dok je sa nakladnicima ugovorio, da mu se svi honorari imaju isplatiti u dukatima. »Ja poznajem jedino bečke dukate, pisao je tvrtci Hofmeister, koja se kasnije nazvala Peters, i ne brinem se za Vaš tečaj talira i forinta«. Za tečaj su se naprotiv brinuli nakladnici, koji su sa strahom gledali, kako austrijski novac gubi vrijednost: tvrtka Breitkopf i Härtel, koja se obvezala platiti 250 dukata — a to nije bilo puno — za jedan kvartet za violine, dvije sonate, pet varijacija i šest malih arija, zamolila je Beethovena, da snizi ugovor barem za 50 dukata. Maestro je mirno odgovorio: »Činjenica, da nam dukat daje sada toliko i toliko forinti, za nas nije nikakva dobit; danas plaćamo trideset forinti za par cipela, šezdeset, pa i sedamdeset za jedno odijelo... Od 250 dukata ne mogu ništa bonificirati, jer bih

previše izgubio; zbog toga ostaje, kako je dogovoreno.«

Beethoven je imao iskustva sa padom valute iz g. 1811., kada je krah državnih financija bacio u bijedu vlasnike novčanica i državnih papira, dok su se obogatili oni, koji su posjedovali robu, nepokretna imanja i umjetničke predmete. On je tada primao od svojih mecena tri mirovine, ali u novcu bez vrijednosti, i od tih je mecena jedino nadvojvoda Rudolf odobrio, da se prizna promjena valute, dok su princ Lobkowitz i baštinici princa Kinskog odbili, da to učine. Svojedobno je princ Lobkowitz potrošio na umjetnost veći dio svoje imovine: nove je Beethovenove kompozicije izvodio baš u njegovoj palači izvanredno dobar orkestar, princu je Beethoven imao zahvaliti i poznanstvo sa nadvojvodom Rudolfom i drugim odličnicima. Državni krah nije zabrinuo samo kompozitora, već i princa. Beethoven je — budimo pravedni — u ovome bio nezahvalan, jer doznavši, da princ odbija promjenu valute, nije to ni časkom htio shvatiti, već je nazvao dojučerašnjeg mecenu »princom lopovom« i 13. lipnja 1813. predao tužbu. Princ je dobio proces i bio plemenitiji od tužitelja: platio je opraštajući; ali kada je Beethoven pokušao ponovo se s njim sprijateljiti posvetivši mu prigodom rođendana kantatu, princ se držao prema njemu hladno i suzdržljivo.

Proces protiv baštinika Kinskog (princ Ferdinand umro je u prosincu 1812.) trajao je tri godine i završen je kompromisom, koji je Maestru donio hiljadu i dvjesta forinti. To je dakle bio slab uspjeh, a osim toga za Beethovena vrlo štetan, jer je navukao protiv sebe antipatiju plemstva, uvrijeđenog ovim njegovim postupkom, što su mnogi smatrali nezahvalnošću, a drugi tumačili kao pohlepu za novcem: barem u slučaju Lobkowitz — primjećuje jedan od biografa, dr. Reinitz — Beethoven je morao odustati od procesa, jer se njegovoj bijedi suprotstavljale još

mnogo veće teškoće mecene. Aristokracija se osvetila bojkotirajući koncerte i ne kupivši nove kompozicije: malo ili ništa shvaćen od građanstva Beethoven je izgubio najjaču svoju potporu i morao tugovati za lijepom 1795. godinom, kada je od prvog izdanja njegovih djela princ Lichnowsky kupio dvadeset primjeraka, grofica Thun dvadeset i dva i tako redom: Schwarzenbergovi, Esterhazyjevi, Palffyjevi, Zichyjevi nisu nikada uskratili umjetniku svoje sklonosti. Što se tiče zarade na koncertima, valja reći, da je u ono vrijeme bilo previše pjevača i muzičara, koji su se borili za bečku publiku, a osim toga već 1803. bio je publiku rasrdio potrostručivši cijene za mjesta u parteru, a za mjesto u loži počeo je tražiti dvanaest dukata, dok se prije plaćalo četiri forinti. Možda je to bio razlog, da je jedan drugi biograf, Bekker, izrazio još stroži sud, pišući da je »postupak Beethovena u novčanim pitanjima jedna od najružnijih strana njegova karaktera, koja ga svakako ne može prikazati u lijepom svijetlu. U ovim je poslovima često pokazivao takav nedostatak obzira, da je to teško opravdati. Bio je praktični račundžija ...«

Jest: Ludwig van Beethoven bio je praktični račundžija, ali je možda pretjerano što mu se toliko predbacuje nedostatak obzira. Neobična je veza njegovih poslovnih sposobnosti sa njegovim nenadmašenim glazbenim genijem: »Poradi svoga položaja — pisao je nakladniku Petersu 1823. — svaka je dobit za mene više ili manje važna. Sasma je nešto drugo samo djelo, jer ja, hvala Bogu, tada ne mislim nikada na dobit, već jedino, kako pišem.«

Mnogi čini iz njegova života dokazuju, da je on zaista znao korisno zapostaviti idealnome: vidimo ga, kako povlači iz »**Eroiche**« posvetu Napoleonu, čim je progledao Korzikanca kao imperijalistu i tiranina, a ne kao braniča slobode. Isto je tako pisao engleskom nakladniku Thomsonu, koji mu je predlagao da uglazbi »**Bataille dans la mer baltique**«, da

bi on vrlo rado to učinio, kada tekst ne bi sadržavao i uvredljive izraze za danski narod. Slaviti sa glazbom — komentira Reinitz — britansko tlačenje jednoga maloga slobodnoga naroda bilo je protivno njegovim idealima o slobodi. Cijelo napoleonsko razdoblje bilo je za Beethovena niz uvreda, nanesenih njegovu liberalnom osjećanju, i kada je 1809. komponirao »**Simfoniju bitke**« (jedno od njegovih manje poznatih djela), sigurno ga je inspirirala njegova mržnja protiv Napoleona, koji je napokon u Španiji pretrpio prve ozbiljne poraze. Sa »**Simfonijom bitke**« Beethoven je dosta zaradio, jer je Bečki kongres trajao toliko, da je simfonija više puta izvedena, vješto iskorišćujući osjećaje ambijenta. Ali je i zbog ove došlo do procesa sa mehaničarom Mälzlom, nekim muzičkim čudakom, koji se najprije iskazao kao spretan impresario u austrijskoj prijestolnici, a zatim napustio iznenada Beethovena i otišao u Bavarsku da izvodi simfoniju, na isključivo svoju dobit.

Beethoven, kao što je sretno vodio proces protiv mecena, tako je vodio i spor protiv Mälzla, čiji je epilog bio svečano pomirenje. Oni, koji su htjeli ovaj incident iskoristiti kao dokaz Beethovenove pohlepe za novcem, zaboravili su, da je Maestro živio u doba, kada autorska prava nisu bila zakonom zaštićena, budući da se općenito mislilo, da je honorar prvoga nakladnika i odobravanje publike dovoljna nagrada za svaki novi umni proizvod.

Sa svojim neprestanim svađanjem, sa svojim spremnim i energičnim odgovorom na svaki pokušaj, da ga prevare, Beethovenu je uspjelo u pogledu onoga što je stvorio, da prestraši mnoge ljude, koji bi bili spremni da ga iskoriste, i smanjio je na minimum nedozvoljena izdanja svojih djela. Nije pravedno predbacivati potkupljivost ovome velikanu, koji se iz ljubavi prema bratu opteretio velikim dugovima i koji je godine 1805., t. j. u doba svoje najveće bijede, pisao nakladniku da zadrži za posljednju Bachovu

kćerku, koja je živila u velikoj oskudici, dobit od prodaje jedne njegove simfonije. Sudbina je slabo nagradila Beethovenov sentimentalizam, kada se iz želje, da ima dostojnog glazbenog baštinika, upustio u novčane žrtve, da odgoji nećaka Karla, koji mu je za uzvrat priredio neugodnosti i razočaranja. Karlo van Beethoven bio je »ugursuz«, vele historici, a za toga ugursuza Beethoven se mučio i brinuo, dok je inače čuvao svaku paru vjerskom pobožnošću.

Počeo je raditi dobivši sedamdeset i pet forinti za jednu misu i dvadeset dukata za jednu simfoniju ili jednu sonatu; dalja sreća nije bila ništa veća: jednom je unovčio hiljadu forinti za »**Missa solemnis**«, drugi put dvije hiljade za »**Fidelija**«. Premda se dakle snalazio u malim lukavštinama i pronalascima kao neki pedantni administrator, to ipak nije mogao da dođe do bogatih dobitaka, i on, koji još i danas obogaćuje nakladnike i impresarije, umro je ostavivši baštinu, koja se ni izdaleka ne može usporediti sa bogatstvom Liszta, Wagnera, Rossinija i Verdija. Možda je uzrok tome bilo siromaštvo Austrije, na koje se Beethoven uvijek tužio: »Mi smo ovdje u Austriji zaista siromašni, pisao je švajcarskom nakladniku Näggeli, a rat i beskonačno žalosna vremena ostavljaju za umjetnost i znanost vrlo malo.«

Kada se imala izvesti velika **Misa** naišao je na zapreke kod vlasti, te se tom prigodom potužio predsjedniku Društva prijatelja glazbe: »Potpuno zavisim od inozemstva, jer mi Austrija pruža same neugodnosti, a ništa za život.«

*

Beethoven je svakog dana poslije ručka, oko 4 sata, išao u kavanu; uvijek u istu kavanu nedaleko svojega stana. Ulazio je i izlazio kroz vrata za osoblje i sjedao u rezerviranu malu dvoranu. Volio je pivo i likere, ali u kavanu je išao samo da pročita novine i popuši lulu; ako bi mu nekog predstavili, nije htio

razgovarati. Vina su pokvarila njegov želudac, a još više čista voda iz zdenca, koju je neprestano gutao i koja ga je na koncu ubila. I kao bolesnik i nadalje je neprestano pio vodu neutralizirajući tako utjecaj lijekova, u koje je uostalom malo vjerovao. U svibnju 1825. kada ga je Braunhofer upitao, kako mu je, odgovorio je: »Nije baš dobro i nema sumnje, da je cijeli organizam vrlo oslabio«. Tražio je da mu liječnik dopusti da pije bijelo vino s vodom, dok je pivo otklonio želeći novu snagu za rad.

Ali to još nije bila smrtonosna faza. Mogao je ponovo ustati, ponovo lutati po poljima i livadama, penjati se po samotnim ili snijegom pokrivenim bregovima, ponovo se mogao pokazati kao božanski demon marširajući otkrite glave, hitra koraka, ne zaustavljajući oči na nikomu, oči što su svijetlile istodobno i anđeoskim i demonskim sjajem. Od vremena do vremena zaustavio bi se da zapiše opaske u bilježnicu sa velikom drvodjelskom olovkom, što je držao u stražnjem džepu ogrtača. Viđajući ga u takvom stanju pomišljali su neki na ludoga kralja Leara u bijegu ili na barda Ossiana. Jednom su ga žandari u Wiener-Neustadtu uapsili, jer je provirivao u kuće kroz prozore prizemlja. Beethoven je bio otišao iz Badena u jutro, bez šešira i slabo obučen, da se prošeta. Spustila se večer i čarobnjak harmonija nije primjetio da je sav prašan, raščupane kose i iznemogao od hodanja. Zaštitnicima zakona izgledao je kao gladni skitalica: strpaše ga u zatvor. Noću su ga pustili na slobodu na intervenciju tamošnjeg direktora orkestra, a sutradan su ga otpremili u Baden kočijom gradonačelnika, koji se na veliko izvinjavao.

Posljednje akorde za svoj **kvartet in fa maggiore** (op. 135.) i za novi finale **kvarteta Gallitzin** (op. 130.) napisao je na podnožju brežuljaka. Zar nije bila priroda jedina, koja mu je mogla govoriti i onda, kada mu je gluhoća oduzela užitak da sluša i zvukove na-

stale u njegovoj vlastitoj duši? Morao joj je dakle ostati vjeran, premda se na oštroj zimi njegove nabrekle noge teškom mukom vukle po snijegu. Zatim se pobojao, da bi mogao ozbiljno oboljeti na selu, gdje ne bi nikoga imao kraj sebe; odluči stoga, da se povrati u Beč poslužívši se za ovo svoje posljednje putovanje mljekarskim kolima. Slabo zaštićen, dršćući od vlage i zime i bez potrebne snage, da nastavi put, prenoćio je u seoskoj krčmi. U bijednoj sobi, neugrijanoj i bez dvostrukih prozora, u pola noći osjetio je prve drhtaje groznice kao i prve kratke i suhe napadaje kašlja. Ubodima u bokovima nije znao doskočiti, ali da utiša strašnu žeđu popio je veliku količinu hladne vode. Dižući dva puta veliki pehar kao da je izricao posljednju zdravicu prirodi. 2. prosinca bio je u Beču, u kući u Schwarzspaniergasse, u kojoj je živio jedva dvije godine. Stan se sastojao od tri sobe, predsoblja i kuhinje, te jedne sobice za vrijednu služavku Sali. Bilo je tu malo čedna pokućstva: u prostranijoj sobi nalazila se dva glasovira (prvi bečki, a drugi dar engleskog obožavatelja Thomasa Broadwooda, koji je iz carske blagonaklonosti bio uvezen bez naplate carine), ormar, knjižnica, krevet i stol. U posljednjoj je sobi radio Maestro, koji dakle nije živio u bogatstvu — kao današnji božanski umjetnici. Zbog toga je i kuća u Schwarzspaniergasse, prečedna, da bi odoljela modernizatorskom zidanju, danas već nestala.

Tu je Beethovena snašla smrt. Ležeći u krevetu slušao je liječnike gotovo samo iz ljubeznosti, gutao lijekove bez uvjerenja, smijao se receptima ili se čak usuđivao da poveća dozu. Žličica jednoga lijeka izgledala mu je nedovoljnom za djelovanje; jedna žličica? Smiješno. I sam odredi da će upotrebljavati stolnu žlicu. Kada se bolest pogoršala počeo je češće pljuvati krv, dihao je s takvom mukom da je postojala bojazan da će se zagušiti. Vodena bolest postala je opasnija nakon preljeva žuči zbog jedne uvrede,

koja ga je teško pogodila. Kada su doktor Wawruch i kirurg Seibert izjavili, da je neizbježiva operacija, da se očisti želudac od prevelike tekućine, zbog koje bi inače došlo do raskida staničnog tkiva, zamislio se, a zatim pristao. Gledajući kako je mlaz tekućine iskočio iz njegova želuca usporedio je kirurga Seiberta s Mojsijem, kada je ovaj dirnuvši štapom hridinu učinio da proteče potok vode.

Htio je raditi, ustati, da ostvari svoje projekte o velikim kompozicijama, a osobito da napiše **Desetu simfoniju** obećanu Filharmoniji. Pri koncu se pouzdanje u liječnike, koji su ga svakog dana pregledavali, smanjilo toliko, da se (nakon dvanaest godina) pomirio sa drom. Malfattijem, onim istim, kojega pet godina kasnije viđamo kraj uzglavlja umirućeg Kralja od Rima. Beethoven je često zapisivao ono, što bi mu liječnici rekli. Ove se bilješke čuvaju u berlinskoj biblioteci skupa sa posljednjim njegovim kompozicijama. Na smrtnom je krevetu pisao iznemogao, sad velikim sad malim rukopisom, iskrivljenim i ispravljenim. 24. ožujka, tri dana prije smrti, pouzdani barun Breuning savjetovao mu je, da potpiše oporuku i nalog, po kojemu bi on, prijatelj, postao tutor razuzdana nećaka Karla. Beethoven je iznemogao ležao u trajnom polusnu: iza leđa postavili su mu brdo jastuka, a među prstima pero, koje je jedva držao. Stavio je potpis, koji otkriva nadljudski napor. Sutradan su ga prijatelji zamolili da umre u Kristu, a on, pročitavši liječnički izvještaj, zapravo svoju pismenu osudu, rezignirano pristane. Župnik je stigao u podne; Beethoven ga pobožno sasluša.

Po čelu umirućega Titana počeo je curiti toliki znoj, da ga sam više nije mogao brisati: gospođi Hummel, koja mu je osušila znoj svojom maramicom, obratio je pogled beskrajne zahvalnosti. Svijest je izgubio u noći izmedju 25. i 26. ožujka. U dva sata popodne 26. ožujka, — bio je ponedjeljak — pao je u agoniju. Uz njega su stajali njegov brat, Anselm

Hüttenbrenner i slikar Teltscher, taj je naslikao skicu (sada u posjedu dra. Heymanna u Beču), koja prikazuje umirućega Beethovena. Već oblačno nebo još se više pomračilo oko 4 i 5 sati. Spustila se snježna oluja, ali Beethoven nije čuo strašnu simfoniju, s kojom je priroda pratila njegovu smrt. Izgledalo je da Beethoven ne će više otvoriti oči, koje je toliko puta obraćao k nebu tražeći svijetlo za svoj duh; izgledalo je kao da ne će dati više znaka života. Munja, čiji je bljesak bio zbog odsjeva snijega još sjajniji, osvijetli za čas sobu i vjeđe se umirućega otvorile: stisnutom šakom kao u znak prijetnje Beethoven podigne ruku prema nebu. Par sekunda kasnije, sklopivši oči, izdahne. Bilo je tri četvrta na šest.

*

Svi su htjeli da vide Beethovenovo mrtvo tijelo položeno na daske (takav bijaše običaj) postavljene na stolcima. U tadanjem se malome Beču vijest brzo proširila, tako da su prijatelji pokojnika i služavka Sali teškom mukom zadržavali radoznale. Puk naviknut da vojničke časti smatra najvišima u životu, govorio je da je umro general glazbe. Lirski je umjetnik Cramolini poslao brata Eduarda slikaru Dannhauseru, da snimi sadrenu masku uništena lica. Von Breuning i Schindler su to dopustili iz straha da bi zabranu, budući da se radi o tako slavnom čovjeku, javnost mogla krivo tumačiti. Dannhäuser je ujutro 28. posao izvršio u par minuta. Snimljena maska otkriva grčeve smrtonosne bolesti i tjelesni rasap. Kopije su vrlo rijetke, jedna je sačuvana u Bonnu kod Društva za Beethovenov dom, druga u Beču kod Muzeja društva prijatelja glazbe. Dvije uljene skice, što ih je po maski naslikao isti Dannhäuser, bile su dugo godina sačuvane kod čuvene i stare bečke umjetničke tvrtke Artaria. Maska živog Beethovena, koja se danas naveliko prodaje, snimljena je g. 1812. po želji tvorničara glasovira i muzikofila Andrije

Streichera (i unatoč protivljenju Maestra) od kipara Kaspara Zumbuscha, kao model za spomenik podignut Beethovenu u Beču. Ali kopije nisu dobra reprodukcija originala, a zbog bezbrojnih reprodukcija primjećuje se i nedostatak finoće kod pojedinih crta lica, što se sa slabim uspjehom pokušalo nadomjestiti sa vijencem lovora oko čela.

Da Beethoven ne bi dijelio Mozartovu sudbinu i bio nepoznat pokopan s nepoznatima u zajedničkom grobu, grupa je prijatelja rezervirala grob na groblju Währing. Pogreb je bio određen za četvrtak 29. Premda je impresario Barbaja zabranio svojim umjetnicima, da pjevaju na javnim mjestima, ipak su Cramolinijevu ideju, da nastupe sa Weberovim koralom, prihvatili svi kolege. U utorak je nakon autopsije izvršene od liječnika Wagnera, mrtvo tijelo preobučeno i položeno u lijes svijetle hrastovine. Vijenac bijelih ruža oko glave isticao se uz bijelo preobličeno lice, uokvireno sivim kovrčicama kose. Među sklopljenim rukama Beethoven je držao voštani križ i liljan, drugi veliki liljan postavljen je s njegove desne strane, a treći s lijeve. Ležao je u sobi, u kojoj je završio svoje muke, sa glavom okrenutom prema vratima radne sobe. Osim svilena saga na lijesu, nije u sobi bilo drugih sagova. Oko lijesa gorjelo je osam svijećnjaka; kod nogu, na stolčiću, položeno je raspelo i škropilo.

Pogreb »visokorođenog i slavnog pokojnog glazbenika Ludviga van Beethovena« obavila je tvrtka Andrije Zellera, koja je za potomke ostavila vrlo točne fakture. Kako je povorka imala krenuti u 3 sata popodne, Andrija je Zeller oko podneva uzvanicima porazdijelio kitice ruža sa bijelom vrpcom od atlasa. U dvorištu su dijeljene pjesme Castelija i Seidla. Kako je mnoštvo i dalje stizavalo iz svih dijelova grada — škole su također obustavile obuku — to su nešto prije 3 sata, uz živo protestiranje onih, koji su htjeli još ući, zatvorena vrata dvorišta.

Vojska pozvana iz vojarne u Alserstrasse pružila je slabu pomoć. U tri je sata lijes zatvoren, spušten u dvorište i zastrt gomilom vijenaca. Blagoslov je podijeljen od devet svećenika škotskog zbora, a umjetnici Opere i impresarija Barbaje zapjevali suWeberov koral »**Smrt se brzo približava čovjeku**«. Nakon toga su prvi tenori Cramolini i Eichberger, drugi tenori Schuster i Mülner, prvi basovi Borschitzky i Forti i drugi basovi Zeltner i Preisinger podigli lijes na leđa, da ga prenesu do Alserkirche. Sa lijesa su visjele široke vrvce, podržavane od direktorâ orhestra, a uz ove su išli sa zapaljenim svijećama najslavniji umjetnici, književnici i glazbenici tadanjega Beča.

Trebao je cijeli sat da povorka učini hiljadu koraka: ulice su bile krcate gledalaca i povorka je mogla tek polako da napreduje. Umjetnici su teškom mukom odolijevali težini lijesa. Na čelu povorke nošen je Križ okićen cvijećem; iza križa siromasi, četiri trublje i kor pjevajući »Miserere« pronađen među Beethovenovim papirima u noći poslije smrti. U istoj noći udesio ga je za pjevački zbor maestro Seyfried: pokojnik ga je bio sastavio u Linzu g. 1812. za obred na Dušni dan. Slijedio je križ crkvene župe, devet škotskih svećenika, lijes, a za ovim, izgubljeni u mnoštvu Johann i Johanna van Beethoven, prijatelji i obožavatelji, učenici konzervatorija s učiteljima; znatiželjnici. Povorku je završavala »vrlo lijepa četveropregna gala-kočija« i oko stotinu drugih kočija. Na prolasku pred vojarnom u Alerstrasse glazba je odsvirala pogrebni marš »**Sonate za glasovir**« (op. 26.), koju je Beethoven posvetio 1821. meceni princu Lichnowskom. Bilo je gotovo nemoguće ući u crkvu, tako da je skoro i sama Beethovenova rodbina ostala pred vratima; neki su pali u nesvijest. U crkvi su, oko tri oltara, gorjele bezbrojne svijeće. Za »prvorazrednu« je iluminaciju Johann Michael Stesst predao šest i pol libara voska, ali je Johann Wolfmayer, počašćen od Beethovena sa posvetom posljednjega

kvarteta (op. 135.), dao zapaliti još druge svijeće po oltarima, svijećnjacima i zidovima. Škotski svećenici podijelili su svečani blagoslov, a zatim lijes, pošto su ga prenijeli pokraj svih triju oltara, iznesoše iz crkve i postaviše na lijepu kočiju...

Prije stotinu godina bečka je periferija imala granicu, koja danas približno označuje granice prvog gradskog kotara. Napučena četvrt Währing, u čijem su groblju pokopali Beethovena, bila je u ono vrijeme predgrađe, do kojega se dolazilo laganim usponom. Dio mnoštva raspršio se kod gradskih vrata, gdje danas vrije bankovni i školski život, drugi se udaljiše nakon drugog blagoslova u župi sela Währing, otkuda je krenula druga čednija povorka drugog razreda, točno po tarifi — prema tvrdnjama računa savjesnoga Andrije Zellera. Na čelu povorke išli su sada učenici pod vodstvom učitelja, mjesni siromasi i svećenici. Zvona su zvonila. Na ulazu u groblje lijes je položen na zemlju. Pristupio je veliki glumac, traged Heinrich Anschültz, da izreče nadgrobno slovo, napisano od Grillparzera: »... Bio je umjetnik i tko ostaje poslije Njega? Nazivahu ga zlovoljnim, jer se držao daleko od svijeta, neosjetljivim, jer je izbjegavao osjećajnost. Ali onaj, koji se osjeća jakim, ne bježi, ostaje i odvraća, a osjećajnost izbjegavaju samo oni, koji su jako osjetljivi... Ako je On izbjegavao svijet, to je činio zato, što u dubini svog ljubeznog duha nije pronalazio otporne točke; ako je izbjegavao ljude, radio je to zato, što se ljudi nisu htjeli uzdići do njega, a on se nije mogao spustiti do njih. Kako nije imao sebi ravna bio je osamljen...« Zatim je svima razdjeljena Schlechtova prigodna pjesma.

Dok se sunce spuštalo, tijelo je Besmrtnoga spušteno u blagoslovljeni grob. Nakladnik Tobija Haslinger, koga je pokojnik obično u šali nazivao trgovcem umjetnosti, došao je sa tri lovorova vijenca: jedan je vijenac postavio Hummel na lijes, lišće ostalih

porazdijelili su prisutni na uspomenu. Svi su po starom običaju bacili grudu zemlje na lijes, a koji su mogli ponijeli su također jednu grudu zemlje sa sobom, da je zadrže kao uspomenu. Na povratku sa groblja prijatelji odoše u jednu krčmu da isprazne par čaša: prvu u spomen i slavu Beethovena, drugu na uspomenu onoga, koji će prvi od prisutnih slijediti Beethovena. To je bio Franz Schubert, koji je umro 19. studenoga naredne godine u tridesetprvoj godini života. Po njegovoj želji zakopali su ga kraj Besmrtnoga, na groblju, na mjesto kojega se danas nalazi lijepi park pun kestenja, trešanja i borova. U tom parku dvije ploče podsjećaju djecu, koja se ljeti igraju pod granama i po stazama, da su tu počivali Beethoven i Schubert, čiji se smrtni ostaci danas nalaze na centralnom groblju.

*

Beethovenov je grob uredio carski i kraljevski klesar Andrija Hauser, diplomiran za javne i tvrđavne radove, koji je pogrebnom zavodu predao račun na 100 forinti i 45 krajcara. Hauser je bio dobra srca; kada je doznao da je baština dobre duše gospodina Beethovena male vrijednosti, snizio je račun za dvadeset forinti i za sve krajcare.

Dobra je duša gospodina Beethovena zaista malo šta ostavila i neka ga ovo ispriča u očima onih, koji su mu predbacivali, da se kratko vrijeme prije smrti obratio darežljivosti londonskih prijatelja. Slabo savjetovan ili prestrašen pred slikom bijede zbog bolesti, Beethoven je učinio nešto, što mu ni tadanji ni današnji Bečani ne opraštaju. Ali on nije tražio milostinju: putem svirača harfe Stumpffa, pošto zbog bolesti nije mogao raditi te se tako nalazio u novčanim poteškoćama, Beethoven je zatražio predujam od hiljadu forinti od dobitka koncerta, koji se u njegovu korist imao održati u Londonu, nadodavši da

će, čim bude mogao pisati, dati u zamjenu za taj novac novi glazbeni komad.

Njegova se baština sastojala od sedam dionica austrijske narodne banke, kupljenih 13. srpnja 1819., a koje je grozničavo čuvao, od kuće u Mödlingu, nešto gotovine, medalje u težini od 41 dukata, koju mu je darovao Lujo XVIII., od nešto srebrnine i rukopisa raštrkanih po sobama i pomiješanih sa tuđim papirima, zbog čega je — jer Beethoven nije zapisivao brojke stranica — njihovo uređivanje bilo vrlo teško. Na smrtnoj postelji Beethoven je zamolio prijatelje Breuninga i Schindlera da spreme dobro papire i da ih povjere za publikaciju slavnom Rochlitzu, direktoru »Allgemeine musikalische Zeitung«, koji je premda mu je isprva bio strogi kritičar, uživao njegovo potpuno povjerenje. Možda je zbog pređašnjih nesporazuma između Beethovena i nakladnika Breitkopfa i Härtla, Rochlitz otklonio taj posao i dragocjena je baština mjesecima ležala u prašini, dok nisu počeli raznositi i prodavati objavljene i neobjavljene rukopise u bescjenje. Rukopis »Nadi«, procjenjen sa 20 krajcara, prodan je na dražbi za forintu i 20 krajcara, Sekstet, procjenjen tri forinta, prodan je za tri forinta i 20, finale Pastoralne simfonije u partituri procjenjen sa 1.30 prodan je za 2.06, Simfonija **in la maggiore** našla je kupca za 3 for.; rukopis jedne druge simfonije prepušten je za 40 krajcara. Zbrojivši utržak od prodaje dragocjenih predmeta, pokućstva, glasovira darovanog od Thomasa Broadwooda, svih rukopisa i knjiga, od kojih su mnoge bile sa Goetheovim posvetama, nasljednici su imali, da međusobno podijele, ukupnu svotu od 982 forinti i 37 krajcara. Lijepa svota, kada pomislimo, da je time za 500 forinti nadmašena dražbom procjenjena ostavština.

Ovolika je bila baština poslovnog čovjeka Beethovena, koje se nitko nije nauživao, jer nikoga nije obogatila. Ali njegovu duševnu baštinu uživamo mi i uživat će naši potomci.

VOJVODA OD REICHSTADTA

Jedan diplomat stare Austrije opisuje u svom dnevniku među ostalim i to, na koji su način odgajali mlade prinčeve. Posljednji je upoznao dobročinstva te metode jadni vojvoda od Reichstadta, a prvi im je izbjegao Franjo Josip, koji je, kada je vojvoda od Reichstadta umro, imao tek dvije godine. Među milim carevim uspomenama iz djetinjstva, — Car je umro za vrijeme svjetskog rata —, bila je i uspomena na zaista nesretnog sina Napoleona i Marije Luize, koji se bolestan sunčao na terasi schönbrunnskog dvorca.

U dvanaestoj su godini vojvodu od Reichstadta budili u šest sati ujutro zbog molitve i da ga upitaju da li ima intimne potrebe; zatim bi mu dopustili da drijema do šest i pol, kada je dolazio sobar, koji bi ga prije oblačenja, prema riječima diplomate, oprao tako mehanički, ne imajući ni toliko obzira, koliko bi bilo koji građanin imao pri pranju svoga psa. U kućnoj haljini, jutarnjim hlačama i papučama mladi je nadvojvoda zatim primao majordomusa, koji je želio da čuje da li je princ dobro spavao. Pošto je utažena radoznalost majordomusa hitno se oblačio, jer je i odgojiteljica imala da postavi isto pitanje. Kada bi se odgojiteljica udaljila, sobar bi obukao dječaka u kratke crne svilene hlače i crni frak, jer je to bila propisna nošnja za misu od šesnaest minuta. Nakon toga su dolazili učitelj i jedan časnik, u nazočnosti kojih je sobar preoblačio nesretnog dječaka u bijele kožnate hlače, čizme i zeleni frak. Zatim bi otišli na jahalište. Dvadeset minuta kasnije dolazila je na red uniforma pukovnije, koja je nosila prinčevo ime, i u toj se uniformi vježbao u mačevanju; poslije daljih dvadeset minuta trebalo je u svečanoj uniformi sa

dekoracijama učiti kod plesnog učitelja, kako se čovjek mora propisno pokloniti. Anonimni biograf nastavlja: »... I tako dalje sve do devet sati, kada se odabiralo novo odijelo za dejeuner. Dejeuner je međutim predstavljao vrhunac rafiniranoga mučenja, jer je za svaki komadić kruha dječak morao zatražiti odobrenje učitelja, uzgajateljice i liječnika, a u najviše bi slučajeva njegovu molbu odbili. U devet i pol komedija se nastavljala da potraje do pet sati; vrhunac je bio kod večere, a između šest i sedam sati uvečer dostiglo bi se do delirija. Jadni je dječak imao jedino sredstvo: često izjavljivati da je prisiljen da se udalji. Tako bi prolazeći kroz predsoblja mogao svoju pažnju koncentrirati na pozitivne stvari. Da nesretni princ ne bi zaista trpio glad neke su milosrdne dvorske dame postavljale na stanovitim mjestima po uglovima dvora tanjure sa jelom ...«

Poneki austrijski pisac nastoji danas na svu silu da pobije kritike načina odgajanja vojvoda i vele, da Masson nije bio osobito objektivan, kada je na preziran način govorio o austrijskom sistemu. Nije međutim lako dokazati, kao što nije ni logično misliti, da je bečki dvor imao interesa da pomaže razvitak napoleonske umne darovitosti, zapažene kod rođaka-zarobljenika. Odgojni je sistem trpio utjecaj političkih predrasuda i na području obiteljskih osjećaja: Napoleon umire na Svetoj Jeleni, a da godinama nije dobivao ni direktnih ni indirektnih vijesti o svojem djetetu (Metternich i šef policije, grof Sedlnitzky, muče i proganjaju jednoga schönbrunnskog vrtlara, koji je putem svoga sina našao načina, da pošalje Napoleonu čuperak kose njegova nasljednika), dok se naprotiv kod vojvode od Reichstadta odgaja ljubav prema majci, Mariji Luizi ... Pred očima onih, koji nastoje rehabilitirati učitelje i pazitelje, može to izgledati velikom zaslugom, jer možemo čitati da je vojvoda od Reichstadta bio rastrešen i slaba karaktera ... Ali tko ispituje stvar ostajući daleko od

predrasuda i atavizama može opaziti, da je Marija Luiza majka, koja se nabrzo oslobodila brige za toga sina i preselila u Italiju, u Parmu, da tu sa ljubavnikom Neippergom dade na svijet drugu djecu. Bila je dakle majka s ponašanjem, koje je više nego jedan Austrijanac nazvao sramotnim; ona je došla k smrtnoj postelji svog umirućeg sina, srdita što su je otrgli od priprema za vjenčanje jedne njezine nezakonite kćerke, jedino zato što je princ Metternich energično upozorio, da mora uzeti u obzir šaputanje Bečana. Zar nije Marija Luiza u travnju 1814. gorljivo molila Boga, da njezin muž doživi poraz? U kojem kutiću srca da pronađe malo nježnosti prema sinu, koji je odrastao na stotinu kilometara daleko od nje?

Ne: rehabilitaciju sistema upotrebljenog da osiguraju Carstvu novog Eugenija Savojskog ne bismo mogli tako lako pozdraviti. Uostalom je Metternich u tom dječaku gledao Napoleonovu sablast, a isto tako i car Franjo, koji je prigodom smrti prolio dvije tri suze i brzo se utješio uskliknuvši, da je to ipak dobro za njegovu djecu i za cijeli svijet. U badenskom muzeju kraj Beča sačuvana je Napoleonova sadrena maska, poslana iz Svete Jelene nakon smrti okovanog diva, da bi ju predali njegovu sinu: kroz punih devet godina zabrana, sugerirana od straha pred sjenom pokojnika priječila je izvršenje toga milosrdnog čina. Masku su prisvojila djeca majordomusa Carice-majke, koja su je, privezavši je špagom, vukla po salonima. Relikviju je spasio g. 1830. dvorski liječnik Rollet i predao muzeju rodnog grada.

*

Knjiga »**Der Herzog von Reichstadt**« od Eduarda Wertheimera, štampana u Stockhardu g. 1902. bila je i ostaje najjasniji izvor za upoznavanje Maloga Napoleona. Pod sličnim je naslovom Bibl, profesor bečkoga sveučilišta, izdao 1925. g. knjigu, koja je razočarala sve one, koji su nakon otvorenja arhiva

očekivali objavljivanje novih brojnih dokumenata. Malo kasnije pojavila se nastojanjem baruna Jeana von Bourgoinga u izdanju »Verlag für Kulturpolitik« knjiga »**Aus den Papieren des Herzogs von Reichstadt**« upotpunjena rukopisima i dnevnicima mladoga vojvode, koji su pronađeni među papirima učitelja grofa Moritza Dietrichsteina.

Istodobno je došlo do izdanja uspomena kazališnog impresarija Austrijanca Emila Claara, koji je osamdesetih godina često susretao u Ebenzweieru, u vili svoje šogorice, slavnu plesačicu Fanny Elssler. Sedamdeset proživjelih godina malo je dražesti oduzelo ženi, koju su obožavala dva svijeta i koja je u poodmakloj starosti običavala, idući da unovči svoju rentu, na vratima prostorija Banke Rotschild, zaplesati na jednoj nozi. Claar uvjerava, da mu je Elsslerova često govorila o svojem legendarnom odnosu prema vojvodi od Reichstadta, koji se navodno u nju zaljubio pohađajući kazalište na Kärntnertoru (danas ga naravno više nema). U ono je doba plesačica mogla imati 18 ili 19 godina. Ali zar nije demantirana legenda o ovoj strasti? Nije li i Rostand doprinio rehabilitaciji Fannyne uspomene — koju su inače Francuzi realisti i nerealisti ozloglasili u romanima i pamfletima — prikazujući nam je, ne kao oruđe u Metternichovim rukama, već kao dobru prijateljicu Aiglona i kao njegovu učiteljicu u pitanjima povijesti slavnih očevih ratova? Fanny i vjerni Prokesch, u Rostandovoj su drami istaknutije i milije osobe od emfatičnog Flambaua: jer oni su ipak bili Austrijanci, kojima nije bilo tako lako povezati se uz neprijateljeva sina, dok je grenadir živio sanjajući o novoj moći francuske domovine.

Claar nam priča, da je čuo od šogorice Regine Friedländer, kako je jednom Elsslerova, zamoljena, da priča o sretnim danima i smrti vojvode od Reichstadta, dugo plakala. »Plakala je cijelu večer: otvorena je rana krvarila...« Da li da to vjerujemo?

Zar je tada bila hinjena nevinost, kojom je dvadesetogodišnji mladić govorio s Prokeschom o ženama? Verzija u koju se najviše vjerovalo glasila je drukčije: Prokesch je bio prijatelj vojvode, ali ujedno i veliki prijatelj baruna Gentza, koji se u kasnim godinama zaljubio do ludila u Elsslerovu, tako da je u njezinu stanu uredio neku vrstu ureda, u kojemu je vršio jedan dio svog mnogostranoga diplomatskog i novinarskog rada; bio je dobro nagrađen u domovini i u inozemstvu. Često je Prokesch slao Gentzu svoga slugu sa kakvim pismom — osim svega ostaloga obojica su se marljivo bavili pitanjem reorganizacije Grčke, koju je Prokesch mislio podvrći žezlu Aiglona — i to često dolaženje i odlaženje čovjeka u carskoj uniformi urodilo je glasinama o zaljubljenosti vojvode.

Nama je odvratno obojiti galantnošću tragičnu sliku života onoga, koji se rodio kao Kralj od Rima, i kojega je rođenje bilo pozdravljeno sa sto i jednim topovskim hicem, i koji je umro u čednosti kao austrijski vojvoda. Ali se njegov duh, iako potišten strogošću španjolskog ceremonijala i odgoja »a l'autrichienne et abrutisante« mogao slobodno razvijati. Istina je, da je govorio francuski, a pišući pravio ortografske pogreške, ali je u trinaestoj godini sastavljao za izmišljene čete dnevne proglase, u kojima svaka riječ ima napoleonski zvuk. Evo primjera:

»Gospodi brigadnim zapovjednicima i pukovnicima.

»Gospodo! Jučer izvojevana bitka je jedna od onih, u kojima Kartažani pokazuju što mogu, kada se udruže hrabrost, otpor, vrijednost, ljubav prema domovini i ljubav prema slavi. Mi smo time dokazali, da rimski narod nije više, kako su to svi držali, nepobjediv. Dok veza privrženosti, poštovanja i poslušnosti bude između mene, vođe i vas čvrsta bit ćemo nepobjedivi. Toliko smo sada uznapredovali u ovoj

ponosnoj Italiji, da moramo ili pobijediti ili umrijeti...«

Dvije godine kasnije, kao petnaestogodišnji mladić, vojvoda sastavlja životopis princa Karla Filipa od Schwarzenberga, pobjednika svojega oca, i objektivno kritizirajući položaj i odredbe Schwarzenberga i »Buonaparta«, prikazuje Napoleona kao vojskovođu hitrih odluka i okretna u izvršivanju zamišljenog plana, dok austrijski maršal odgovara umjerenom i opreznom taktikom. Sigurno odgojen, da smatra svoga oca kao žrtvu beskrajne pohlepe za vlašću, vojvoda od Reichstadta u Schwarzenbergovoj biografiji krije austrijsku izdaju pišući: »Austrija je prihvatila oružje (reproduciram od riječi do riječi iz jednoga talijanskog prijevoda) isprva da pregovara o miru, a zatim da djeluje svojim oružjem na snagu neprijatelja, koji je prevario zamišljenu nadu u mir...«

Iz ovoga ne smijemo zaključiti, da Orliću nije bilo poznato ili da je osuđivao očevo djelo, za koje je doznao iz mnogih povjesnih knjiga i iz Svetojelenskog Memorijala. Ovaj je Memorijal razvio u njemu nastojanje, da slijedi Napoleonovu srdačnu okretnost u odnosu prema generalima i vojnicima: htio je biti popularan, »učiniti karijeru« isto tako kao i njegov otac i smatrao je neophodnim obraćati se podređenima, raspravljati prijateljski s njima o nevažnim pojedinostima tapšući sugovornika po ramenu. To njegovo svojstvo smatrao je grof Dietrichstein, njegov učitelj, velikom nesrećom. Vojvoda je od Reichstadta zaboravljao da je Napoleon počeo sa jednim zavežljajem, dok je on unuk Austrijskog Cara, a na dvoru po časti odmah iza nadvojvoda. Ambijenat je bio drukčiji, vremena su bila druga, a niti bi austrijska vojska mogla ikada biti za njega ono, što su bile Buonapartove armije.

Za slabo tijelo baština Napoleonova imena i slave postaje nepodnošljivi teret, osobito ako još

nadoda želju da izvrši njegova djela. A vojvoda je od Reichstadta htio postati, pa bilo i u službi Austrije, veliki vojskovođa, po primjeru svoga oca ili Eugena Savojskoga. Govoreći sa talijanskim generalom Mazzuchelli priznao je, da bi bio sretan, kada bi imao dvadeseti dio genijalnosti svojega oca: to iznosi u svom dnevniku dne 20. lipnja 1830. Vječna sumnja, da li će ikada uspjeti u slavnim pothvatima, ubijala je njegovo srce. Uhvativši ga za ruke, zaklinjao je Prokescha: »Pružite mi sigurnost! Da li zaista nešto vrijedim i da li mogu očekivati veliku budućnost ili nisam ništa? Što mislite, što očekujete od moje budućnosti?...« Pogledavao je na sve strane, te iako je govorio da će vjerno služiti Austriju, obraćao je oči prema Francuskoj, raspravljao sa Prokeschom o Grčkoj, a zatim bi iznenada upao: »Kakvu su uspomenu sačuvali o mojem ocu u Egiptu?...« U njegovoj su duši prednjačile vojničke misli i možemo ustvrditi da ga je napuštanje sa strane majke malo uvrijedilo, jer je sav bio obuhvaćen divljenjem naprama ocu. U dvadesetoj godini imao je svoje lično mišljenje o životu, što je izražavao u aforizmima na talijanskom jeziku: »Nada je — piše jednom — san budnog čovjeka.« Drugi njegov aforizam dokazuje, kako je znao biti nepouzdan: »Naše nam misli pripadaju, dok ih čuvamo u svojem srcu, ali čim ih jednom ispustimo iz srca, one su u vlasti drugoga, koji nas može poslužiti ili upropastiti nas«. I izbor ovih njegovih aforizama dokazuje zrelost njegova mišljenja. »Interes, slast i slava tri su uzroka djelovanju i ponašanju ljudi«. »Druga polovina života čovjeka posvećena je oslobođivanju od ludosti, predrasuda i krivih mišljenja stečenih u prvoj polovini«. »Ljudevit XIII., bivši vojvoda od Orleansa nagovaran da se osveti zbog nepravda nanešenih mu prije stupanja na prijestolje, odgovorio je, da francuskom kralju ne pripada osveta vojvode od Orleansa.«

*

Vojvoda je navršio osmu godinu, a da nije bolovao od dječjih bolesti. Tada su mu se pojavile po tijelu mrlje, zbog kojih je morao ležati u krevetu šest sedmica. U četrnaestoj ili petnaestoj godini, za vrlo vlažnog vremena, njegovi su prsti postajali žućkasti i dječak je govorio, da je potpuno neosjetljiv. Međutim se fizički razvijao vrlo brzo, a još brže umno. Vojvoda je bio visok i tanak, a noge i ruke bile su mu vrlo slabe; i zubi su mu bili slabi, ali zato što ih nije liječio. Prsa umjesto da se dalje razvijaju počela su iznenada biti sve uža. Govorili su, da su to karakteristična lorenska prsa. Sa svim tim, kada je navršio dvadesetu godinu, povjerili su mu zapovjedništvo nad jednim bataljunom, te iako su se već mnogi zabrinuli zbog njegova fizičkog stanja, zapovjednik je pukovnije, princ od Wasa, napisao u ličnim podacima: »Zdrav je i sposoban za sve napore«. Godinu dana prije, u srpnju 1830., dr. Malfatti završio je referat o zdravstvenom stanju Njegove Visosti, upozorujući, da je potrebno da izbjegava velike napore, da se čuva prehlada i da se ne smije previše ugrijati, te da drži strogu dijetu. Jednom, kada ga je iznenada liječnik pohodio u vojarni, izjavio je: »Srdi me ovo moje jadno tijelo, koje ne može izvršiti odluke mojeg duha«.

Njegova je jedina radost bila zapovijedati, biti vojnik, radujući se kada bi opazio, da čete naslućuju u njemu velikog vojskovođu... Nije se štedio. Jahao je poput kentaura, a zatim oznojen trčao u kazalište... 16. siječnja 1832. dok je zapovijedao svojem bataljunu, primivši nalog, da oda posljednju počast lijesu generala von Siegenthala, izdao ga je glas tako da je morao zapovjedništvo prepustiti drugom časniku.

Narednih se šest mjeseci život Orlića gasio. Dušu je imao željeznu, rekao je dr. Malfatti, tijelo kristalno. Kod lijepa vremena stanje bi se poboljšalo, ali samo privremeno i tek toliko da dozvoli Mariji

Luizi da ostane daleko od sina: kraljevske dužnosti, pisala je mila žena, imaju prednost pred majčinskim. Princa, koji je u turobnom bečkom dvoru polako umirao, njegovale su carica Karolina Augusta, posljednja žena cara Franje i nadvojvotkinja Sofija, koja mu je koncem svibnja prepustila dio svojih soba u Schönbrunnu. Uslijed tamošnjeg zraka iz parka nastupilo je kratko poboljšanje, zatim se smrt počela hitro približavati. Od groznice i kašlja, nedostatka apetita i nesanice, teške umornosti i neprestana izlučivanja gnjiloće iz pluća pretvorio se u pravu sablast. Početkom lipnja liječnici nijesu zatajili tešku opasnost. 19. istoga mjeseca nadvojvotkinja Sofija bojeći se da katastrofa nastupi svakog časa, a iz straha da ga ne deprimira govoreći mu o potrebi da primi svete sakramente, predložila mu je da se pričesti zajedno s njome, koja je bila noseća. Sofija je bila pred porodom Maksimilijana, koji je kasnije strijeljan u Queretaru 19. lipnja 1867. točno na trideset i petu obljetnicu zajedničke pričesti njegove majke s vojvodom od Reichstadta u Schönbrunnu.

Prvih dana mjeseca srpnja vojvoda je teškom mukom još stigao otvoriti usta, da izrazi svoju želju, da umre... 21. raskidan od bolesti, koja mu je podgrizavala pluća i organe za dihanje, pao je u agoniju. Te posljednje večeri, piše historik Wertheimer, majka je smatrala da je izvršila svu svoju dužnost zaželjevši sinu laku noć. Sutradan — moglo je biti oko četiri sata ujutro — princ, kraj kojega je bdio sobar Lambert, uskliknuo je dva puta: »Umirem! Umirem!« Zatim je dozivao majku dugim beskonačnim krikom sličnim oštroj i gorkoj optužbi. Majku su uznemirili, kada nesretnik nije mogao više govoriti, premda je dalje zadržao svijest. Njegove su posljednje riječi bile: »Obloge! Mjehuri!« Orlić je ležao na malom vojničkom ležaju, dok se danas na istome mjestu nalazi običan krevet. Soba je bila

ona ista, u kojoj je prije dvadeset i dvije godine stanovao njegov otac kao pobjednik.

Svi su htjeli imati njegove uspomene i u par trenutaka nestali su iz sobe svi njegovi brojni mali predmeti. Čak su odrezali njegovu krasnu plavu kosu, zbog koje su u vrijeme Bečkog kongresa Napoleonova sina proglasili najljepšim dječakom, što ga ljudska mašta može zamisliti. Mrtvo je tijelo cijelu nedjelju ostalo na smrtnoj postelji. U ponedjeljak u deset sati ujutro dvorski kirurg Semlitsch uz pomoć liječnika, koji su liječili vojvodu, dra. Malfattija i dra. Wirera, kojima su se pridružili dvorski liječnici Hieber, Rinna i Zangerl, pristupio je autopsiji, koja je utvrdila, da je smrt uslijedila zbog tuberkuloze: desni dio pluća bio je potpuno gnjio, a lijevi tek zahvaćen. Referat, potpisan od Semlitscha i od drugih liječnika, odmah je odaslan caru Franji, dok je kopija također odmah odaslana Metternichu, koji je bio isto tako kao i Car radoznao da dozna točan sadržaj izvještaja. Bio se proširio glas, da je vojvoda Franjo od Reichstadta umro zbog sistematski podmećanog mu otrova tako da su Car i Kancelar bili tim glasovima teško dirnuti. Bolje obavješteni tvrdili su, da su vojvodi dali da pojede otrovanu dinju, ali kako je bolest dugo trajala, više se vjerovalo glasinama koje su tvrdile, da se za to pobrinuo talijanski zubar Carabeli, navodno u tu svrhu podmićen. Prije stotinu godina priče o otrovima bile su vrlo raširene: otrovu se pripisivala i smrt Mozarta, a i Schillera. Osam godina prije vojvodine smrti Matija von Callin profesor bečkog sveučilišta, koji je podučavao vojvodu historiju i estetiku, pisao je caru Franji obavješćujući ga, da je kćerka bečkog industrijalca, Ana Marija Weiss na spiritističkoj seansi počela vikati: »Jadni dječak! Jadni dječak!« Upitana nadodala je da se na kongresu u Veroni odlučilo, da se u slučaju novih urota u Francuskoj makne vojvoda od Reichstadta otrovom. Prof. von Collin, koji

je na temelju svojih proučavanja vjerovao u magnetizam, pobrinuo se, da prisustvuje novom pokusu sa mediumom. Weissova je u hipnotičkom stanju napisala nekoliko redaka: »Jadni dječak! Jadni dječak! Dobra je srca, ali prezire sve one, koji su izazvali propast njegova oca. Vrlo ponosan u duši smišlja kako će se osvetiti, čim odraste. Osim ako oni ne promijene mišljenje, jer ono što ovisi od slobodne volje, ne može biti predviđeno. Kada će to uslijediti, ne znam, ne uspijevam da vidim, ali proći će još par godina, dok ga otruju...« Medij je završavao: »Za njega se ne može ništa učiniti, jer ništa ne vidim«.

Historik Bibl ne brani kancelara Metternicha od optužbe otrovanja i napominje, da je i tuberkuloza mogla biti posljedica otrovanja s arsenikom i to tako, što bi smrtonosni bacili naišli na povoljni teren zbog oslabljelog organizma. Žali što autopsiju nisu izvršili »neovisni« liječnici s medicinskog fakulteta, nego dvorski liječnici. Zatim podsjeća, da se u ono vrijeme nisu poznavale današnje metode kemijske analize i da zbog toga ni uz najbolju volju liječnici ne bi mogli ništa otkriti. I zaista autopsija nije otkrila nikakvih tragova otrovanja niti su se liječnici mogli složiti o uzrocima tuberkuloze na plućima: kako bolest nije bila naslijeđena, čitamo u izvještaju, mladić ju je dobio zbog raskalašenosti. Jadni vojvoda: od žrtve Metternichova straha pretvoren si u slabunjava Casanovu, koji u dvadeset i prvoj godini umire iznemogao, pošto se strogost nad tvojom osobom nije proširila i na galantne avantire.

Aiglonovu masku snimio je nakon autopsije kipar Franz Klein (isti koji je 1812. snimio Beethovenovu masku). Od bolesti se izmjenjeno lice nastojalo što bolje ispraviti; osobe, koje su dobro poznavale pokojnika, dale su umjetniku podatke, kako bi izraz maske bio što vjerniji. Od četiri ostala je samo jedna kopija u Austriji, a ta se nalazi u Badenu, u spomenutom već muzeju Rollet. Druga se nalazi u

Vojvoda od Reichstadta. (Portret od Daffingera.)

Parizu u muzeju Carnevalet, treća u Nancyu u lorenskom muzeju, a četvrta u zbirci princa Viktora Napoleona.

Nakon autopsije i pošto je snimljena posmrtna maska, mrtvo je tijelo preobučeno i kroz nekoliko sati bilo izloženo u kabinetu »vieux laque« tik sobe, u kojoj je vojvoda izdahnuo. Kraj katafalka je s lijeve strane postavljen srebrni kalež sa srcem vojvode, određen za crkvu Augustinaca, s desne bakrena posuda s unutrašnjim organima, određena za crkvu Sv. Stjepana. Prema tradiciji smrtni se ostaci Habsburgovaca pokapali na tri različna mjesta, pa je zbog toga u kriptu Kapucina moglo biti spušteno samo tijelo ovoga mladića, podvrgnuta obredu obitelji, koja nije bila njegova. Između sedam i deset sati uvečer dopušten je posjet dvorskim osobama. Spustila se mračna, olujna noć tako da se ljude skupljene na unutrašnjem trgu dvorca zbog povorke, moglo vidjeti samo kada bi sijevnula munja. Točno u deset sati kapelan je podijelio blagoslov i lijes je — iznutra obložen srebrnim platnom, a izvana crvenim baršunom — zatvoren. Kada su otvorena stakla balkona, koja gledaju na vanjske stepenice dvorišta, u rukama svećenika zaplamtjele su svijeće. Iza svećenika dolazio je lijes. Konjušari su nosili baklje. Dvije su mazge nosile nosiljku, na kojoj je lijes zastrt velikim mrtvačkim sagom od baršuna.

Povorka je poput duge crne zmije polako krenula: posljednja je išla kočija grofa Hartmanna, koji je nosio kalež sa srcem i posudu s unutrašnjim organima svoga učenika u vojničkim vještinama. Između Schönbrunna i Hofburga, u ulici koja se danas naziva Mariahilferstrasse, čekala je svjetina u potpunoj šutnji. Bečani vole lijepe, ganutljive i pompozne sprovode i zovu ih »eine schöne Leiche«, što bi doslovce prevedeno značilo: »jedan lijepi leš«. Vidjeti kako prenose mrtvo tijelo sina Napoleona i Marije Luize, nije bio prizor, od kojega bi mogli odustati oni, koji

su sedmicama išli u hodočašće iz grada do Schönbrunna u nadi, da će spaziti bolesnika bilo na šetnji po dolinama, bilo na terasi.

Mrtvo je tijelo kasno u noći stiglo u stari ružni Hofburg i položeno u dvorsku kapelu na katafalku na tri stepenice. U osam sati ujutro počela je defilirati šutljiva svjetina. Počasnu su stražu držali mađarski i njemački gardisti u fantastičnim zlatnim, srebrnim gajtanima nakićenim uniformama, na oltarima su svećenici izmjenično služili misu. Vojvoda je bio obučen u bijeli kaput s dekoracijama i plave hlače sa srebrnim šarama; imao je cipele s ostrugama: u uniformi svoje pukovnije izgledao je višeg stasa. Oronulo lice nije ništa izgubilo od svoje finoće i ljepote: Ruža Demareau, koja je dotrčala iz Perchtoldsdorfa u Beč, da među časnicima, koji će pohoditi kapelu vidi svoga idola, lako je prepoznala »njega« u pokojniku.

Ruža Demareau je dvije godine ljubila Franju ne znajući tko je zapravo taj lijepi časnik. To jest bila se naučila nazivati ga »kapetan Franjo« i ništa više.

Svakog jutra je kapetan idući iz Schönbrunna na svom »Emiru« prolazio pred Ružinom vilom, koja ga je promatrala kroz rešetke vrtnih vrata. Jednoga jutra njezina kujica, izašavši lajući iz vile, zalutala je »Emiru« među noge. On se toliko uznemirio, da je konjanik skočio na zemlju. Tako je Ruža upoznala kapetana Franju, a g. Demareau počeo gojiti u svom srcu nadu, da će naći dobru partiju za svoju kćerku. Ali Car je Franjo dočuo za te svagdašnje šetnje i naredio unuku unatoč molbama i plaču, da ne smije više prekoračiti praga vile u Perchtoldsdorfu. Kapetan Franjo prekoračio je još jednom prag, da izjavi Ruži, da ga njegov vrlo moćni djed sili, da se rastavi od nje. Djevojka je trpjela i željela da dozna, koja je to obitelj, koja joj nameće da otkloni svoju sreću, ali kapetan joj Franjo odgovori, da će joj to moći odgovoriti tek za dvije godine. Prošle su dvije

godine, a da Ruža nije razjasnila tajnu. Nažalost, kapetan je Franz bio bolestan i borio se u Schönbrunnu sa smrću. U jednoj bečkoj galantnoj kronici iz g. 1870. možemo čitati, da se Ruža Demareau, kada je 24. srpnja 1832. prepoznala u mrtvacu svojega Franju srušila na zemlju jecajući: »Dakle zato — kliknula je — nisi mogao održati obećanja! . . .

U dva sata poslije podne, u počast tradiciji trostrukog pokapanja, srebrni kalež sa srcem prenešen je u crkvu Augustinaca i položen u loretskoj kapeli, nedaleko groba Leopolda II. u maloj izdubini s lijeve strane iza oltara, koja se zato i naziva »kripta srdaca«. Srca se svih Habsburgovaca tu nalaze, osim srca Josipa II. sina Marije Terezije, Franje Josipa koji je tradiciju ukinuo, te Karla, posljednjega cara Austrijskoga i kralja Mađarskoga, koji je umro u progonstvu na Madeiri. General Grof Hartmann u svečanoj uniformi prenio je brončanu posudu s unutrašnjim organima: toliko je bilo mnoštvo na trgu pred katedralom, da su gardijski grenadiri morali povući kordon, da bi se iz kočije mogla izvući jezovita posuda.

Nešto prije pet sati prestao je defile publike u dvorskoj kapeli. Mrtvo je tijelo ponovo blagoslovljeno i zatvoreno u lijes. Kako je vojvoda imao malo posluge, to je za prijenos lijesa do kola zatražena pomoć druge dvorske posluge, što je sve skrupulozno zabilježeno u protokolima. Šest ponosnih »Lipicanera« vuklo je sjajna kola. Razmak je između Hofburga i Kapucinske kripte kratak i povorka je brzo prošla. Bila je to svečana povorka: svećenici i grof Hartmann sjedjeli su u gala kočiji: Hartmannova je kočija bila šesteropreg. U Kapucinskoj crkvi čekali su Car i Carica, članovi carske obitelji, dvorski dostojanstvenici, ali nije bilo Marije Luize: majka Orlića otputovala je istog jutra u Persenbeug. Budući da joj je sin umro, smatrala je nepotrebnim, da ostane u Schönbrunnu, te je krenula odmah u

Parmu, gdje se naredne godine zaljubila u svog novoga majordomusa grofa Bombellesa, s kojim se vjenčala godine 1834.

Nakon crkvenog obreda lijes je spušten u kriptu, a veliki majordomus Czernin izjavio je da prepušta čuvanje lijesa fratrima, pred svjedocima je zatim utvrdio, da se u lijesu zaista nalaze smrtni ostaci vojvode Franje od Reichstadta, zatim je zatvorio lijes sa dvostrukim ključevima, od kojih je jedan predao fratrima, a drugi zadržao za dvorsku blagajnu. Bakreni lijes, dug dva metra i pol, a širok osamdeset centimetara, snabdjeven, točno prema propisima etikete, sa šest nogu i šest ručka, bio je gotov tek par sedmica kasnije: na sarkofagu se ističe jednostavan križ, a latinski natpis, podsjeća da je F r a n c i s c u s D u x a R e i c h s t a d t umro u dvadeset i prvoj godini od tuberkuloze. Čudna potreba, da se na grobu jednoga princa utvrdi, od koje je bolesti umro!

U bakrenom lijesu Napoleonov sin počiva već preko stotinu godina i tkogod ga promatra pita se, da li tu nije nasilno pokopana jedna sudbina. U doba Monarhije javnost je bila pripuštena u kriptu samo jedamput na godinu, na Dan mrtvih: Još nakon 1870., svake godine, na Dušni dan 2. studenoga mogli su ljudi vidjeti Ružu Demareau, već ostarjelu i neudatu, kako kleči i moli pred smrtnim ostacima vojvode.

TRAGIČNI RUDOLF

Vjenčanje šesnaestgodišnje belgijske princese Stefanije sa dvadesetidvogodišnjim nadvojvodom Rudolfom, baštinikom austrijske i mađarske krune, nije se ni po čemu razlikovalo od tolikih prinčevskih vjenčanja, sklopljenih bez obzira na osjećaje i volju mladenaca. Jednoga lijepog dana austrijski se dvor — s jedne strane u želji da osigura što prije nasljednika prijestolja po direktnoj lozi, a s druge zabrinut upozorenjima odgojitelja generala Latoura, da je potrebno mladoga nasljednika što prije oženiti kako bi se navikao urednom životu, — počeo ogledavati po Evropi, da ustanovi koje li su čistokrvne princese na udaju. Najprije se pomislilo na španjolsku infantkinju Eulaliju, ali bez uspjeha, zatim na jednu sasku princesu, koja je imala sreću da se nije svidjela Rudolfu, na koncu na belgijsku princesu Stefaniju, kćerku kralja Leopolda II., koju je Carica Elizabeta upoznala zimi 1878. Stefanija u knjizi pod naslovom: »I c h s o l l t e K a i s e r i n w e r d e n«, izišloj u Leipzigu u jeseni 1935. ističe da je na taj sastanak sačuvala neizbrisivu uspomenu: pripuštena poslije banketa da poljubi ruku ženi, koja je imala kasnije postati njezinom punicom, bez riječi je zagrljena. U ožujku 1880. Rudolf je otišao u Bruxelles zbog zaruka. Mladu su djevojku na veliki događaj pripravili roditelji, koji su bili izvan sebe od radosti, što će njihova kćerka postati Carica Austrije i Kraljica Mađarske. Stefanija se naravno podvrgla volji svoje obitelji, a bila bi se podvrgla po svoj prilici i u slučaju da je odmah saznala, a ne nekoliko godina kasnije, da je Rudolf stigao u Bruxelles u pratnji neke gospođe F. Kada se našla u nazočnosti čovjeka, kojega joj je sudbina slala, pokušala je da ga

potpuno prouči: nije joj bio osobito lijep, ali joj nije bio antipatičan. Imao je nemirni, tvrdi pogled i nije trpio, da ga gledaju u oči.

Pošto je dogovoreno vjenčanje, koje je kasnije odgođeno, kako bi zaručnica imala vremena da se potpuno tjelesno razvije, mlada je princesa u svibnju 1881. plačući otputovala u Austriju. U Beču je bilo vjenčanje u crkvi Augustinaca (u kojoj je per procura izvršeno i ništa sretnije vjenčanje Napoleona sa Marijom Luizom) i jednoga je žalosnoga maglovitoga popodneva mladi par krenuo prema dvorcu Lassenburg, koji je izabran kao prva njihova residencija. »Nismo znali o čemu da razgovaramo, priznaje Stefanija, bili smo jedan drugome tuđi, uzalud sam očekivala nježnu ili ljubeznu riječ, koja bi olakšala moje duševno stanje«. U Lassenburgu su ih dočekali bijedni, slabo osvjetljeni, hladni apartmani bez cvijeća i sagova, bez kupaone i bez prave toaletne sobe: kod pranja upotrebljavali su umivaonik položen na tronošku. Princesu je dočekala stara ružna sobarica, slična vještici. Noć je bila puna muke, groze i odvratnosti. Par sedmica kasnije bračni je par krenuo u Mađarsku, a početkom lipnja u Prag, gdje je Rudolf imenovan zapovjednikom 18. pješačke brigade.

Najsimpatičnija osoba, koju je Stefanija susrela u ponosnom češkom dvoru bila je 78-godišnja Carica Marija Ana, udovica Ferdinanda I., koja se u Austriji uvijek sjećala da je kćerka Viktora Emanuela od Sardinije i ostala vjerna svojoj domovini, tako da se nije pobrinula niti da nauči njemački jezik.

U Pragu je Stefaniji uspjelo da se oslobodi sobarice-vještice ne rasrdivši zato muža, ali je ubrzo shvatila — a ovo je bilo najvažnije — pod kakvim je auspicijama započeo njezin novi život. Muž je proživljavao dane sa časnicima ili u lovu, a s njom se rijetko susretao. Sumnjičav, htio je da ona bude uvijek kraj njega, nije dopuštao da piše roditeljima,

a da on ne pročita pisma, naređivao je da paze na nju, dok njega nema, štaviše u takvim je slučajevima Stefanija mogla primati posjete samo dvorskih dama: sobari su smjeli ulaziti u njezine prostorije samo u pratnji sobarica. Uvijek spreman na srdžbu i ljubomoru, Rudolf bi priredio prave scene kada bi opazio da je njegova supruga pobudila u aristokratskim domovima udivljenje i interes. Da je kazni, prisilio bi je, da se povuče i da se s nikim ne sastaje.

Seobom u Beč prilike se nisu poboljšale. Nadvojvotkinja je našla apartmane u Hofburgu u gorem stanju od onih u Lassenburgu; u carskom dvoru nije bilo ni kupaonica, ni higijenskih kabineta, ni vodovoda... Pri pranju je nadvojvotkinja upotrebljavala gumenu kadu, a sobarice su je polijevale s vodom iz kabla. Nečistu vodu i noćne posude prenašali su po hodnicima na očigled sviju! Kako se protiv toga nitko nije bunio, mislili su, da će se na to priučiti i Stefanija. Stefanija je naprotiv na svoj lični trošak dala urediti dvije kade za kupanje »sa svim potrebnim« i zbog toga je doživjela oštre kritike. Rudolf nije imao smisla za kuću i obitelj, niti su ga smetale grozne petrolejske svijeće, što su kod gašenja zaudarale: bio je naviknut na zrak bečkih periferijskih rakijašnica, kamo ga je jednom odlučila da slijedi preobučena, a u želji da upozna muževljev ukus. U tim je krčmama zrak zaudarao po luku, vinu, jeftinoj masti i duhanu. Rudolfov se dobar ukus ograničavao na jelo: gotovo u svakome od brojnih njegovih pisama ženi nalazi se izraz »dobar ručak« kao i potanki opisi o jelima i vinima, što ih je nadvojvoda uživao ili kanio uživati. Godine 1887. govori o diskretnom ručku na kojemu se rasrdio, jer voda i vino nisu bili dovoljno osvježeni; drugi put priča svoj veliki užitak prigodom izvrsna ručka. U to se doba, nadvojvoda već nalazio na nizbrdici na dnu koje se otvarao mrtvački sanduk; u njegovim se pismima odrazuje njegova dekadansa, njegova du-

ševna poremećenost. Podao se morfiju, živio vrlo neurednim životom vraćajući se gotovo uvijek u dvor u zoru »u vrlo neugodnom stanju«. Kćerku Elizabetu uopće nije viđao. Prema ženi je postajao sve suroviji tako da joj je na koncu čak opisivao svoje ljubavne doživljaje sa svim potankostima i prijetio joj smrću. Raskalašenost Rudolfa i drugih nadvojvoda potaknula je u veljači 1888. njemačko-nacionalnog narodnog zastupnika Pernerstorfera, da o tome prikriveno progovori u parlamentu. Rezultat je bio, da su par dana kasnije Pernerstorfera pohodila dva gospodina i do krvi ga izbičevala. Udovica pripovijeda, da je na pomorskom krstarenju Rudolf u pijanom stanju naredio zapovjedniku »Greif-a« da noću plovi među opasnim kvarnerskim otočićima, iako se zapovjednik tome protivio. »Greif« se nasukao. Dok je posada nastojala sa sisaljkama osloboditi unutrašnjost broda od prodiranja vode, nadvojvotkinja se Stefanija morala pobrinuti da pomoću ljestava i užeta nadvojvodu prestolonasljednika, nadvojvodu Otona i druge goste prevezu na kopno. Oni su naime zbog velike količine ispijena alkohola spavali tako čvrstim snom, da nisu niti opazili, što se zapravo događa.

*

Ipak ne bi bilo pravedno suditi Rudolfa samo na temelju u glavnom negativnih podataka, koji se nalaze u ovoj knjizi, zbog koje je udovica navukla na sebe prigovore: Rudolf je bio princ širokih pogleda i opasne genijalnosti tako, da smo uvjereni, da su u njegovoj smrti igrali stanovitu ulogu i politički planovi, što ih je on kovao na laki način u društvu raznih ličnih publicista, mentalitet kojih je bio previše daleko ne samo od mentaliteta Habsburgovaca, već uopće od mentaliteta ljudi, kojima je suđeno da svojim žezlom upravljaju carstvima.

Rudolf nije ljubio Nijemce, mrzio je dvor i etiketu (ocu tako milu), za diplomaciju je govorio da ne vrijedi onoliko novaca koliko se za nju troši u Evropi (»Bog znade — pisao je prijatelju Moricu Szepsu, direktoru »Wiener Tagblatta« — da li šteta ne nadmašuje korist...«), prezirao je dvorjanike, koji nikada nemaju svojih vlastitih političkih mišljenja i na svaki upit odgovaraju sa »da«. Kao uvjereni liberal, kada je kabinet Taaffe predložio u travnju 1883. reakcionarni školski zakon, gledao je u njemu početak teških vremena, prvi korak niz veliku nizbrdicu. Od suvremenika poštovao je Gambettu, koji je umro u siječnju te godine: »Veliki duh, jedan od prvih, a možda i jedini propagator liberalnih ideja...« U Hofburgu je nestanak Gambette izazvao zadovoljne uzdahe, što je princa srdilo.

Francuskom republikancu suprotstavljao je Željeznog kancelara, s kojim nije bio ni najmanje oduševljen: obično je govorio da je »spletkaš Napoleon III. u svoje vrijeme odigrao u evropskoj politici mnogo sjajniju ulogu od Bismarckove«. To je ponovio u pismu od 25. travnja 1885. Moricu Szepsu, zaključujući slijedećim strogim sudom o njemačkoj sjevernoj braći: »Njemačka se oslanja jedino na svoje bajonete, sastavljena je od previše država i poglavica, a ne slijedi direktive napretka ili civilizacije. Eto zašto nema onog utjecaja, što ga je imala Francuska u svoje lijepo doba...« U srpnju naredne godine izrugivao se Kancelaru, koji se učio jahati očekujući rat, i opažao da ratoborni ljudi ljube ljeto, jer se nadaju da će hraniti svoje ljude i životinje sa žetvom neprijateljskih zemalja. Što je donijela 1870. godina Nijemcima? Različnim malim kraljevima i prinčevima pridodan je jedan Car, nastali su troškovi za veću vojsku, a ideja Carstva i jedinstva »odhranjivana i disciplinirana od vojnika, policije i ostarjelih birokrata lepršala je na krilima patriotizma nametnutog i podržavanog vršcima bajoneta...«

Princ je došao u vezu sa Szepsom (osnivačem i direktorom »Neues Wiener Tagblatta«, kasnije »Wiener Tagblatta«), pošto je izrazio profesoru Mengeru želju da upozna vrijedne novinare. Poznanstvo se pretvorilo u prijateljstvo, koje je potrajalo do Rudolfove smrti. Niti organizirana špijunaža oko nasljednika prijestolja nije uspjela da prekine njihove sastanke i dopisivanje: »Prema meni postaju sve oprezniji i nepovjerljiviji, svakog dana uviđam kakav me krug špijunaže, denuncijacija i kontrole okružuje... Ako Vas upitaju o Vašim odnosima prema meni budite vrlo oprezni... Već Vam rekoh, da imam razloga da držim, da su naše veze visokim krugovima poznate...«

Budimo iskreni: Rudolf se previše bavio novinarstvom. Među ostalim 28. lipnja 1882. saopćio je prijatelju, da će u prvoj polovini mjeseca rujna skupa sa ženom ispratiti Franju Josipa u Monzu, da uzvrati posjet talijanskoga kraljevskog para. Vijest je bila u Beču skoro nepoznata: u slučaju da bi je Szepsov list htio prvi donijeti, princ je savjetovao, da je uvrsti tako kao da je stigla iz Milana. U tom cilju vijesti bi trebalo nadodati, da se u Monzi vrše velike pripreme, kao i druge podatke u cilju, da se sakrije pravi izvor. Szeps svakako mora čekati do 8. srpnja: konačno dopuštenje za objelodanjenje uslijedit će s riječima: »Ovdje je lijepo vrijeme«, dok bi naprotiv vijest, da je vrijeme ružno značila, da treba još pričekati. Vrijeme je bilo najgore: koncem srpnja Rudolf je ponovo pisao iz Praga javljajući, da mu je Car rekao, da se uopće više ni ne pomišlja na putovanje. U to se i nadalje nadao ministar vanjskih poslova grof Kalnoky, dok nije vješanje Oberdanka navelo De Pretisa (»koji inače nije bojažljiv« dodaje princ) da preporuči odgodu projekta.

Kao što je savjetovao, da se vijest o carskom putovanju datira kao da dolazi iz Milana, tako je drugi put predložio da se pošalje »Pester Lloydu«, a zatim iz Budimpešte javi u Beč informacija, koja bi u Beču bila bezdvojbeno cenzurirana: trebalo je, tobože po informacijama jednoga narodnoga zastupnika, otkriti da se raspravlja o stvaranju službenog lista, koji bi vodio borbu protiv liberalizma; ako se to na vrijeme saopći, nitko se ne će na takav list pretplatiti · mislio je princ — i ideja bi propala. Kada je »Wiener Tagblatt«, pošto je Rudolf nagovorio vrlo bogata baruna Hirscha da pruži potrebne fondove, počeo izlaziti, nasljednik prijestolja je komentirao zapljenu jednoga broja, izvršenu po nalogu policije njegova oca, u pismu pišući Moricu Szepsu ovako: »Moje čestitanje zbog zapljene novog lista«. Pratio je rad dopisnika »Neues Wiener Tagblatta« iz inozemstva kao da je pravi direktor: neke članke o egipatskom pitanju izašle u ljeto 1882. smatrao je vrlo dobrim »ipak nisu tako sjajni kao oni prošle zime o pobuni u Krivošijama i Hercegovini«, nagovarao je, da se pošalju specijalni dopisnici u Aleksandriju i engleskom glavnom stožeru. Kao čovjeka zgodna za Carigrad smatrao je Karla Wintera, koji je bio dopisnik »Tagblatta« za vrijeme rusko-turskog rata. O egipatskom pitanju rado bi sam nešto napisao, ali nema vremena. Kada je senator Gradisteanu u Iašiju održao zdravicu govoreći o biserima koji još nedostaju rumunjskoj kruni, princ je hitno upitao Szepsa, da li bi rado primio članak o tom pitanju smatrajući, da je sramota mlohave austrougarske politike naprama malim istočnim državama postala pretjerana. Par sedmica kasnije da se osveti plemstvu, koje je demonstriralo protiv njega apstiniravši se od sudjelovanja kod svečanosti otvorenja jedne izložbe, ponudio je prijatelju pikantni članak.

Ovaj novinar carske krvi napisao je više članaka. Najoštrije je pisao protiv nekih mladih praških plemića, koje je zabavljalo, da kamenjem razbijaju prozore židovskog ghetta (u tom plemićkom društvancu razbijača nalazio se i jedan od grofova Clam

Martiniz i jedan od Silva Tarouca). Antisemitizam mu je bio odvratan kao i sva druga rasna i nacionalna neprijateljstva. Napisao je vrlo oštre riječi kada su u Mađarskoj 1883. opljačkane židovske kuće. Nije štedio ni Beča: » Kada vidimo — pisao je u »Neues Wiener Tagblattu« — da i Židovi, koji su neoporecivo korisni faktori u trgovačkom životu i na pošteni način sudjeluju u nastojanju da se poprave društvene prilike, moraju trpjeti zbog rasne i vjerske mržnje, zbog nepobjedivih predrasuda; kada vidimo, kako nije nečasno neprestano razjarivati židovsko pitanje, tada moramo priznati da ne snosi odgovornost sama Mađarska, nego da je dijeli sa mnogima izvan svojih granica... «

Bez oklijevanja je govorio o samoj Austriji, kojom bi, da je bilo po Božjoj volji, jednoga dana vladao i uvlačio željezo u rane Carstva. Je li vjerovao u budućnost Austrije? Rekao bih: nimalo. Njegova se vjera ograničavala na liberalnu ideju; s obzirom na Austriju bio je jedino radoznao »koliko će još stara podrtina trebati da se slomi u zglobovima i da se raskomada«. U Beču se moglo lako uvidjeti, koliko li je razrovan državni organizam. Ali katkada se tješio, da država koju nisu mogle uništiti ni najveće pogreške ni najveće nesreće, ne će propasti baš uoči izvršenja svoje civilizatorne misije.

*

U spomenutim uspomenama, nadvojvotkinja Stefanija — koja je udavši se po drugi put postala grofica Lonyay — šutke prelazi samo preko jedne stvari: takozvane tragedije u Mayerlingu. Govorilo se o tome toliko u drugim knjigama, da ona nema što pridodati. Za udovicu ta katastrofa nije bila iznenađenje: predviđala je. Ljubav u toj tragediji igra i ne igra svoju ulogu: vrlo lako da je barunica Večera bila zaljubljena u Rudolfa, ali sigurno je, da Rudolf nije bio zaljubljen u nju ili je pak bio toliko, koliko

u mnoge druge žene. U svom oprosnom pismu Rudolf piše ženi: »Mirno idem ususret smrti, koja jedina može spasiti moje dobro ime« i mi potpuno vjerujemo u to njegovo uvjerenje. Stefanija poriče da bi dugovi bili nagnali njezinog muža u smrt, naprotiv dopušta, da su ga politički planovi, njoj neotkriveni i koji se više ne mogu rasvijetliti, doveli u »bezizlaznu situaciju«.

Kada su 30. siječnja 1889. u lovačkoj kućici u Mayerlingu Rudolf Habsburški i Marija Večera počinili samoubistvo, nadvojvoda je imao 31 godinu, ljubavnica je imala tek sedamnaest, a izgledala je još kao djevojčica. Oboje se odlučilo na samoubistvo, ali je prijedlog potekao od Rudolfa, koji je izgleda duže vremena bio pod utjecajem pomisli, da si oduzme život u društvu jedne žene. U tajnim arhivima bečke policije mora da postoji prijava jedne gospođe, koja je zatražila od policije zaštitu protiv nasljednika prijestolja, budući da ju je on proganjao svojim prijedlogom da umre skupa s njim. Rudolf je ubio mladu djevojku s hicem iz revolvera u lijevu sljepočicu (tane je izašlo iza desnog uha), a zatim je okrenuo oružje prema sebi. Našli su ih oblivene krvlju. Marija Večera, raskolačenih očiju, držala je u lijevoj ruci maramicu, koju su joj teškom mukom istrgnuli.

Trebalo je trideset i osam sati, dok su mrtva tijela pomaknuli iz lovačke kuće. Majci Marije Večere nije dopušteno, da vidi kćerku. Dali su joj savjet da napusti Beč, a dopušteno je dvojici stričeva žrtve — grofu Stockau i barunu Baltazzi — da prisustvuju pogrebu pod stanovitim uvjetima: da prime bez suzdržavanja liječničku svjedodžbu u kojoj se smrt Marije Večere pripisivala samoubistvu i da pristanu da se mrtvo tijelo prenese »kao da je živo biće«. Iz dvorca je smio izaći samo jedan mrtvac.

Jezoviti pogreb Marije Večere opisan je u izvještaju policijskog komesara Habrde grofu Taafe,

koji je objelodanjen skupa sa nekim drugim dokumentima bivšeg predsjednika vlade. Habrda i barun Gorup (koji je kasnije postao upravitelj policije) krenuli su noću u Heiligenkreuz, da jave opatu, čuvaru groblja, da će se narednoga jutra pokopati u najvećoj tajnosti tijelo jedne samoubice. Divan prizor za Manzonijev roman! Opat je bio diskretan i nije se upustio u ispitivanje; odmah je izdao nalog drvodjelcu, da napravi lijes, a grobaru da iskopa grob. Bila je olujna noć. Kočija sa mrtvim tijelom Večere — leš je bio postavljen u kočiji na sjedećke sučelice stričevima — mogla je samo polako napredovati. Kroz blato i snijeg stigla je oko ponoći do vratiju groblja: grof Stockau, von Baltazzi i drugi funkcioneri izvukli su iz kočije mrtvu putnicu i postavili je u već spremljeni obični lijes. Želja rođaka, da se pričeka na drugi od rodbine nabavljen lijes, nije uslišana. »Zbog kiše i vjetra, pripovijeda Habrda, pokapanje je bilo tako teško, da su morali pomagati spomenuta gospoda, barun Gorup i ja; vlažna je zemlja popuštala«. Grob se nalazio na uglu groblja i leš je u njemu ostao četiri mjeseca bez ikakve oznake, dok ga nisu iskopali i postavili u grob, u kojemu još i danas počiva.

Pokoravajući se volji Franje Josipa majka barunice Večere nije se nalazila u Beču onoga dana, kada su smrtni ostaci princa uz svečani obred pokopani u crkvi Kapucina. Tek joj u ožujku dopustiše da zastre grob svoje kćerke sa cvijećem; ali njezini posjeti grobu u Heiligenkreuzu, na kojemu nije bilo nikakva natpisa, nisu se sviđali dvoru. Najprije je preko grofa Taaffea, a zatim i preko nekih pouzdanika barunica pozvana, da prenese smrtne ostatke na koje drugo mjesto. Ponuđena joj je i isplata svih troškova, ali je nesretna majka to otklonila.

Opsjedana od vladara, uznemirivana od vlade, klevetana od dvora, koji joj predbacivao popustljivost i još gore prema kćerki, barunica Helena Večera u cilju, da djeluje na savjest javnosti, štampala je brošuru, koju danas teško možemo pronaći: policija je otkrila 200 primjeraka i uništila ih, dvadesetak je prebačeno preko granice. »Eclaire« je donio gotovo cijeli prijevod u broju od 3. rujna 1891., dok je jedan primjerak opširno upotrijebio književnik Ernest von der Planitz u svojoj knjizi »Potpuna istina o smrti austrijskoga princa Rudolfa«. Knjiga je doživjela pedeset i dva izdanja, koja se u Austro-Ugarskoj nijesu smjela nikada prodavati.

8. srpnja 1889. barunica je odlučila da se obrati s molbom samome caru: »Muke, koje sam pretrpjela nakon smrti moje kćerke — pisala je — dopuštaju mi, da se smatram dostojnom milosrđa Vašega Veličanstva. Napustila sam Beč, a da nisam mogla vidjeti svoje dijete, morala sam sama trpjeti u nijemom očaju, bez ičije utjehe, najgrozniju bol, koju majčino srce može podnijeti. Oduzeta mi je utjeha, da ću olakšati riječima svoju patnju, a šutjela sam i onda, kada su u javnosti proširene najlažnije klevete o mojoj jadnoj kćerki i o mojem držanju u toj stvari...«

Grofica se žalila, da su, nakon njezinog povratka u Beč, na nju gledali nepovjerenjem i prezirom, »kao da je smatraju ortakinjom u groznom događaju«, mislila je, da ne može biti careva nakana, da proganja nju i ostalu njezinu djecu: »Ja bih morala gledati kako je u opasnosti i uništena ne samo moja čast, nego i budućnost moje djece, kada mi ne bi uspjelo, da uništim — a to je moja najsvetija dužnost — lažno tkivo...« Zatim je tumačila, da je nalazeći se u nemogućnosti, da bude pripuštena Franji Josipu, štampala rečenu brošuru nakanom da od iste razdijeli samo nekoliko primjeraka u »cilju da ušutkam barem klevete svojeg najbližeg društvenog kruga«. Smatrala je, da je zapljena brošure nepravedna, jer ničim nije napadala Krunu i protiv te se optužbe

branila. Izjavljivala je, da smatra da joj je dopušteno žaliti se zbog uvrijeda nanešenih mrtvom tijelu njezine kćerke očekujući od vladara »utjehu i zadovoljštinu«. Pismo je završavalo: »Zaklinjem Vaše carsko i kraljevsko Veličanstvo, da sasluša moju čednu obranu i da zaštiti u ovoj situaciji mene i moju djecu«.

Franjo Josip je odgovorio preko šefa svoga civilnog kabineta baruna Brauna, koji je od prvoga časa odbio pomisao, da bi barunica mogla imati bilo kakvu svijesnu odgovornost »za uzroke strašne nesreće«, ali je smatrao, da je ipak bilo mnogo bolje ne štampati brošuru: »Vi molite od Njegovog Veličanstva, odgovorio je grof Braun, zadovoljštinu za doživjelu sramotu i pravdu zbog držanja »visokih krugova«, kojim Vas oni nadalje vrijeđaju. Ovakvo držanje, ne govoreći o mogućnosti i načinu zadovoljštine, vi ste sami skrivili štampavši brošuru, koja rečenim krugovima nije sigurno ostala nepoznata«. Glede uvreda nanešenih mrtvom tijelu Večere, carevo je mišljenje, da je potrebno uzeti u obzir »neopisivu konsternaciju na mjestu nesreće, nužnost hitrih odluka i potrebu da se odmah izvrše. Von Braun je obećavao carsku zaštitu u slučaju da budućnost baruničine djece bude bez njihove krivnje u ozbiljnoj opasnosti: »za sada — dodao je — Njegovo Veličanstvo smatra svojom dužnošću, da Vam jedino uputi dobronamjerni savjet, da mirnom resignacijom podnašate tešku bol nametnutu Vam od Božje providnosti«.

Samo je slučaj dokazao, da nesretna majka nije bila ona, koja je pripremala razgovore svoje kćerke sa nasljednikom prijestolja. Još dan prije svoje smrti Rudolf je pozirao u ateljeu slikara Angelija za portret, koji je kanio darovati jednom vladaru. Kod poziranja princ je oblačio svečanu generalsku uniformu, koja je bila tako nespretna, da je jednoga dana naredio, da mu donesu običnu uniformu, koju je

Marija Večera kao sedamnaestgodišnja djevojka. (Fotografirana u proljeću 1888. za nadvojvodu Rudolfa.)

obukao prije odlaska iz ateljea. Svečana je uniforma ostala u ormaru slikara Angelija, koji je čekao, da se model povrati i ponovo obuče: čekao je dugo i uzalud, jer se Rudolf nije više nikada povratio. Kada je slikar povratio uniformu carskom dvoru, stari sobar pokojnoga princa našao je u unutrašnjem džepu kaputa pismo adresirano na princa i već otvoreno. Sobar, kojemu je ime bilo Neugebauer, predao je odmah pismo adjutantu Franje Josipa. Pismo potpisano sa »Henriette«, javljalo je da je barunica M. nakon ponovnog nastojanja osobe, koja je pismo pisala, ipak odlučila pristati na izlet u Meyerling. Po rukopisu i potpisu bilo je očito, da je to pisala grofica Larisch-Wallersee, nećakinja carice Elizabete, koja je kao gost svoje tetke živjela na dvoru. Tako se utvrdilo — a to je car prvi doznao — da sastanke nasljednika prijestolja sa djevojkom nije pripremala barunica Jelena Večera nego grofica Larisch-Wallersee, koja je istoga dana, kada je došlo do toga kompromitirajućeg otkrića, otputovala iz Beča i nikada se više nije tamo povratila. Kasnije je, da se opravda, napisala jednu knjigu.

Da bi barunica Večera mogla, kako je i sama živo željela, napustiti Beč, Franjo Josip je naložio, da joj isplate 800.000 forinti s kojima je kupila posjed u okolici Reichenaua. Večera je tu živjela od uspomena, te izgleda da nije upoznala bijede, jer je sve do posljednjih godina uzdržavala brojnu služinčad i dijelila darove. Mnogo je čitala, upravljala kućom, vozila se biciklom na sajmove u Reichenau objesivši košaru o upravljač. Jedanput godišnje na dan 30. siječnja posjećivala je grob svoje kćerke u Heiligenkreuzu. Ostarjevši nekako se smanjila i malo pomalo postala gotovo sjena bivše žene. Teško se moglo povjerovati, da je u tom malom suhom tijelu sakriveno toliko uspomena, patnja i državnih tajna. Nije poznato, da li je bila upućena u sudbonosni odnos između nadvojvode i njezine kćerke, ali je si-

gurno, da bi ta starica; koja je umrla početkom veljače 1925. mogla ispričati interesantne stvari. Radije je sišla u grob, zatvorena u svojoj prezirnoj šutnji, otklanjajući bogate nagrade ponuđene joj od američkih nakladnika za objelodanjenje njezinih uspomena. Kroz trideset i šest godina sastajala se jedino sa svojom sestrom groficom Stockau i bratom Harry Baltazzijem. Harry, Hektor i Aristid Baltazzi posjećivali su kao mladići časna imena, visoko bečko društvo i uživali brojne simpatije, čuveni i po svojoj ljubavi prema konjskom športu.

Tko lije suze nad grobom majke u Payerbachu?... Grob je Marije Večere naprotiv već četrdeset i pet godina cilj romantičnih hodočasnika, koji u djevojci i Rudolfu gledaju legendarne likove. Mnogi samoubojice u času kad su si oduzimali život pomislili su na onaj komad zemljišta okružen željeznom rešetkom po kojoj se uspinje lovor. Na nadgrobnom kamenu od siva mramora sa velikim križem isklesan je stih: »Sličan cvijetu rađa se čovjek i biva otkinut«. Grob je uvijek pokriven cvijećem i vijencima, jer ga Bečani i tamošnji mještani ne zaboravljaju. 30. siječnja 1890. na prvu obljetnicu Marijine smrti, otac Lorenz Moosbrucker, koji se imao brinuti za grob, pisao je pokojničinom bratu: »Veleštovani gospodine barune! U vezi sa vašim nalogom položio sam jutros bijele gardenije na grob barunice, koja počiva u Bogu, kao i vaš vijenac i vijence poštovane gospođe barunice, kao i barunice Herminije. To sam učinio rano u zoru. Oko deset sati došla su dva agenta bečke policije i upitali me da li je posljednjih dana tko posjetio grob i tko je to bio. Rekao sam, da nije bilo nikoga, jer sam se tek kasnije sjetio, da ste vi 13. donijeli cvijeće. U dvanaest sati stigla je iz Beča jedna kočija, iz koje su izašli jedan gospodin i jedna gospođa. Oni su položili na grob veliki vijenac cvijeća bez vrpce. Oba se kratko pomoliše nad grobom, a zatim odoše. Agenti, koji su se bili sakrili, čim se

nepoznati udaljiše, žurno su se približili grobu da pregledaju vijenac. Jedan je od njih ispod glasa rekao drugome: »To je sigurno od Njezinog Veličanstva Carice!« Blaga Elizabeta bila je zaista izdala nalog svojoj dvorskoj dami grofici Ferenzy, da oda počast uspomeni ljubavnice njezina sina.

*

U bečkom državnom arhivu na kraju jednoga hodnika, koji izgleda nitko ne čuva, možemo vidjeti jednostavni kovčeg od bijelih dasaka: to je mayerlingški kovčeg. Taj je kovčeg doživio izrabljivanu slavu: prije mnogo godina rečeno je jednom novinaru, koji ga je otkrio, da sadržava papire princa Rudolfa: i zaista u njemu se nalaze teke sa bilješkama, lični zapisci i knjige, ali ništa, što bi se odnosilo na tragediju, kako je naprotiv novinar pisao izazvavši u svijetu veliku uzbunu i brojne istrage. U državnim se arhivima nalaze jedino, već opće poznate stvari, osim jednog jedinog pisma barunice Večere, koje se nije moglo objelodaniti, jer je pokojnica to zabranila i po koja knjiga, koje bi zanimale istraživače okultizma. U jednom se izvještaju priča, da je mlada prinčeva prijateljica pet dana prije no što je sastavila pisma, s kojima je javljala roditeljima i grofici Larisch svoj nasilni konac, posjetila jednu vračaricu: ova je navodno predvidjela skori nenadani smrtni slučaj i natuknula nešto o samoubistvu... prestrašena Večera je zaklinjala vračaricu da joj reče točan dan te smrti, ali joj je vračarica odgovorila, da je premlada, da bi mogla takve stvari shvatiti. Epizodu je ispričala povjerljiva sobarica, koju je Večera sutradan kanila poslati vračarici da ponovi isto pitanje.

Par dana poslije tragedije stiglo je od austro-ugarske ambasade u Rimu — sa datumom od 8. veljače — tajno pismo grofa Revertera ministru vanjskih poslova grofu Kalnokyu. U pismu se javljalo, da se u Brindisiju iskrcao fratar benediktinskog reda,

dakarski prefekt Don Gregorije Degrate, koji je stigavši u Rim ispričao poglavaru dominikanskog reda Sv. Ambrozija vrlo čudnu priču: na visokom moru jedan mu je putnik ustvrdio, da je austrijski princ Rudolf počinio samoubistvo.

»Misionar, nastavlja Revertera, iskrcavši se, doznao je, da je ta žalosna vijest potpuno istinita i uspoređujući datume nije mogao shvatiti na koji su način njegovi nepoznati drugovi na putu mogli biti informirani o događaju prije no što se taj odigrao ili barem malo kasnije. . . « Dok je Revertera pisao Don Gregorije se nalazio u Subiaco; grof je obećavao, da će ga potražiti, da se lično s njime porazgovori. Kalnoky mu odgovori, da je utvrđeno, da je princ Rudolf već više godina govoreći sa više ljudi izrazio samoubilačke nakane, kojima se nikada nije ozbiljno vjerovalo, ali ipak da smatra da bi bilo interesantno utvrditi ime putnika i druge potankosti. U međuvremenu je otac Gregorije posjet'o Reverteru i rekao mu, da se tajanstveni putnik ukrcao na parobrod »Paramatta« u Port Saidu 29. siječnja (Rudolf i Marija umrli su ujutro 30.). Na putu, u razgovoru fratar je doznao od jednoga putnika da je austrijski nasljednik prijestolja oduzeo sebi život. Taj se putnik zvao »Viscomte de Montreine«. S njim su putovali njegova žena i dva mlada sina, s kojima je iz Brindisija otputovao željezničkim vagonom za spavanje, ali Don Gregorije nije znao kamo. Austrougarski ambasador u Parizu je obavješten, da pronađe obitelj Montreine i time čitava priča svršava.

Međutim to nije jedina legenda: historik habsburškog dvora, bivši feldmaršal barun Margutti, priča u svojim uspomenama da je neki Englez, koji je uživao povjerenje carice Elizabete u razgovoru s njime izjavio, da je verzija o samoubistvu glupa izmišljotina. Englez je tvrdio, da je Rudolf bio umoren, da svojom smrću iskupi neku ljubavnu pustolovinu. Pitanje je zašto bi u tom slučaju umrla i Marija Večera, ako je njezin ljubavnik imao umrijeti kao žrtva jedne druge ljubavi? Na to su pitanje odgovarali, da se je Marija sama ubila rastužena i uvrijeđena doznavši za prevaru i smrt ljubljenoga. U uspomenama barunice Marije von Redwitz, bavarske dvorske dame, čitamo da je nadvojvoda Ludwig Viktor jednom prigodom na postavljeno pitanje izjavio: »Istina je tako strašna, da ju je nemoguće ovdje ispričati«. Drugi su pričali, dodaje barunica, da je Rudolf ljeti 1888. par mjeseci prije katastrofe — dok se raspravljalo o samoubistvima izjavio, da bi on rado živio i tri stoljeća. Barunica von Redwitz priča dalje, da se na bečkom dvoru, kada se doznalo, da je Rudolf mrtav, nije mogao dobiti dojam teške i iskrene žalosti: ona je oko sebe opazila više uzbuđenja nego boli. Uzbuđena je bila i princesa Stefanija, udovica princa Rudolfa, koja je, da se smiri, sjela uz glasovir i čitave sate svirala. Strane ličnosti, koje su najavile svoje sudjelovanje na pogrebu, obavještene su, da nije potrebno, da dođu. Nadvojvotkinja Gizela, Rudolfova sestra, koja je dotrčala u Beč u pratnji svoje dame barunice Limpeck, napisala je sutradan pismo, u kojemu opisuje svoje dojmove:

»Car nas je dočekao na kolodvoru i ne mogu izreći koliko me je njegov izgled ganuo i dirnuo. Od drugih nisam vidjela nikoga osim pokojna princa, koji je ležao na krevetu u svojoj sobi kao da spava. Izgleda nemoguće, da je mrtav. Krevet je sav pokriven cvijećem, u predsoblju prisutni klečeći mole i plaču. Izgleda mi, da je carica najvećim oprezom prva obavijestila cara! (Cara je naprotiv prva obavijestila gospođa Katarina Schratt. Op. pisca). Govori se, da je car bio utučen, ali da se par sati kasnije snašao, te lično izdavao sve naloge i u dva sata u noći prisustvovao dočeku mrtva tijela. Dame nisu još vidjele caricu. Nasljednik prijestolja je zaista pronađen mrtav na svome krevetu, tako da izgledaju lažne glasine o nesreći na lovu. Jer u protivnom kako

bi se pričali toliki podaci? Kako princ nije dolazio u lov, grof Hoyos pošao je sa jednim sobarom u njegovu spavaonicu i našao ga mrtva. Svi su zapanjeni, svi plaču. Učitelj pokojnoga, grof Latour, počeo je glasno plakati na stepenicama: o princezi Stefaniji malo sam čula samo su mi rekli, da su Njihova Veličanstva prema njoj bila vrlo ljubezna ... «

Franjo Josip se brzo utješio u novoj nesreći, koja je pogodila njega i njegovu obitelj. Prema navodima engleske ličnosti, koju spominje barun Margutti, cara je donekle utješio rezultat autopsije, pošto su se u mrtvom tijelu otkrili tragovi vrlo razvijene paralize, od koje bi princ bio umro najkasnije u roku od godine dana. Kada su ga obavijestili o liječničkom mišljenju, vladar je rezignirano odgovorio: »Neumitna je volja Božja, možda je Bog s ovom kušnjom htio, da mi prištedi drugu još strašniju«. Hipoteza o Rudolfovoj paralizi navedena je i od nadvojvode Karla u pismu ocu barunice Redwitz: »...Ako uzmemo u obzir okolnosti, u kojima se čin odigrao, te ako pomislimo na razloge, koji su mogli natjerati na takav čin čovjeka, kojemu je sreća bila naklonjena na neobičan način, tada moramo zaista vjerovati, da je samo neka tjelesna abnormalnost, možda neka fiksna ideja, koja je već dugo vremena mučila dušu, dovela do toga da je tragična odluka potpuno sazrila«.

To su vještaci potpuno potvrdili. Autopsiju mrtvoga tijela Rudolfa izvršili su Eduard von Hofmann, profesor bečkog sveučilišta i profesor Kundrat u nazočnosti dvorskih liječnika baruna von Wiederhofera i von Kerzla, koji su po želji Franje Josipa, morali prisustvovati autopsiji, ali bez svoje intervencije. Kada su nakon korote nastavljena predavanja na sveučilištu von Hoffmann je obavijestio, da će govoriti o autopsiji mrtva tijela princa Rudolfa. Studenti i liječnici, koji su pohrlili na to predavanje, ušavši u aulu, spazili su da je na katedri postavljeno deset golih lubanja. Vrlo blijeda lica von Hoffmann je izjavio, da kao učenjak smatra svojom dužnošću braniti i znanost i istinu:

»Njegovo carsko i kraljevsko visočanstvo princ Rudolf — nadodao je — u času duševne poremećenosti oduzeo je sebi dobrovoljno život ispalivši revolverski hitac u glavu. Gospodo, tu se nalazi nekoliko lubanja samoubojica, koji su — zbog prerane skleroze lubanjskih šavova i momentane duševne poremećenosti zaradi toga nastale — završili svoje dane ispalivši sebi tane u glavu. Tako se dogodilo i sa pokojnim princom: prigodom autopsije mi smo ustanovili preranu sinostezu lubanjskih šavova, koja je zbog nepoznata i nevažna razloga dovela do momentane duševne poremećenosti, koja je natjerala princa da dohvati revolver, kojim je počinio samoubistvo. Sve glasine protivnog sadržaja, proširene o njegovoj smrti idu u carstvo priča. Sada se možemo povratiti našim redovnim predavanjima ... «.

ELIZABETA

10. rujna 1898., kada je od Lucchenija umorena u Ženevi, austrijska je carica Elizabeta bila još vrlo lijepa. Njezino je lice bilo nježno, kosa divna, premda su gdjegdje provirivale srebrnaste niti. Elizabeta nije uvijek voljela svoju raskošnu kosu: katkada bi, dirajući je, izjavila, da osjeća, kao da joj je na glavu postavljen neki strani predmet. Njezin je čitalac grčkih tekstova Konstantin Christomanos nastojao, da ju utješi: »Vaše Veličanstvo nosi kosu kao krunu i umjesto krune«. Njezino je Veličanstvo tužnim podsmijehom odgovorilo: »Razlika je u tome, da se krune možemo lakše osloboditi«. Da je mogla oslobodila bi se i kose. Jednoga dana šetajući sa Christomanosom po schönbrunnskom perivoju susrela je neku nepoznatu damu sa kratkom kosom »a la bebe«, koja je ni ne pozdravivši pogleda izazovnim pogledom: »Ova žena — rekla je — po svoj prilici ima duha, jer nosi kratku kosu; ali bojim se, da je kosu odrezala samo zato, da bi se o tome govorilo. Kada bi naprotiv ja odrezala kosu, u uvjerenju, jer mi nije potrebna, svi bi navalili na mene kao vukovi«.

Preko pozornice života prošlo je malo vladarica, koje bi očitovale toliko nezadovoljstvo zbog hiljadu spona tadanjeg života na kraljevskim dvorovima. Posljednja je velika Carica Austrije i Kraljica Mađarske popevši se na prijestolje izgubila podsmijeh i sreću. Njezina joj je ljepota bila sudbonosna: Franjo Josip kada je, tražeći sebi zaručnicu, otišao i u Ischl da posjeti Maksimilijana i Ludvigu Bavarsku, koji su tu ljetovali sa kćerkama, nije niti znao da Elizabeta postoji. Majka dvadeset i trogodišnjeg Cara bila je izabrala za svoju buduću snahu princesu Helenu, stariju Elizabetinu sestru, a Helena nije bila ni

lijepa ni dražesna. Tek šestnaestogodišnja Elizabeta mislila je dotada jedino kako će trčati po poljima, kako će se zabavljati u dvorcu Possenhofen, gdje je na obali jezera posjedovala maloga konja i kućicu. Našavši se pred Franjom Josipom, koji je tek bio sišao sa putne kočije, reče mu, ne mareći za etiketu, jednostavno, ali srdačno: »Dobro došao, rođače!« Zatim kada je bojažljivo upitana: »Ali tko ste vi?« odgovori još slobodnije: »Ja sam Elizabeta«. Tako je postala austrijska carica, a da to nije ni htjela, jedino zato, što je vidjela Franju Josipa protiv volje roditelja i buduće svekrve, par sati prije Helene. Nije rijedak slučaj sestara-suparnica, bića odraslih u međusobnoj ljubavi i povjeravanju najintimnijih ideala, a koja jednoga dana postaju neprijatelji zbog jednog čovjeka; o Elizabeti se pak ne može nikako reći, da je vlastitom borbom otela Heleni sigurna zaručnika, a sa zaručnikom i krunu Carstva, koje je g. 1854. izgledalo kao na vrhuncu svoje moći. Stroga i ponosna nadvojvotkinja Sofija opazivši, da se Franjo Josip zaljubio kao kakvo đače (»kao kakav potporučnik« pisao je kasnije i sam Car u jednom svom pismu) popustila je sinu misleći da će zbog mladosti lako od Carice stvoriti svoje oruđe. Stvorila je naprotiv žrtvu.

Elizabeta je prihvatila ponudu priznavši se iznenađenom i nadodavši da se osjeća »još djevojčicom«, zamišljajući možda vladarski život unatoč sjaju i moći, neodjeljenim od nježnosti i romanticizma, kako je sanjala njezina donekle od »Backfischa« bolujuća duša. Nije predviđala dvorske spletke, ljubomoru svekrve, nije pomišljala da bi se bečki aristokrati mogli s njom izrugivati zbog njezinih prejednostavnih običaja i zbog svadbene opreme, koja je zaista bila daleko od toga da bude zaista prinčevska: Nj. Kr. Vis. vojvodkinja od Bavarske donijela je kao miraz u dragulјima samo jedan dijadem od briljanata i opala, 2 ogrlice, pet narukvica, nekoliko pribadača,

jednu uru i lepezu; srebrnine nije posjedovala gotovo ništa; da se dođe do većih brojka trebalo je pročitati popis »Ličnog rublja«, gdje je bilo: 20 tuceta rukavica, 12 cipela, 14 čarapa, 12 košulja, 16 šešira, 14 večernjih haljina, 4 plesnih haljina, 16 svečanih haljina i tako dalje.

Prekoračila je hofburgski prag u pratnji fantastične povorke sastavljene od kopljanika, nosača topuza, paževa, dvorskih trubljača na konju, odličnika u šesteroprezima — njezina je gala kočija bila osmeropreg — dvorskih dama, grenadira, oklopnika... Ali kada su svečanosti završene ubrzo je osjetila hladnoću ambijenta, koji joj je predbacivao, da je previše čedna a nedovoljno Carica, nedovoljno vladarica naviknuta da udiše atmosferu, u kojoj se sve kreće u sitničavom poštovanju neizbježiva španjolskog ceremonijala. Nadvojvotkinja svekrva, da potvrdi glas što ga je pučka tradicija stvorila o građanskim svekrvama, pridonijela je sijanju nesporazuma i nesloge. Pred očima nadvojvotkinje Sofije, Elizabeta je izgledala kao dosadna djevojčica ili žena, koju moraju trpjeti, jer je to Carev hir. Ali Sofija ipak nije kanila otkloniti ulogu stroge odgojiteljice i čuvarice one, koja je primila austrijsku krunu, premda nije smatrana, da je dostojna te krune. Nadvojvotkinja je postala pedantna, dosadna, neuljudna tako da je čak zaboravila, da joj baš španjolski ceremonijal niječe prava, što ih je ona prisvajala pred Njezinim Veličanstvom Caricom. Elizabeta ju je gotovo natjerala u očaj, kada je jednom prigodom za doručak naručila kruh i kobasice sa čašom piva iz Münchena, a drugi put kada je digla ubrus, koji joj je bio pao sa stola na pod. To se desilo na jednom banketu; kada je banket završen majka Franje Josipa dala je pozvati k sebi snahu i čim se ona pojavila, prilijepila joj je dvije zaušnice, tumačeći: »Zato, da se sjetiš, da Carica, ako joj padne ubrus ne će ga sama podići sa poda; to radi posluga!«

Bračni je život Franje Josipa i Elizabete bio carski roman, u kojemu nije opisana intimna patnja nakon strašne smrti sina, kojega je majka do slabosti obožavala, a otac držao zauzdana u ime državnih interesa i španjolskog ceremonijala. Historik Wertheimer priča, da Carica, kada je doznala od grofa Hoyosa za Rudolfovu smrt, nije imala snage, da vijest sama priopći mužu. Zamolila je za to pratnju glumice Schratt, koja je već tada vršila na Franju Josipa poznati dobrodušni utjecaj. Prizor je bio vrlo ganutljiv; ali zbog željezne vladareve naravi prizor je bio tako kratak, da se par minuta kasnije ministar vanjskih poslova grof Andrassy, došavši da izrazi svoje saučešće, začudio miru vladara, koji se zahvalio i počeo govoriti o politici.

Nakon Rudolfove smrti Franjo Josip zaboravlja ili skriva svoju bol radeći dvostrukom marljivošću, Elizabeta naprotiv očituje svoju bol pred cijelim svijetom, bježeći nemirna iz zemlje u zemlju, popuštajući hirovitim i bolesnim nagonima karakterističnima za obitelj Wittelsbach. Što se Franjo Josip više veže uz radni stol schönbrunnskog dvorca, marljivo rješavajući istoga dana brojne spise, što mu ih svakog jutra donose adjutanti, to više Elizabeta luta između Wiesbadena i Ischla, Merana i Krfa, Portugala i Egipta. Katkada preuzima ime grofice Hohenembs, katkada se naziva Mrs. Nicholson. Prije dolaska u pojedina mjesta oslobađa dužnosti pozdrava diplomate, koji je poznaju. U veljači 1892. nalazeći se u Kairu, traži da u 7 sati ujutro bude održana mrtvačka misa u Misijonarskoj crkvi i umjesto da zauzme mjesto u prvom redu, ostaje kraj crkvenih vrata skrivajući lice velikom crnom lepezom. Na sebi nosi jednostavnu haljinu crne vune. Nakon samoubistva Rudolfa, Elizabeta je razdijelila svoje divne toalete svojim kćerkama Valeriji i Gizeli, a isto tako i čipke, lepeze i ostalo, izjavivši da sada za nju sve te stvari nemaju više nikakve vrijednosti. Jedino 1892., da

prisustvuje krštenju jedne Valerijine kćerke pristala je, da za par sati obuče sivu haljinu i da nosi na sebi dijamante.

U ono isto razdoblje, još uvijek pod utjecajem sinovljeve smrti, Elizabeta se u Münchenu posvetila spiritističkim pokusima, služeći se kao medijumom nekom groficom P., koja je na njezina pitanja padala u hipnotično stanje i automatski pisala, puštajući da joj duhovi upravljaju rukom... Nalazeći se daleko od Münchena, Carica je pismenim putem nagovarala groficu, u dobru vjeru koje se ne može sumnjati, da zatraži stanovite savjete od pokojnika. Zar je moguće da joj je bilo nepoznato koliko je Rudolf bio neprijateljski raspoložen prema spiritistima?

*

Premda nije došla na glas kao rasipnica, zbog čega je Marija Terezija bila postala nepopularna, ipak je Elizabeta bila sjajna carica. U bečkom dvorskom arhivu nalazi se knjiga njezine blagajne i prava je zabava prolistati je. Nešto za putovanja, nešto za mane, novac je svakako letio. Počinjalo se s uzdržavanjem privatnog stana na što se trošilo 14 do 16.000 forinti mjesečno; za druge sitne troškove Elizabeta je raspolagala sa daljih 200.000 forinti godišnje, koju joj je svotu dvorski tajnik gospodin Kekula, kao vrlo savjestan činovnik isplaćivao u točnim mjesečnim ratama od 16.666 forinti i 66 krajcara: u siječnju je primala 74 krajcara, jer bi inače Njezino Veličanstvo bilo prevareno za 8 krajcara. Svakih šest mjeseci u počast tradicije, kojoj je podrijetlo neutvrđeno, Carica je primala daljih 1000 forinti. Kada je Elizabeta putovala imala je pravo na putne troškove od 30.000 forinti mjesečno. Franjo Josip bio je veliki gospodin i prema tome je supruga morala uživati svu moguću udobnost. Da se Elizabeta ograničila na tako zvane tekuće troškove, uprava bi bila relativno laka, a g. Kekula ne bi trebao zahvaljujući velikim raspolo-

živim svotama vršiti računovodstvene prenose. Ali je Njezino Veličanstvo Carica trošila na razne gradnje, trošila na kupovanje svega, što bi joj se svidilo, trošila na kupovanje krava, čije je mlijeko bilo najbolje. Razumijevala se u mlijeko kao rijetko tko i u schönbrunnskim stajama hranila je najljepše krave: kada bi otputovala, u zasebnom bi je vagonu pratila omiljela krava; ali ako bi na putu nesrećom Carica naišla na bolje mlijeko, favoritkinja se vraćala u domovinu bez rogova i u pratnji suparnice pobjednice. Nije šala tražiti da krave putuju u brzim vlakovima.

U blagajničkoj knjizi među redovnim troškovima nalazi se i plaća baruna Nopcsa, putnog maršala, koji je primao 333 forinti i 33 krajcara mjesečno; zatim odštetu i naravno darove. Posluga nije bila sjajno plaćena. Sestri grofice Trani, šogorici svrgnutoga napuljskog kralja, Elizabeta je davala 300 forinti mjesečno: udavši se u lipnju 1861. za brata Franje II., kojega su u Gaeti svrgle iregularne Garibaldijeve čete, Marija Ludviga od Bavarske našla se u situaciji, koju je Franjo Josip smatrao nepravilnom i zbog toga joj otklonio pomoć. Kćeri Mariji Valeriji Elizabeta je darivala svake godine u travnju na rođendan 1000 forinti. Stalne su subvencije primali: mirovinski zavod dvorskih činovnika i redarstveni agenti u Beču, Budimpešti i Pragu, dodjeljeni službi čuvanja carice. Bezbrojne su bile osobe, većinom žene, koje su u Austriji i Mađarskoj primale redovitu mjesečnu potporu. U knjizi možemo vidjeti, da je samo jednom prigodom registrirano, da je iz provincije došlo 193 molbe. Dobrotvorna i vjerska društva, crkve, siromašne zaručnice, koje su trebale svadbenu opremu, obitelji koje nisu znale kako će pokopati umrloga, sve su se mogle obratiti na Elizabetino dobro srce. Na njezin su račun kroz cijelu godinu radile dvije krojačice rublja, s kojim su se snabdjevali bijednici i bolnice.

Osim mlijeka Elizabeta je voljela sladoled, koji joj je kvario zube, uopće sve slatkiše, te rakove: kada bi stigle u koje novo mjesto, dvorska se dama hitno morala informirati, koja je slastičarna i sladoledarna najbolja. Vrlo je rijetko jela ribu, a vrlo često — ako ne i samo — hladno meso, juhu i voće. Na koncu je trpjela od guše. Pušila je cigarete i cigare i dobro se razumijevala u pojedine vrste. Kada bi Elizabeta nešto darovala u zajednici sa mužem, vrijedni gospodin Kekula teretio bi za polovicu potroška privatnu blagajnu vladarice, a drugu polovicu tražio od carevog blagajnika.

Na svojim je lutanjima Elizabeta kroz nekoliko godina bila praćena od baruna Nopcsa i od dvorske dame grofice Festetics, koji su prigodom boravka u Egiptu morali da izvrše prava čudesa, da se ne susretnu sa caricom Eugenijom, koja je tugovala za svojim jedinim sinom, koji je umro u Africi. Stigavši u Firenze Elizabeta je stavila u nepriliku talijanskog ministra Crispija, koji je bio zabrinut zbog eventualnog caričinog posjeta Papi, tako da je došlo i do izmjene brzojava između Rima i Beča, ali je na koncu Franjo Josip uvjerio talijanskog ministra da njegova supruga nema nakane da ode u Rim. »Odluke Visoke gospođe, javljao je jedan izvjestitelj, katkada se ne mogu točno predvidjeti...« Wertheimer iznoseći tu frazu dodaje, da se Franji Josipu nije sviđalo ni iz političkih razloga, da se Carica nalazi u Italiji. Kasnije se pratnja sastojala od četiriju osoba: garde dame grofice Sztaray, mađarske čitateljice Ide von Ferenczy (koja uostalom nije dolazila mnogo u kontakt i koju je Elizabeta izabrala iz hira, opazivši da je među kandidatkinjama jedina koja nema zaštitnika), zatim dama za češljanje Fanny Angerer i čitalac za grčki jezik Christomanos, koji je na putovanjima na koncu vršio i ulogu tajnika pošto mu je uspjelo, da svlada zapreke, koje su mu stavljali dvorjanici. Uoči jednog putovanja jedan dvorski funkcionar nije htio

da mu preda caričine dragocjenosti, izjavivši, da za njih mogu odgovarati samo plemići. Christomanos je tada zamolio kraljicu, da primi njegovu demisiju smatrajući, da je apsurdno da jedan građanin zauzima čast, za koju poštenje nije dovoljni uslov. Elizabeta mu je odobrila i sutradan naredila da mu se predadu dragocjenosti.

Ali od dobrote Lucchenijeve žrtve najviše je od svih crpla korist Fanny Angerer, lijepa i inteligentna žena, koja je uspjela da njezin zaručnik gospodin Hugo Feifalik i protiv pravila bude namješten na dvoru. Znala je postići i brojne darove od onih, koji su željeli diplomu dvorskih dobavljača. Tako je važna postala djelatnost Fanny Angerer, da su agenti tajnog redarstva (koji su na putovanjima pratili Elizabetu donekle da zaštite njezin život, a donekle i da nad njom bdiju) više puta smatrali potrebnim, da posvete madami Feifalikovoj vrlo rezervirane izvještaje. Madame Feifalik, glasonoša svih dnevnih brbljarija, bila je veza između Njezinog Veličanstva i vanjskog svijeta. Putovala je ispred Carice, da pripremi apartmane i da spava u sobi određenoj za Caricu, koja ne bi nikada spavala u sobama, koje su kroz duže vremena bile prazne. I dok je Elizabeta slabo marila za počasti, koje su je išle, gospođa Feifalik vrlo je pazila, da bude poštovana kao frizerka Njezinog Veličanstva, pa i kao nešto više. »Ne smetajmo dobru Feifalik« rekla je Elizabeta grofici Sztaray opazivši jednoga dana na kolodvoru u Marseillu vrijednu ženu, kako dostojanstveno i carski ponosno šeta uz vlak. Njezino Veličanstvo i dvorska dama uđoše neopazice u vlak, a madame Feifalik je i nadalje uživala u divljenju publike. Carica je po nagonu mrzila sve ono, što bi između nje i drugih moglo podići zidove i brane. Ako je lutala po svijetu možda je to bilo i zato, što se nadala da će doći i u krajeve, gdje je nitko ne će poznavati i u kojima će je smatrati da je isto kao i druge dame. Ali kako

sami podčinjeni često puta sami označuju udaljenost između sebe i onih, koji bi je željeli ukinuti i Elizabeti se dogodilo u Amsterdamu, kada je smatrajući se nepoznatom htjela priuštiti sebi radost obične vožnje u tramvaju, da je spazila, kako putnici puni poštovanja ustaju sa svojih mjesta, povlače se na platforme i odatle je, skinuvši šešire, promatraju.

*

Tajnica je i povjerljiva osoba — ovog neobičnog stvorenja, koje je tjerano od nesavladljive želje za slobodom obožavalo izlete i kavalkade i toliko voljelo heretika Heinea da je od njega inspirirano na sastavljanje pjesama, i koje, premda je nastojalo da požudno pije iz pehara zemaljske sreće, nije ipak nikada prestajalo da misli na neizbježivi konac, — bila kroz nekoliko godina nećakinja grofica Marija Luiza Wallersee Larisch, rođena iz morganatskog braka Ludviga Bavarskog (Elizabetina brata) sa glumicom Henriette Mandel. O sreći je Elizabeta imala svoje potpuno lično mišljenje; tako je običavala govoriti nećakinji: »I kraj tebe je prošla sreća i tako će uvijek proći! I ti ćeš morati da kradeš sretne sate, a zatim da ih ispaštaš!« Njezina je duša bila sinteza romanticizma i cinizma.

Wallersee Larischova, koja je u predratnim godinama digla veliku buku sa knjigom »Moja prošlost« napisanom u cilju da razjasni svoju ulogu u mayerlingskoj tragediji, objelodanila je zimi 1935. novu knjigu pod naslovom »**Kaiserin Elisabeth und ich**«. Ta je knjiga u Austriji odmah zabranjena kao što su zabranjene i uspomene udovice Conrad i grofice Lonyay: zabrana je uslijedila zato, što se u knjizi htjelo dokazati — bez obaveze za nas da smatramo da je to dokazivanje uspjelo — da je Elizabeta imala barem dva ljubavnika i jednu nezakonitu kćerku, koja se rodila u Sassetotu u Francuskoj g. 1882. i koju je mnogo godina kasnije spisateljica pronašla u Americi pod imenom grofice Zanardi-Landi, filmske glumice; filmska je glumica naprotiv, kako ćemo vidjeti, bila kćerka te pronađene grofice Zanardi-Landi. Kada je Wallersee Larischova pozvana u Sassetot stigla, znala je jedino, da je tetka pala s konja. Stoga se iznenadila kada je osim dvorskog liječnika Wiederhofera susrela i ginekologa profesora Braun von Fernwalda, koji je asistirao prigodom rođenja njezinog prvog sina. Jedinu osobu, koju nije vidjela bila je baš Carica: Franjo Josip doznavši za nezgodu svoje supruge hitno je krenuo na put i zbog ove njegove hitne odluke udaljeno je više osoba, među kojima osim Wallersee Larisch-ove i profesor Braun, koji je otputovao u Beč — navodno — u društvu jedne dojilje.

Tko bi bio otac djeteta nazvanog Lilly? Po svoj prilici — naslućuje Wallersee Larischova — grof Nikola Esterhazy, aristokrata koji je kod carice gojio ljubav prema Mađarskoj, zemlji koju carica hvali i u jednoj odi napisanoj u Budimpešti 1868., a koja nam omogućuje da lakše shvatimo i Elizabetina nastojanja da pomiri mađarske patriote sa Franjom Josipom. Među tim patriotima bilo je nekoliko koji su odlučili da nikada ne pruže ruku čovjeku koji je 49. dopustio da se strijeljaju njihovi oci, sinovi i muževi. To je iskustvo doživjela baš i spisateljica knjige, o kojoj govorimo, kada se stara grofica Batthyany usprotivila vjenčanju sina Elemera sa jednim od mrskog roda habsburškoga. To je vjenčanje zamislila Elizabeta u dogovoru s Esterhazyjem.

Grof Nikola Esterhazy nije nastupao javno kao što je engleski kapetan Bay Middleton, izvrstan jahač, kojega je Carica pozvala na lov u Gödölö u Mađarskoj, a koji je bio simpatičan, ali ne i lijep, jer ga grofica opisuje kao čovjeka pjegava lica i crvenokosa. O odnosu s Esterhazyjem Larischova se uvjerila zahvaljujući tajanstvenom putovanju u Magonzu, na koje je krenula po Elizabetinom nalogu. Carica

joj je povjerila kutijicu da preda nekome Petru Mülleru u zamjenu za jedno pismo: g. Peter Müller nije bio drugi nego sluga mađarskog plemića. Spazivši Larischovu sluga se zaprepastio i prepoznavši je odmah je nazvao groficom. Larischova je pak znala, da je negdje vidjela toga čovjeka, ali se nije sjećala, ni kada ni kako, i da iz susjedne sobe nije dopro glas grofa, koji je dozivao slugu, otputovala bi iz Magonze ne razjasnivši ništa. Peter Müller, prije mnogo godina prigodom lova u Gödölö otvorio je jedne večeri prozor dvorca Esterhazy, na koji je ona bila pokucala noseći jedno pismo svoje tetke... Sa kapetanom Bay Middleton — priča dalje Larischova — Elizabeta se naprotiv često susretala i bez tajanstvenosti: u Londonu i u Beču, u Holandiji i drugdje. Posljednji susretaj odigrao se u Traunsteinu u Bavarskoj sutradan nakon smrti kralja Ludviga II. Sastanak je bio dramatski. Englez koji je već bio ostario udaljio se plačući kao dijete.

Sada je jasno zašto austrijski legitimisti, u želji da kraljevska čast bude uvijek bezgriješna, osuđuju ovu knjigu, koja po njihovom mišljenju škodi Elizabetinoj uspomeni, kao što je knjiga Lonyayeve mogla škoditi Rudolfovoj uspomeni. Ali i dopuštajući, da je ogorčenje, nastalo zbog optužaba i kleveta, koje su na gđu Larisch padale poslije smrti Rudolfa i barunice Večere u Mayerlingu vodilo njezino pero, ipak ne možemo zaboraviti, da je sama Elizabeta naručila svoje uspomene i dala ih štampati u jednoj vrlo tajanstvenoj štampariji uređenoj u podrumima bečkoga dvora. Te su uspomene štampane u dva sveska i jedino u šest primjeraka. Ti su predani na čuvanje šestorici pouzdanih ljudi uz obavezu, da će ih predavati svojim baštinicima time, da se mogu objelodaniti javnosti, tek šezdeset godina nakon njezine smrti. Šezdeseta godišnjica njezine smrti navršit će se godine 1958. Grofica Larisch nije nikada doznala imena tih povjerljivih ljudi, niti je u tom pravcu

mogla što nagađati; ali smatra, da je svakako jedan od njih bio princ Rudolf Liechtenstein, koji je na umoru oporukom naredio, da se oba sveska predadu na čuvanje sudu u Brünnu s upozorenjem, da će, kada se navrši 60 godina od Elizabetine smrti, naročiti odbor odlučiti da li se uspomene mogu objelodaniti. Iz jedne Liechtensteinove izjave, objavljene od gđe Larisch, doznajemo, da je Franjo Josip nakon smrti svoje žene, doznao neke tajne otvorivši kutiju od ebanovine i srebra, a u kojoj je Elizabeta čuvala neke papire i predmete. Umjesto, da se rasrdi obuzelo ga je kajanje i bol, »što je prekasno opazio, da je Elizabeta živjela kraj njega neshvaćena i duševno osamljena«.

Kada je pak umrla majka Wallersee-Larischove, Car je dočuo da se pod imenom pokojnice slala tajna korespondencija njegove žene u München i stoga se obratio nasljednicima, da bi došao do tih pisama. Wallersee je razjasnila odaslaniku Njegova Veličanstva, da je njezina majka bila jednostavno prisiljena da dopusti pokojnoj Carici, da se posluži njezinom adresom kod toga dopisivanja, ali da ona nikada nije zadržala ni jedno pismo: ona pak lično da posjeduje samo jedno pismo pisano od Elizabete u Sassetotu i Franjo Josip, da ne će moći nikada to pismo pročitati. Izaslanik, grof Wilczek, odgovorio je, da je Caru sve poznato i pozvao Larischovu, da pođe u Beč i da preda pismo Caru.

To je bila posljednja audijencija Larischove kod staroga Cara. Larischova je pokušala da brani majčinu uspomenu a Car, umorna i žalosna izgleda, prekinuo je uskliknuvši: »Znam, znam, bila je dobra i pobožna žena«. Primivši kuvertu polako je postavi na stol i pokrije stalkom za pisma, te upita: »Je li jedino?« »Jest, Vaše Veličanstvo, jedino je!« odgovori grofica. Car reče: »Hvala ti, Marijo!« i audijencija je bila završena. Ali se Franjo Josip pridružio svojoj ženi u carstvu, gdje je sve raščišćeno, ne do-

znavši ništa o dnevnicima, o pjesmama, i o dvjema sveskama uspomena. Po svoj prilici on nije doznao ništa ni o njezinom interesu za okultizam, ni o uvjerenju u neizbježivi tragični konac svih Wittelsbachovih u roku od sto godina; nije nikada saznao ni za to, da se ona protivila vjerovanju, da jedan narod u bijedi može iskreno ljubiti Cara, koji živi, kao što su živjeli Habsburgovci, u izobilju.

*

Grofica Zanardi-Landi, spomenuta u uspomenama Wallersee Larischove, umrla je u Hollywoodu u studenome 1935. u starosti od 53 godine. U Hollywood je otišla iz Londona, gdje je dugo vremena živjela, u svrhu da ponovo vidi svoju kćerku, filmsku glumicu Elissu Landi. I pokojnici imamo zahvaliti jednu knjigu, ništa manje romantičnu i senzacionalnu, u kojoj je glavno lice Elizabeta. Knjiga je izašla u Londonu pod naslovom »**The secret of an Empress**« (Tajna jedne carice). O toj se knjizi priča, da ju je spisateljica, pošto je uzalud tražila g. 1912. od habsburške kuće da bude priznata kao habsburška nadvojvotkinja, živeći kao čedna građanka Karolina Kühnelt, dala štampati najprije na francuskom jeziku ne uspjevši je dovoljno proširiti u javnost, jer je netko po nalogu bečkog dvora kupio odmah cijelu nakladu. Zatim je štampala knjigu na engleskom jeziku. Englesko je izdanje izašlo u nakladi anglo-američkog nakladnika Cassel and Company, ali kako je knjiga izašla u srpnju 1914. usred kaosa prijetećeg rata, to je ostala gotovo neopažena. I njemačko je izdanje danas gotovo nemoguće pronaći.

Knjigu Zanardi-Landijeve upotrijebio je među ostalima i G. A. Borgese za svoju »Tragedija u Mayerlingu« pridavajući otkrićima te žene stanovitu važnost uz neke rezerve: pravom Borgese oklijeva da povjeruje, da je Zanardi-Landi zaista nezakonita kćerka carice Elizabete — to je grofica tražila da se

zakonski prizna — ali dodaje da kakogod mi primili taj zahtjev, ipak moramo priznati, da je Zanardi-Landi »neobično dobro upućena u život na dvoru«. Tu se kod nekih porodila sumnja: ako Zanardi-Landi, nije Elizabetina kćerka, tko zna da li ona nije kćerka Rudolfa? I da li nije, zahvaljujući vezama s osobama iz tih krugova i nama uglavnom nepoznatim okolnostima, doznala činjenice, čija točnost ili barem vjerodostojnost iznenađuje povjesnika? Moramo imati na umu, da Zanardi-Landi tvrdi, da je rođena g. 1882. u spomenutom dvorcu u Sassetotu kraj Petites Dalles u Normandiji i da je Elizabeta, rođena 1837. tada imala 45 godina. Rudolf se rodio 1858., oženio je Stefaniju Belgijsku g. 1881., dakle jedva godinu dana prije rođenja buduće grofice. Slično Larischovoj i Zanardi-Landi priča, da se u Beču, kada se vladarica nalazila u Sossetotu u očekivanju radosna događaja, proširio glas da se carica ranila srušivši se s konja.

Elizabeta je zaista u Normandiji jednom pala s konja, ali ne g. 1882. već 1875. Vladarica je g. 1875. zaista proboravila par mjeseci u Sassetotu, dvorcu na obali kanala La Manche između Dieppea i Le Havrea. Interesantniji od pada s konja 13. rujna bio je incidenat, koji se odigrao mjesec dana prije (8. kolovoza), sa jednim seljakom, koji je iznenadio smionu amazonku na svojem obrađenom polju. Proganjajući zeca Elizabeta je svojim konjem prodrla na tuđe polje: seljak ne mareći za tuđu lovačku strast, uhvatio je bijesan konja za uzde i zatražio od lijepe gospođe isplatu odštete. Carica mu je smiješeći odgovorila, da se zove grofica Hohenembs (jedno od imena, pod kojima je, kako nam je poznato, obično putovala) i pozvala ga u dvorac: u Sassetotu je seljak primio novčanu odštetu i ujedno doznao, tko je zapravo ta neznanka. Vijest se proširila, incident je izazvao goleme posljedice; republikanska je štampa osuđivala kavalkade austrijske carice, druge su novine žalile uvredu prema gostu, a još više prema

ženi. Po nalogu podprefekta gornje Seinne načelnik je Gerponvillea pošao da se kod Elizabete opravda, predsjednik republike Mac Mahon učinio je isto kod austro-ugarskog ambasadora grofa Apponyja, francuski se ambasador u Beču pobrinuo za ostalo. Historiju o silovitom seljaku i o diplomatskim komplikacijama nastalima njegovom krivnjom, možemo rekonstruirati pregledavajući akte sačuvane u bečkom dvorskom arhivu.

Vratimo se sada Zanardi-Landijevoj: osim što postoje razlike datuma između godine njezinog rođenja (1882.) i one kada je Elizabeta pala s konja (1875.) vjerojatno je, da francuskim vlastima i pučanstvu ne bi bilo izbjeglo, da se Vladarica nalazi u drugom stanju, osobito kada se radilo o ženi, koja je prije ili malo pošto je postala majka, tako smiono jahala.

Utok je Zanardi-Landijeve iz 1912. prvom dvorskom maršalu, a s kojim je tražila, da bude priznata kao habsburška nadvojvotkinja, vrlo opširan. U uvodu veli: »Karolina Kühnelt sa dužnim poštovanjem traži, da se dopusti njezinom zastupniku, koji raspolaže potrebnim punomoćima, da ispita spise, koji se odnose na njezinu osobu i što je u njezinom pogledu napisalo Njezino Veličanstvo u svojoj oporuci itd. itd.... jer se pokojnu Caricu Elizabetu na temelju činjenica, što ću ih izložiti mora smatrati mojom majkom...« Moliteljica naziva pokojnu vladaricu »moja majka« i precizira datume, navodi osobe: priča da je krštena u crkvi Sv. Karla u Beču tek g. 1901. i da se 26. siječnja naredne godine udala za doktora Rikarda Kühnelta, od kojega se rastavila 21. oktobra 1911. Sa mužem je emigrirala u Kanadu, da tamo potraži sreću, ali je bila prisiljena životariti radeći kao kuharica, sobarica i ulična prodavačica. Zaključuje, da je sestra Elizabete — Marija Sofija bivša napuljska kraljica — godine 1912. ponovo je vidjevši u Feld Assingu zatražila da ispriča cijelu

historiju, a nakon saslušanja uskliknula: »Poznato mi je sve to, ali sam mislila, da si ti već mrtva«.

Karolina Kühnelt (kada je predala svoju molbu još se nije bila udala za grofa Zanardi-Landi, brak je uslijedio godinu dana kasnije) odbijala je, da priloži svoju fotografiju »jer tkogod ju je jednom vidio ili čuo govoriti nije mogao sumnjati, da ona zaista nije kći Nj. Vel. Carice Elizabete«. Jedna ličnost iz visokih bečkih krugova, koja se morala svojevremeno baviti sa tom aferom, priznala je, da je vidjevši fotografiju navodne Caričine kćerke sa potpisom »Princesa Marija Austrijska« bila iznenađena sličnošću: »Izgledala je kao fotografija Carice Elizabete«. Fotografiju je toj ličnosti pokazao Henri de Noussane od »Journala«, stari znanac, koji je specijalno došao iz Pariza u Beč, da se o tome informira. »Journal« je nabavio tvrdnje Zanardi-Landijeve i kanio objelodaniti ih, ali je prije htio utvrditi, kakva je zapravo istina. U sporazumu sa de Noussaneom spomenuta se ličnost obratila šefu redarstva Brzesowskome i doznala da se o tome vodila i istraga: tobožnja princesa Marija Austrijska bila je varalica, kćerka pokojnog dvorskog savjetnika Kaisera... U svojem utoku, moramo to spomenuti, Kühneltova zaista spominje neku obitelj Kaiser veleći, da ju je Carica povjerila nekoj gospođi Nanetti Kaiser, da je ona odgoji: g. 1889. oduzeta je Kaiserovoj i prenesena u jednu vilu u Lainzu. Udavši se za Kühnelta, namještenika Nord-West željeznice, žena je (nastavljalo je redarstvo) otišla u Kanadu u potragu za zlatom; tu je među kopačima zlata i pustolovima upoznala i »grofa Zannardi-Landi, talijanskog aristokratu, ali već potpuno propalog«. Grof se začudio neobičnoj sličnosti između žene i carice Elizabete i zajednički odlučiše da tu sličnost iskoriste. Vrativši se u Italiju grof je napisao knjigu, koja je zatim data »Journalu« preko jednoga milanskog nakladnika: na taj se način

ustanovilo, da je cijela senzacionalna afera bluff i prijevara, »pošto se ona — dodaje anonimna ličnost — osniva kao na jedinom stvarnom dokazu na faktičnoj i zaista neobičnoj sličnosti izmedju Carice i gospođe Kaiser-Kühnelt, kasnije grofice Zanardi-Landi, koja je nastojala, da tu sličnost još podvuče s haljinom i frizurom.«

De Noussane je izjavio, da njegove novine naravno ne će ništa učiniti. S obzirom na veliku već pretrpljenu materijalnu štetu zatražio je kao nagradu barem jedno austrijsko odlikovanje za vlasnika »Journala« g. Letelliera. Ali iznesena otkrića ne razjašnjuju potpuno stvar. Anonimna ličnost naime traži da se bez diskusije prime tvrdnje Brzesowskoga, dok bi bilo mnogo bolje da se srušilo navode sadržane u knjizi Zanardi-Landijeve ili barem one glavne. I to ne zato, što bi se moglo dokazati da je spisateljica zaista kćerka Elizabete, nego zato što ne možemo potpuno odbaciti hipotezu rodbinske veze između nje i Rudolfa. Stefanija Belgijska, današnja grofica Lonyay, također je izjavila u svojim uspomenama, da je Rudolf, kada je godinu dana prije vjenčanja otišao u Bruxelles, da nju upozna i oženi, bio praćen od jedne prijateljice.

*

Ostavimo Elizabetinoj uspomeni čar, koji je okružuje. Postala je Kraljicom slučajno — to dokazuje povijest njezinih zaruka — nije živjela kao Kraljica, a ubijena je od jednoga fanatika, jer je bila Kraljica. Njezina će sudbina i nadalje biti jedna od najtužnijih.

Pravedno je, da se biseri, što ih je ona bacila u more kraj Krfa, da bi ponovo stekli svoj — nakon svake njezine nesreće — izgubljeni sjaj, ne povrate na površinu. Kao da gledamo Caricu, kako u pratnji jednoga redovnika i poluslijepa ribara plovi u lađi pod mjesečevim sjajem do pećine, koju oplakuje

Egejsko more... Bilo je to u noći između 11. i 12. lipnja 1898. i kako je Vladarica tri mjeseca kasnije proživjela posljednju muku svoga života, nije više bilo razloga, da biseri ponovo zasjaju. Redovnik i ribar umrli su ne otkrivši, na kojem je mjestu ogrlica povjerena moru, a more je i dalje ljubomorno čuva kao što obično čuva sve svoje tajne.

REDL

Slučaj pukovnika Redla ide u onaj dugi niz senzacionalnih događaja u staroj Monarhiji, koji su više ili manje razjašnjeni tek poslije rata. Znatne podatke zahvaljujemo bivšem časniku vojničkog suda, pukovniku Hansu Seelingeru, koji je sa Redlom bio u prijateljskoj i službenoj vezi, Konradu von Hötzendorfu, koji se time bavio u svojim »Zapamćenjima«, bivšem pukovniku ruskoga glavnoga stožera de Mayeru, zatim feldmaršalu Urbanskome i major-generalu Mihaelu von Borneru, koji je više godina bio podšef glavnog stožera bečkog armijskog korpusa i kroz cijelo razdoblje aneksije Bosne i Hercegovine upravljao vojničkim obavještajnim uredom u Sarajevu. Već onda je (1909.) von Borner sumnjao u Redla, tako, da je svoje izvještaje slao direktno Konradu.

Po rođenju je Alfred Redl bio Rusin. Odrastao je u jednom selu zapadne Galicije, gdje je njegov otac, željeznički namještenik, živio vrlo čedno: previše djece, a samo 55 forinti mjesečne plaće. Alfred je bio najstariji: u školi su učitelji cijenili njegovu sposobnost tako, da je čedni otac polagao u njega svoje nade, koje je bodrio i mjesni pop. Nijesu znali koja bi mu karijera najbolje odgovarala, ali kada je u Monasterczyska prispio majčin brat, pješački kapetan, on je odlučio o dječakovoj sudbini nagovorivši roditelje, da ga pošalju u vojsku. Kasniji šef špijunske službe uvjeravao je prijatelje, da je ovu odluku prihvatio protiv svoje volje. U četrnaestoj godini ušao je u kadetsku školu u Lavovu, u kojoj je u svim razredima bio uvijek prvi učenik.

Kao poručnik upoznao, se na nekom plesu sa grofom Badenijem, predsjednikom ministarskoga vijeća, koji ga nagovori na poljskom jeziku; Redl je odgovorio savršenom poljštinom i Badeni je u tom razgovoru stekao o njemu tako dobar dojam, da je mladića preporučio šefu glavnog stožera, barunu Becku. Redl je zatim premješten na Ratnu školu, a dvije godine kasnije dodijeljen je glavnom stožeru i upućen u Lavov. Tu je ponovo susreo jednu ženu, za kojom je već u mladosti bio izgubio glavu: rusku glumicu Tatičevku, pa se ponovo zaljubio.

Prvi je susretaj bio donekle romantičan. Redl je jednoga dana susreo u okolici sinagoge u Czortkowu, kamo je bio pošao da pohodi svoga strica, jednu vrlo lijepu djevojku, crnokosu i bujnu, tamnih očiju na blijedom ovalnom licu, koja ga je zapanjila. Oslovio ju je i nije bio odbijen: ali je idila bila kratkoga vijeka, jer je dopust istekao i on se morao povratiti u Lavov. Kasnije je doznao, da se djevojka nalazi u Beču, i da uči recitaciju na konzervatoriju. Prošlo je deset godina. Redl je živio u Lavovu od male plaće tako čedno, da se uvečer zadovoljavao sa večerom od jedne kobasice. Tada se po čitavom gradu govorilo o skorom izvanrednom gostovanju čuvene ruske glumice Tatičevke koja je imala proputovati preko glavnog galicijskog grada. Kako su ga glumičine slike izložene po izlozima knjižara i reproducirane po novinama podsjećale na ljepoticu iz Czortkowa, to je i on odlučio, da potroši pet forinta za sjedalo u kazalištu.

I zaista je to bila ona i iste ju je večeri mogao pozdraviti u svratišnoj restauraciji. Tatičevka je prepoznala mladoga časnika, pozvala ga na večeru, rado se s njim zadržala i u njegovu društvu ispraznila nekoliko čaša šampanjca, da zapečati dobro prijateljstvo. Zatim ga je zamolila, da pođe s njom u Beč barem na nekoliko dana, što je Redl spremno prihvatio: »Bilo je to divno, pričao je kasnije jednom prijatelju, ali sam skupo platio, jer sam tom prigodom zatražio po prvi put u zajam hiljadarku . . .« Pukovnik

Seelinger, naravno, nije tada shvatio pravo značenje tih Redlovih riječi, koji je govoreći, da je tu pustolovinu skupo platio htio reći, da ga je lijepa Ruskinja uhvatila u mrežu, koja je bila njegova propast.

Postavši kapetan Redl je zahvaljujući vještini dokazanoj kod otkrivanja jednog stranog špijuna, pozvan od bečkog vrhovnog zapovjedništva u obavještajni ured, kojim je tada upravljao pukovnik Hordliczka. Hordliczka je bio vojnički pobočnik u Beogradu, gdje je uživao prijateljstvo ubijenoga kraljevskog bračnog para Aleksandra Obrenovića i Drage. Hordliczka je na vrijeme upozoren na sumnjivu djelatnost Redla, koji je ubrzo postao njegov zamjenik, ali kada je chilenski vojnički pobočnik Davila pokušao, da ga potpuno uvjeri obavješćujući ga o svojim opažanjima na temelju razgovora sa savjetnikom ruske ambasade Brevernom de la Gardie, Hordliczka odgovori energičnim riječima uzimajući u obranu svojega podređenog.

Redl je vrlo brzo stekao glas vrijednoga tehničara u pitanjima špijunaže. Procesi, za koje se znalo da će i on nastupiti kao svjedok, bili su pravi događaj, te su na njima prisustvovali čuveni kriminalisti. Najradije su mu povjeravali istrage u Galiciji, gdje je godine 1905. među ostalim otkrivena razgranjena špijunska organizacija, u koju je bio upleten i šef vojničkog suda u Lavovu Hekajlo. Istragu o toj aferi vodio je pukovnik Haberditz, u uredu kojega se jednoga dana pojavio Redl i izjavio da ima u rukama dokaze da je Hekajlo prodao Rusima plan o napredovanju austro-ugarskih četa u thornskom kraju. Redl je nadodao da se pobjegli Hekajlo nalazi u Curitibi u Braziliji pod imenom Karla Wabera, te da odmah treba zatražiti ekstradiciju.

Hekajlo se povratio iz Rio de Janeira u Trst teretnim brodom. Znajući da na temelju ugovora sa Brazilijom ne može biti osuđen na smrt priznao je odmah sucu istražitelju, na što se odnosi izdajstvo

počinjeno od njega, Rusina, ali kako je Redl očito vrlo nervozan tražio da prizna, da je Rusima prodao i planove o napredovanju, optuženik ga prekine uskliknuvši: »Ali, gospodine kapetane, na koji bi način ja došao do tih planova? Njih je mogao prodati Rusima samo netko, koji u Beču ima pristup u urede glavnoga stožera«. Izgleda, da je kod ovih riječi Redl za čas izgubio svoj mir: te premda se brzo snašao, ipak su sudac istražitelj i zapisničar to opazili. Zbog historije spomenut ćemo da ta izdaja nije ničemu poslužila, jer je u svjetskom ratu četama Dankla i Auffenberga uspjelo da iznenade i potuku rusku vojsku kod Krasnika i Komarova. U svojim uspomenama general Ronge priča, da je Konrad promijenio uoči svjetskog sukoba planove protiv Rusije.

Redl je bio spašen od šefa glavnoga stožera baruna Becka, koji je o njemu govorio Caru tako povoljno, da je pozvan u audijenciju i odlikovan željeznom krunom trećega razreda. Zatim je imenovan majorom a u najkraće vrijeme i potpukovnikom, te zatim pukovnikom. Njegova je moć na vrhovima obavještajnog ureda bila tolika, da su pred njim — okrutnim i neumoljivim čovjekom — svi drhtali. Ipak nije izbjeglo pažnji kolega koliko li se on, koji je nekoć bio plijen bijede i zelenaša, promijenio u svojem privatnom životu: Redl je nabavio dva krasna konja za jahanje, sjajan auto, a kada je imenovan i šefom glavnoga stožera u Pragu kupio je i posjed. Na jednom je konju jahao on, na drugome neka vrlo lijepa žena crne kose. Iza jahača slijedio je livrirani pratilac ili ordonans časnik. U bečkoj je operi i u Burghteatru sjedio u najskupljim ložama: sve je to bilo teško plaćati sa plaćom od 600 kruna mjesečno. Proširio se glas o bajoslovnoj baštini. Međutim je i nadalje smatran specijalistom u stvarima špijunaže i kada se imao sastaviti projekt za novi vojnički kazneni zakon, pozvan je i on, da sudjeluje u izradi toga zakona.

Kao što smo iznijeli Redlov ljubavni roman, tako moramo istaknuti i to, da je Redl imao abnormalne sklonosti, o čemu svjedoči i Konrad, a još i danas govore bivši časnici, koji su mu bili podređeni ili pak bili u službenoj vezi sa njegovim prijateljima, koje su u žargonu nazivali »nećacima«. Jedan se od tih »nećaka«, koji nije posjedovao ni pare, a bio dodijeljen kao ordonans-časnik zapovjedništvu bečkog korpusa, kicošio prigodom velikih manevara krasnim autom, za kojega se kasnije doznalo da je Redlovo vlasništvo.

Redl je pao u ruske mreže, jer je bio podrijetlom Slaven — njemački je elemenat u vojsci kasnije teško žalio nesretni izbor, kojim je na čelo najdelikatnije službe postavljen jedan Slaven — ali najviše zbog pohlepe za novcem. Iz otkrića bivšeg pukovnika carističkog glavnog stožera de Mayera iz g. 1920. doznajemo, kako su nastale i kako su se razvijale Redlove veze sa Rusima.

Sve do 1912. ruski glavni stožer nije posvetio obavještajnoj službi, koja je korisna samo ako je vrlo dobra, ni pozornosti ni fondova, kakve takva služba zahtijeva. Koncem 1912. određeni su bogati fondovi, ali je najteže pitanje bilo, kako da se ti fondovi potroše, a još teže kako da se izaberu zgodne osobe. Za male je agente bilo previše novaca, a velikih agenata nije bilo. Jednoga je dana general Monkowitz, kojemu je povjerena ta teška zadaća, primio od ministra rata Suhomlinova, koji se nalazio na šestsedmičnom bolovanju u Karlovim Varima, pisamce, kojim ga je ovaj upozoravao da se u pogledu informacija o austrijskim vojničkim stvarima, može obratiti na gospodina Nikona Nicetasa, poste restante — Beč. U pismu je isticao, da se u nikakvom slučaju ne smiju slati preporučena pisma.

Ruski glavni stožer primio je Suhomlinovu obavijest nepovjerenjem ne vjerujući da bi ministar mogao uistinu doći u vezu sa zaista korisnom

osobom. Ipak preko nekog čednog cipelara koji je živio u jednoj neutralnoj zemlji, pisano je Nicetasu pozivajući ga da pruži dokaze svoje sposobnosti. Interesantno je, da je taj cipelar uvijek mislio, da je on samo posrednik između nesretnih ljubavnika. Špijun je odmah poslao jedan dio planova za mobilizaciju jednoga austrijskoga vojničkog korpusa, obećavajući da će ostatak poslati u narednom pismu ako mu pošalju predujam od tri hiljade rubalja. Svota je bila gotovo smiješna (u Petrogradu su bili spremni platiti za dokumente takve vrste deset ili sto puta više), tako da je pojačana sumnja, da to nisu ozbiljni dokumenti. Osim toga je bilo poznato, da su u raznim slučajevima neki glavni stožeri da otvore put svojim pouzdanicima dali im da predadu stranim glavnim stožerima vješto falsificirane dokumente zato su se i Rusi bojali, da se i Nicetas poslužio takvom varkom. Iz kurtoazije prema ministru Suhomlinovu, zatražena je svota ipak odaslana u Beč u austrijskim banknotama, koje su zatvorili u običnim kuvertama i jednostavno frankirali. Ruski glavni stožer nije mogao jedino shvatiti kako je konfident mogao pisati i izbjeći cenzuri, koju su austrijske policijske vlasti bezdvojbeno vršile nad nekim pismima: istina je doduše, da je gospodin Nicetas slao svoju korespondenciju iz Švajcarske ili Njemačke, ali to je samo potvrđivalo da je on u dobroj vezi sa carskim i kraljevskim vrhovnim zapovjedništvom.

Ali se vremenom ustanovilo, da su papiri odaslani iz Beča dragocjene vrijednosti i da zaista zaslužuju nagradu zatraženu od Nicetasa koji u svojim zahtjevima nije nikada bio pretjeran. Zimi 1912./13., prigodom velike napetosti između Austrije i Rusije, Petrograd je tako spremno dobio točne vijesti o vojničkim mjerama, što ih je Beč poduzeo, da mu je uspjelo da ih odmah paralizira. Možda je to razdoblje bilo odlučno, a možda u cilju da skrene

nastale sumnje, Redl je (jer je baš on bio onaj, koji se skrivao pod imenom Nikona Nicetasa) poduzeo već opisani uspjeli udarac pohapsivši u Austriji i u Mađarskoj sve manje ruske agente, koje je poznavao jer su mu bila saopćena njihova imena. Jedan od njih bio je neki Josef Jeczes iz Brody-a, bivši časnik ruske garde član odlične petrogradske obitelji, ali upropašten od alkohola, kartanja i žena: ušavši godine 1909. kao izvjestitelj u službu Austro-Ugarske doskora je postao uhoda na štetu Austrije, a u korist Rusije. Uhapšen branio se tvrdeći, da se ograničio na to da vrši kontrašpijunažu, jer da je uvjeren, da austrijske tajne izdaje netko od časnika samoga austrijsko-mađarskog glavnog stožera. To je izjavio u istrazi i ponovio na javnoj raspravi, dok je vještak Redl održao svoj izvještaj tražeći za Jeczesa najtežu kaznu: četiri godine teškog zatvora ne računajući istražni zatvor.

Malo pomalo vode su se zamutile i jednoga je dana ruski glavni stožer primio pismo Nikona Nicetasa, u kojem se on tužio zbog zakašnjenja dugo očekivane nagrade. Istragom, koju je vodio general Monkowitz utvrdilo se, da je novac bio točno odaslan i kao obično zatvoren u dvije kuverte. Par dana kasnije Nicetas je javljao, da je novac primio, ali je u Petrogradu bilo već jasno, da se austrijska kontrašpijunaža već nalazi u tragu uhodi. Jedino u cilju, da se stvar što više razjasni, nastavilo se sa dopisivanjem. U stvari je bilo to, da je jedan mladi časnik austrijske obavještajne službe ustanovio, da u propisnim razmacima stizavaju na jedan bečki poštanski ured i uvijek na istu konvencionalnu adresu kuverte sa novcem odaslane iz Varšave i iz Eydtkuhnena. Početkom godine vraćeno je pak iz Beča u Berlin jedno pismo adresirano na istu adresu, a koje nije bilo podignuto od naslovnika. Pismo je otvoreno i u njemu su nađene ruske novčanice. Po popratnom pismu u kuverti moglo se zaključiti da ih šalje neki

filatelist, koji se zahvaljuje na odaslane dragocjene marke ili pak traži odaslanje dalnjih. Ipak su te velike svote odaslane običnom poštom morale pobuditi sumnju. Kod otkrivanja Redla igrala je stanovitu ulogu i činjenica, da su grješkom jedno pismo, odaslano njemu, zapečatili pečatom, koji se prije upotrebljavao za pisma odaslana jednom drugom agentu, a kojega je sam Redl dao zatvoriti.

Bivšem ruskom pukovniku nije poznato na koji je način Redl — u međuvremenu udaljen iz Beča i premješten u Prag kao šef glavnog stožera VIII. armijskog korpusa — uhvaćen »in flagrante«, ali je danas i to razjašnjeno. 25. svibnja 1913. stigavši iz Praga u Beč, da preuzme pisma odaslana na običnu adresu, Redl je otišao na poštu. Tu je jedan poštanski namještenik električnim zvoncem upozorio agente, koji su već mjesecima čekali na obližnjoj redarstvenoj postaji. Dotrčao je jedan od detektiva, koji je spazio pukovnika, kako je ušao u autotaksi i odvezao se. Na Grabenu je detektiv pronašao taj auto te je štoviše imao toliku sreću, da je u autu našao i kutijicu za džepni nožić sigurno zaboravljenu od zabrinutog pukovnika. Doznavši od šofera, gdje se je putnik iskrcao (kraj hotela Klomser, koji danas više ne postoji), detektiv je pohodio hotelskog vratara i zapitao ga, tko je gospodin, koji se čas prije dovezao u autotaksiju. Vratar čim mu je tražena osoba opisana odgovorio je: »To je pukovnik Redl, šef glavnog stožera VIII. korpusa u Pragu, eto ga na stepenicama . . .«

Detektiv je ostao zapanjen, a još više Redl, kada je vidio, da mu detektiv pruža kutiju za nožić, za koju je nerazborito priznao, da je njegova. Dok se on u najvećoj uzbuđenosti vratio u svoju sobu, da telefonira svom intimnom prijatelju odvjetniku Pollaku, javljajući mu, da je počinio nešto što kompromitira cijeli njegov život (ni riječi nije rekao o špijunaži), agent je obavijestio redarstvo, ministarstvo rata i

glavni stožer. Redl se nalazio sam u svojoj sobi i upravo je počeo pisati, kada je na vratima netko pokucao. Bili su to podšef glavnoga stožera von Höfer, pukovnik glavnog stožera Urbansky, šef obavještajnog ureda, sudski istražitelj pukovnik Kurz i još jedan časnik. Pozvan da prizna, da je u više navrata primao pisma iz Varšave i iz drugih gradova, Redl je, blijed kao mrtvac, priznao. Odgovorio je jesno i na pitanje, da li se smatra krivcem za špijunažu. Urbansky priča, da se tada Redl okrenuo k njemu i rekao: »Ja sam žrtva strašne strasti i počinio sam sramotno djelo. Dopustite mi, da dostojno umrem«. Urbansky zaključuje: »Dali smo mu tada revolver i iste se noći ubio«.

Prema tvrdnjama drugih, izdajnik je prije samoubistva zatražio milost, da mu dopuste da u nedalekoj kavani »Central« napiše dva pisma, ali koja nitko ne smije pročitati. Njegovi su drugovi na to navodno pristali i par dana kasnije ruski je glavni stožer primio u Petrogradu dopisnicu jednostavnog sadržaja: »Izdan sam, Nikon Nicetas«. Komu je bilo namijenjeno drugo pismo — a ne radi se o legendi — nije poznato. Rusi smatraju, da je Redl po svoj prilici radio i za kakvu drugu stranu državu, dok drugi ne odbacuju hipotezu, da je to drugo pismo upućeno jednoj ženi. Nadalje tvrde, da je Redl noću u svojoj sobi izvadio iz lisnice fotografiju jedne fantastično lijepe žene, napisao na jednoj kuverti: »Dva sata ujutro — zbogom!« i pritisnuo kokot svojeg revolvera. Kada je hitac odjeknuo časnik glavnog stožera, koji je stajao pred vratima hotela, mirno se udaljio.

Urbansky je odmah potrčao u Prag i pobrinuo se, da u stanu samoubojice budu zaplijenjeni brojni dokazi izdajstva. Političko je redarstvo, dobilo nalog da izvrši prvu premetačinu, a kako u stanu nije bilo nikoga, potražili su jednoga bravara, da silom otvori vrata. Obratili su se nekom Wagneru, koji je bio

igrač u momčadi nogometnog društva »Sturm«, koje se rasulo godine 1932. nakon 34 godina časnoga postojanja. Baš se toga dana održavala nogometna utakmica, ali je Wagner zadržan tim važnim poslom zakasnio. Kapetanu čete Egon Erwinu Kischu, koji mu je to zakašnjenje oštro predbacio, ispričao je sve opravdavajući se time, što mu se dogodilo. Kisch, inače redaktor lista »Bohemia«, odmah je shvatio, da se radi o važnom događaju, te je iste večeri objelodanio vijest, kojom je u svijetu proširen glas o aferi Redl i time je pribavio svom nogometnom društvu »Sturm« kratkovječnu slavu.

Odluka da se žrtvi nametne samoubistvo pobudila je oštre kritike. U svojim uspomenama Konrad piše: »Dok sam ja bio mladi časnik, kada bi se bezdvojbeno utvrdilo, da je netko obeščastio vojničku odoru postavili bi na stol dotičnoga pismo, kojim mu se javljalo da je njegovo djelo otkriveno; kraj pisma ostavili bi revolver. Ostalo je dotični morao sam da učini!«. Konrad poriče tvrdnje drugih pisaca, da se Franjo Josip srdio zbog ovoga samoubistva. Kada je morao da obavijesti vladara o svemu, što se dogodilo, opazio je živi interes, mir i hladnokrvnost. I šef njemačkog glavnog stožera von Mitke izjavio je, da je olakšani konac izdajnika bio bolji od dosadnog procesa. Drugog je mišljenja bio Franjo Ferdinand, koji je o tom pitanju imao sa Konradom »vrlo neugodan razgovor« kako priznaje sam Konrad. Sigurno je pod utjecajem svoje žene nasljednik prijestolja počeo da osuđuje, iz vjerskih razloga, nagovaranje na samoubistvo, te je Konradu predbacivao pretjeranu slabost prema članovima glavnoga stožera izjavivši, da će njemu uspjeti uvesti u stožeru druge metode. Konrad je odgovorio, da je svoju čast primio po želji samoga nadvojvode, ali da mu ta služba ne pruža nikakvog zadovoljstva i da se ne smatra sposobnim da je vrši, ali da je ipak njegovo mišljenje, da se zbog jednog slučaja ne smije generalizirati.

Konrad je dugo trpio posljedice toga slučaja i razgovora.

*

Da bi se zatajio pravi razlog samoubistva pomišljali su isprva, da Redlov pogreb izvrše sa svim dužnim počastima prema stepenu njegove vojničke časti. U posljednjem su času od toga odustali i mrtvo je tijelo »bivšeg pukovnika Redla« — to »bivšeg« umetnuto je po nalogu glavnog stožera mjesnom zapovjedništvu — preneseno iz mrtvačnice anatomskog instituta do centralnog groblja u običnim kolima bez ikakve pratnje. Na groblju su prisustvovali pokopu u raci br. 38. grupa 79. red 29. — ostavljenoj bez ikakvog natpisa i križa — jedan časnik, jedan podčasnik i jedan vojnik. Svima je onima, koji su se obraćali ministarstvu rata tražeći vijesti na koji će način biti obavljen sprovod, odgovoreno, da nije donešena nikakva specijalna odluka, budući je pukovnik Redl degradiran i isključen iz vojske.

FRANJO JOSIP

Stogodišnjica rođenja Franje Josipa navršila se 18. kolovoza 1930. i kako do tog vremena caristička propaganda nije bila postigla rezultate koji su se tek kasnije očitovali, proslava je obljetnice protekla dosta skromno. Beč je zaboravio svoga nekadašnjeg vladara. Franjo se Josip na drugom svijetu sigurno nije tome začudio: kao osamnaestgodišnji mladić na dan 22. svibnja 1848. pokazao je, da znade koliko vrijede građani metropole, kada je iz Verone pisao svojoj majci, nadvojvotkinji Sofiji, da bi Njegovo Veličanstvo Ferdinand, kojega je revolucija protjerala, učinio dobro, kada se više ne bi povratio u Beč i tako dao dobru lekciju nevjernicima.

Stogodišnjica se navršila, a da nije podignut ni jedan jedini spomenik (odluka o podignuću spomenika pala je tek pet godina kasnije), da podsjeća na djelo onoga, koji je uzdignuo Beč do najvećeg stepena sjaja, obogativši ga ulicama, kazalištima, vrlo lijepim javnim zgradama i koji je znao održati na životu Monarhiju barem do onoga dana, do kojega mu je od Gospoda bilo dosuđeno, da bude na ovom svijetu. Zar nije čudno, da su pisma Franje Josipa majci izdana 1930. od nakladnog poduzeća Jos. Kösel i Fridricha Pusteta u Münchenu? Knjizi je natpis: »Briefe Kaiser Franz Josef I. an seine Mutter«, a sadržava pisma od g. 1838. (Franjo je Josip tada imao osam godina) do 1872. godine, kada je na dan 28. svibnja nadvojvotkinja Sofija umrla u dobi od šezdeset i osam godina. Predgovor je napisao dr. Franz Schnürer, koji je potpomognut od jednoga carevog unuka sabirao materijal prije štampanja i izrazio o pokojniku mišljenje, koje možemo u velikoj

mjeri i mi dijeliti: »Franjo je Josip bio čovjek ni najmanje romantičan, ni najmanje sentimentalan, komu je svaka poza strana, nekompliciran, iskreno pošten i koji nije nikada pomislio da hini osjećaje, koje zapravo nije stvarno osjećao«. Potpuna istina! Priča se, da je carev pobočnik, grof Paar, sutradan nakon tragične Elizabetine smrti u Ženevi, odgovorio jednom francuskom novinaru, koji ga je upitao, kakvo je duševno stanje vladara: »Njegovo Veličanstvo gleda u svim događajima djelo Božje providnosti, te će zbog toga podnijeti ovu nesreću kao što je podnio i sve ostale, što su ga već snašle. U njegovu će životu teško doći do promjene; jer je njegov život jednostavan i bez radosti...« Tri dana poslije samoubistva svoga sina Rudolfa, Njegovo je Veličanstvo hladnokrvno potpisivalo imenovanja »sub auspiciis Imperatoris«.

Pisma majci pružaju veliki prinos studiju psihologije ovoga čovjeka, koji je svijetu uvijek izgledao zatvoren u sebi, nepristupan, hladan. Majka je za njega bila prava prijateljica i Franjo se Josip pobunio protiv majčinog utjecaja samo jedamput: bilo je to kada je krenuvši u Ischl, da upozna Sofiju Bavarsku, koja je po majčinoj želji imala postati njegovom ženom, izabrao za svoju životnu drugaricu mlađu Sofijinu sestru Elizabetu, koja je na taj brak pomišljala isto tako malo, koliko i on. Je li taj izbor bio više ili manje sretan, drugo je pitanje: ali čitajući sada izraze, koji su tada nicali iz pera dvadeset i tri godišnjeg mladića, moramo smatrati, da se on zaista osjećao vrlo sretnim. Svoj kratki boravak u Ischlu nazivao je božanskim, nije mogao da skriva svoje želje, da ponovo pohiti svojoj zaručnici, čiju nijednu sliku ili fotografiju nije smatrao dostojno uspjelom. Govorio je o svojoj Sisi kao student koji je smrtno zaljubljen. Ipak je i dalje ostajao praktičan čovjek. U pismu iz Münchena od 17. listopada 1853. upozoravao je da pripremanje svadbene opreme

slabo napreduje tako da je zato isključivao nadu u dobar rezultat.

Rukopis Franje Jopisa otkriva nam se u faksimilima kao jasan, jednak, pisan sigurnom rukom: kasnije je pisma morao pisati brže, ali je shvatljivo, da Njegovo Veličanstvo nije imalo previše vremena za svoju privatnu korespondenciju. Stil je lagan, a jezik sa književnog gledišta nije najčistiji. Obiluju izrazi, koje Nijemci vole nazivati austrijanštinom i koji osobito sastoje od naročitih konstrukcija i fraza. Amo i tamo pojavljuju se i barbarizmi, koji su bili i ostaju karakteristika bečkog narječja: Car rado upotrebljava riječi fatigue, fatigant, exzellent, magnific, insulten, blessur u francuskom ili talijanskom smislu, a ne iz želje da ukrasi rečenicu sa stranim izrazom. U ranoj mladosti humor često spontano izbija: mladi Franjo, opisujući neke svečanosti ruga se ovoj ili onoj ličnosti i kada hoće da kaže, da mu se nešto vrlo svidjelo, tada veli, da se »kraljevski proveo«. Da je bio religiozan dokazuje opetovanim izjavama pouzdanja u Boga, čestim opisivanjima dana započetih ili završenih Božjim službama, ali nije bio pretjerano klerikalan, jer inače ne bi 1870. kao četerdesetogodišnjak, branio austrijske biskupe Rauschera, Schwarzenberga, Strossmayera i druge, koji su se razočarani povratili u Beč sa Vatikanskog koncila, na kojemu je pod pokroviteljstvom Pia IX., proglašena dogma nepogrešivosti Pape. »Bog će nam udijeliti bolja vremena, pisao je majci, i ne će napustiti svoju Crkvu: u to sam duboko uvjeren«. U tom je času sporazum sa Vatikanom bio nemoguć.

Najinteresantnija su ona pisma, iz kojih upoznajemo stanovište Franje Josipa prema političkim i vojničkim pitanjima. Je li to bila posljedica ambijenta ili ne, svakako je već u 17. godini opazio, da su prilike u Italiji vrlo zamršene i da je zbog toga nemoguće predvidjeti kako će se dalje razvijati: doznajemo to iz pisma od 11. rujna 1847., nakon kojega

je par dana kasnije pisao još jedno pismo izrazujući svoje divljenje prema Albertu od Saske zbog njegova »vrlo točnog mišljenja« u protuliberalnom smjeru. Na internacionalnom području mržnja se pokojnika obarala od vremena do vremena na Sardinijsko Kraljevstvo, koje će po njegovom mišljenju dati mira Monarhiji » tek onoga dana, kada dvoglavi orao bude postavljen u Turinu«, zatim na Prusku, Rusiju i Napoleona III.

Općenito je o Italiji uvijek pisao izrazujući osjećaj intimne resignacije pred događajima, čija mu je sudbonosnost izgledala neizbježivom: iz Milana, Venecije, Verone nije nikada iskazivao zanos ili povjerenje. Naprotiv kada je u prosincu 1856. stigao u Veneciju s Elizabetom, javljao je majci: »Pučanstvo se držalo vrlo korektno, ne pokazujući naročitog zanosa!« U ratu s Talijanima često mijenja svoje mišljenje: katkada je zabrinut zbog velike brojčane nadmoći Pijemontežana, zatim se tješi uvjerenjem, da će na koncu ipak početi da bježe. Iz Verone u svibnju 1848. javljao je, da se talijanske pukovnije pod vodstvom Haugwitza i Sigmunda nisu dobro borile protiv Pijemontežana, koji su naprotiv kod Svete Lucije pošli prema njegovim talijanskim grenadirima istaknuvši bijelu zastavu i kličući »Živjeli!«, ali su kao odgovor doživjeli juriš na bajonete. 31. svibnja iste godine pisao je iz glavnoga stana u Rivalti: »Jučer smo krenuli iz Mantove prema Goitu, gdje se naša predstraža sudarila sa Pijemontežanima. Nastala je živahna borba između našega prvog armijskog korpusa i Pijemontežana. U toj smo borbi izgubili dosta ljudi, a zapravo nije donijela nikakvoga važnijeg rezultata, jer nam nije uspjelo zauzeti Goito, što se nadamo da ćemo sutra popraviti«.

Jedanaest godina kasnije, kada je već bio Car, kušao je iz Verone utješiti majku zbog poraza kod Magente i zbog povlačenja do Mincija. Tim je povlačenjem on sam upravljao: neprijatelj je, prema njegovim vlastitim riječima, bio vrlo hrabar i brojčano nadmoćan, s austrijske su strane počinjene mnoge pogreške, a osim toga je Monarhija trpjela zbog izdajstava i prevara, koje bi Nebo moralo osvetiti... Pozivajući se na izdaju i nepoštenje, on nije toliko ciljao na Napoleona III., kojega je nazivao razbojnikom i ultrarazbojnikom ili pak na Viktora Emanuela, kojega je proglašivao »odgovornim za krađe«, ni na Garibaldija »počinitelja krađa«, već na Pruse. Ipak nas njegov oštri sud iz 1859. i 1860. mora iznenaditi, ako pomislimo, da je 1854., kada je bjesnio rat na Krimu, izrazio svoje mišljenje o političkim prijateljstvima u nekoliko fraza, koje zaslužuju da ih iznesemo:

»Unatoč svim političkim spletkama moj duh ostaje vedar, jer po mojem mišljenju, ako budemo radili snažno i energično, ova istočnjačka afera može za nas uroditi samo korišću, jer je naša budućnost na Istoku. Mi ćemo ponovo potjerati moć i utjecaj Rusije u okvir granica, preko kojih je ona mogla prijeći jedino zahvaljujući slabostima i neslozi prošlosti, a u cilju da postepeno izazove — možda je taj cilj nepoznat Caru Nikoli, ali je ipak nedvojben — našu propast. Teško je postaviti se protiv starih prijatelja, ali se u politici ne može drukčije, a na Istoku je Rusija naš vječni prirodni neprijatelj«.

Zašto se dakle kasnije začudio, kada su se njegovi stari prijatelji, misleći kao i on da se »u politici drukčije ne može«, latili oružja protiv njega, da ostvare svoje zahtjeve ili prava? Zar se g. 1855. nije uvelike razveselio viješću ispražnjenja Moldavske i Vlaške sa strane ruskih četa, čije su mjesto imale zauzeti austrijske čete? »Naše su težnje i naši interesi na taj način u glavnom zajamčeni — pisao je tada — te se zbog toga možemo nadati, da je mir već postignut«. I sardinijsko je kraljevstvo g. 1859. i 1866. oslobađajući Lombardiju i Veneciju imalo puno pravo da

prosuđuje na isti način; a zar 1914. situacija nije bila ista?

Franjo je Josip jasno uviđao, da se približava rat od 1866., ali je majci izjavio, da je nemoguće tom ratu časno izbjeći. Kada je rat završen, pisao je majci 22. kolovoza iz Schönbrunna: »Kada imamo sve protiv nas, a nemamo ni jednog prijatelja, tada je slaba nada u uspjeh; ipak je potrebno dok je moguće braniti se, izvršiti svoju dužnost do posljednjega i na koncu časno pasti. Kada pomislimo, kako nas je nesreća progonila, zadavajući nam udarac za udarcem, kolike su opravdane nade iščezle u par sati i kako su najbolji ljudi ove hrabre i tako nesretne vojske danas mrtvi ili invalidi, tada moramo vjerovati, da sanjamo. Izvojštili smo pobjedu za pobjedom, na moru i kopnu i tamo gdje sam se najmanje mogao nadati, a rezultat je, da baš tu moramo platiti račun pobjeđenome jedino zato, što smo već prije početka rata bili izdani i prodani!«

Nadao se u indirektnu osvetu, u moralnu utjehu od rata iz 1870. nastalog »još jednom zbog nepoštenja« Prusije, dok je Francuska griješila »lakomislenošću i pomanjkanjem okretnosti«. On se obmanjivao, da će barem Francuska moći duže izdržati od Pruske, koja je odmah iskoristila sve svoje snage, ali tri sedmice kasnije, 25. kolovoza, pisao je iz Schönbrunna:

»Katastrofe su u Francuskoj strašne i ni najmanje nas ne sokole u nadi za našu budućnost. Svakako još nije svršeno i gubici Prusa izgledaju tako golemi, da se ne će moći tako brzo oporaviti. Kralj sa svojom bahatošću, taštinom i himbenošću ima bezobraznu sreću . . . «

Ali Prusi su mogli izdržati i te kako! U listopadu je Franjo Josip bio prisiljen da utvrdi, da zvijezda sreće nije napustila Pruse. Povjeravao je majci, da će sada biti još teže suprotstavljati im se, to više, što

je ostalu Evropu zahvatila strašna umornost i nemar. Zaključivao je:

»Budućnost, koja će po svoj prilici biti još tužnija od sadašnjosti, prikazuje mi se u vrlo mračnim bojama!«

Bio je dobar prorok.

*

Prvi je politički savjetnik Franje Josipa bio princ Schwarzenberg, tvorac ideje o »Anschlussu«, koji bi spajanjem Austrije i Njemačke ujedinio u Srednjoj Evropi sedamdeset milijuna Nijemaca. Povijest nas uči, da je svaki čin kraljevanja Franje Josipa značio novo odstupanje od te ideje. Pošto je učvršćen princip nerazrešiva savezništva između Austro-Ugarske i Njemačke, Car se mnogo bavio s odnosima prema Rusiji i Italiji. Odnose prema Rusiji zamršavao je stav bečkog kabineta prema slavenskim narodima, koje Franjo Josip nije mogao naprosto t o u t c o u r t mrziti poput svoga saveznika Vilima: bivši pješački general grof Stürgkh, koji je od 1897. do 1902. bio vojnički pobočnik u Berlinu, a u svjetskom ratu austrougarski vojnički delegat kod njemačkoga glavnog stana, priča, da mu je Vilim otvoreno izjavio: »Ja mrzim Slavene! Znam da je grijeh nekoga mrziti, ali ja zaista Slavene mrzim i ne mogu drukčije!« Drugom prigodom, kada je u Pragu došlo do sukoba između Čeha i Nijemaca, koji su zatražili pomoć vojske, Kaiser je izjavio Stürgkhu: »Bio bih rado odaslao u Prag, Vašem Veličanstvu, svoju prusku gardijsku regimentu, da razbijem tvrde češke glave!«

Pričaju, da je prema Vilimu stari schönbrunnski osamljenik bio povjerljiv, iako je po svojoj naravi bio prema svima nepovjerljiv. Štaviše, povjerljivosti se pridružila srdačna simpatija. Izgleda, da se kao pisac, najviše pozabavio s psihološkim odnosima između Vilima i Franje Josipa, spomenuti Margutti,

koji se u svojoj knjizi »Vom alten Kaiser« na brojnim stranicama bavi s onim, što je na dvoru u različnim prigodama čuo kao časnik dodijeljen uredu glavnog pobočnika. Osobito je interesantno mišljenje staroga pobočnika generala grofa Paara, za koje također doznajemo preko Marguttija. Grof Paar je tvrdio, da je Franjo Josip bio privržen Vilimu kao nijednome drugome vladaru.

U rečenoj knjizi, izišloj g. 1921., dakle par godina poslije potpisa mira, tako da je to jedna od prvih, koja je podiglo veo sa privatnog života ljudi doma Habsburg, Margutti nam iznosi i mišljenje feldmaršala grofa Latoura von Thurmburga, staroga učitelja princa Rudolfa, o osjećajima ovoga prema Vilimu: »Rudolf je bio iskreno privržen Caru Vilimu II. svom vršnjaku, rekao je navodno Latour sa značajnim podsmijehom, ali je na svoju sreću Vilim osjećao posljedice strogoga pruskog odgoja, što ga je stekao kao princ. Zbog toga nije mogao nastupiti uz bok austrijskom nasljedniku prijestola, koji nije bio vičan da suzdržava manifestacije svoje vitalnosti ...« Dakle prema mišljenju Marguttija i Latoura morali bismo zaključiti, unatoč značajnom feldmaršalovom podsmijehu, da je zapravo Vilim i to na svoju sreću bio bolje odgojen, te da se on odalečio od Rudolfa, mentalitet kojega je Vilimu bio stran. Nama je naprotiv poznato, što je Rudolf mislio uopće o Nijemcima.

Možda je Franjo Josip bio sklon prema Vilimu zbog nemile borbe, koju je mladi Kaizer vodio protiv Bismarcka: knez Oton Bismarck bio je prvi krivac dekadanse austrijskog doma, onaj, koji je potjerao Habsburgovce iz Njemačke i pogodovao talijanskom iredentizmu slabeći time Austriju. Franjo Josip do svoje smrti nije zaboravio godinu 1866. sa Sadowom i gubitkom Veneta: te ako je istina, da je Bismarckova politika spremila slavu carstvu Vilima II., to je austrijski vladar iskreno vjerovao, da Vilim želi da zaborave na rat između Hohenzollernovaca, njemačkih

protestanata i Habsburgovaca, austrijskih katolika, te da je prihvatio politiku Trojnog Saveza, iako je i taj savez bio Bismarckova kreacija. Sa vjerskog mu je gledišta Bismarck izgledao kao pravi hladni protestant, dok mu se Vilim pričinjao toplo religiozan i nasrtljiv, što je u sebi sadržavalo nešto katoličke karakteristike.

Rudolf naprotiv nije pravio razlike između Bismarcka i njegovog neprijatelja Vilima, te je o Njemačkoj mislio onako, kako proizlazi iz navedenog pisma, pisanog novinaru Moritzu Szepsu 25. travnja 1885. Taj strogi sud ponavlja se u različnim oblicima i u drugim spisima i govorima. Godine 1885. kada je to svoje mišljenje otvoreno izrazio, Rudolf je već imao prigodu da lično iskusi značajke Vilimove naravi, koje su ga osobito uzbuđivale, kao na pr. taština i nedostatak takta. Dok je Rudolf bio kod praške garnizone budući nasljednik prijestola njemačkog carstva došao mu je u pohode. Tom su prigodom priređene velike svečanosti i parade. Rudolf je obukao u počast gosta sjajnu uniformu svoje pruske husarske pukovnije, dok je gost naprotiv morao obući mnogo čedniju odoru pukovnika 34. austrijske pješačke pukovnije, koja je nosila ime njegova djeda, cara Vilima I. Uz Rudolfa i druge nadvojvode, koji su se kočili u bogatim pruskim odorama, gost se počeo nevoljko osjećati. Sjedeći na konju s Rudolfove desne strane prisustvovao je apatičan defileju četiriju konjaničkih pukovnija, jedne topničke i više pionirskih četa, ali kada su se pojavile dvije eskadrone dragonera nije mogao više odoljeti želji, da se iskaže: kopnuo je konja mamuzama, krenuo prema konjanicima, izvukao sablju preuzimajući na taj način zapovjedništvo i defilirao pred začuđenim austrijskim nasljednikom prijestolja i njegovom pratnjom. Nije mu to bilo dosta: nakon defileja u korak, htio je da još jednom defiliraju kasom, tako da se sa konjanicima povratio natrag. Bio je to vrlo žalostan prizor, jer

Austrijanci nisu bili izvježbani u tim vježbama. Zatim je još jednom defilirao, ali na način dostojan jednoga cow-boya: naložio je eskadronama, koje također nisu bile naučene defileju kasom, da potjeraju konje, dok je on zaostao za njima, da ih dostigne, malo prije nego što su konjanici stigli do ozlovoljenog Rudolfa. Svjedok priča, da je slika bila vrlo žalosna: redovi su se zamrsili, mnogi su dragoneri pali, drugi su zaostali, dok su oni, koji su popadali s konja, trčali za svojim životinjama. Kada se Vilim napokon ipak zaustavio, metnuo je sablju u korice i ne mareći za nikoga krenuo prema nedalekom kraljevskom dvorcu na Hradčanima, u kojemu danas stanuje predsjednik čehoslovačke republike.

Par godina kasnije, ljeti 1888., Vilim II. postavši u međuvremenu car, a Rudolf general austrijskog pješaštva, ponašao se sasma drukčije: ne više kao podređeni, već kao pretpostavljeni s velikim zahtjevima. Von Mitis, bivši direktor državnog i dvorskog arhiva, podsjeća na tu epizodu u svojoj knjizi »Das Leben des Kronprinzen Rudolf«. Osim toga postoji potanki opis toga slučaja, u pismu ruskog poslanika u Bruxellesu princa Uruzova, upravljenome de Giersu 13. ožujka 1889. (poslije Mayerlinga). To je pismo pronađeno u ruskim arhivima. Na rubu pisma nalazi se i primjedba Aleksandra III.: »Vrlo interesantno«. Dokumenat kaže: »Događaji odigrani prigodom ljetnog putovanja cara Vilima po Austriji i bahatost ovoga vladara izazvali su nezadovoljstvo i cara Franje Josipa i bečke vlade. Njemački car nije prisustvovao reviji trupa kao pozvani vladar, već kao nadzornik, koji ima zadaću, da nadgledava najvećom pozornošću. Ishod je parade bio vrlo nepovoljan. Ne samo da Njegovo Veličanstvo nije prikrilo svoga nezadovoljstva, već je kritiziralo pješaštvo, čiji je šef-inspektor tada bio nadvojvoda Rudolf. Bez obzira prema nasljedniku prijestola Vilim II. je neuljudnom iskrenošću izjavio svoje mišljenje Caru i Carici: Carica je uvrijeđena izjavila, da ne će više da se sastane sa njemačkim carem, smatrajući, da se on mora ispričati. Vrativši se u Berlin Njegovo je Veličanstvo pisalo Franji Josipu pismo veleći, da se smatra u pravu i svojom dužnošću, da svrati pozornost svojega saveznika na prilike, koje vladaju u njegovoj vojsci, jer da oni imaju, da zajednički brane zajedničke interese: molio ga je da imenuje za šefa-inspektora pješaštva ličnost sa više iskustva od nadvojvode, nasljednika prijestola, Rudolfa. Ovo je pismo bilo povod teškom sukobu između Franje Josipa i njegova sina, koji nije htio tu čast dobrovoljno napustiti.

*

Kada je Rudolf, taj antiprusijanac carske obitelji, nestao, Franjo Josip je mogao po svojoj volji sklapati veze sa Vilimom, smatrajući, da on kani odlučno čuvati mir: u kasnijim je godinama starac imao jedinu želju, da spasi ono, što mu je preostalo, vidjevši da je svaki pređašnji rat isplatio velikim dijelom svojega zemljišta i prestiža. Ako je katkada posumnjao, da se mir ne će moći vječno održati, tada je izražavao svoju sigurnost — to nam priča Margutti iznoseći careve riječi svojoj kćerci Gizeli — da ga Vilim ne će nikada ostaviti na cjedilu: »točno onako kao što on ne bi ostavio na cjedilu Vilima«. Tako su, u ime zajedničke mržnje prema Bismarcku i navodne zajedničke želje, da sačuvaju mir, vladari uspjeli da prebrde i ne malu zapreku, sastavljenu od njihovih različnih karaktera. Njihovi su karakteri unatoč hladnoj opreznosti Franje Josipa i Vilimovoj opasnoj taštini i nasrtljivosti imali isto podsvijesno uvjerenje, da je njihova misija gotovo božanska.

S obzirom na duševni stav Vilima II. prema svom bečkom savezniku, bezdvojbeno je, da je proizlazio iz svijesti svoje nadmoćnosti nad Franjom Josipom. Dokaz za to pruža nam Austrijanac Friedrich No-

wak u svojoj knjizi »Das dritte deutsche Kaiserreich«, u kojoj objelodanjuje bilješke samoga Kaisera o svojim nastojanjima, da uspostavi sklad između Beča i Rima nakon dolaska Viktora Emanuela III. na prijestolje. U ovim bilješkama bivši Kaiser priča, da mu je talijanski vladar lično rekao, da smatra uvredom, što Franjo Josip nije uzvratio svojim dolaskom u Rim posjet pokojnom kralju Umbertu. Preko austrougarskog poslanika u Berlinu, grofa Szogyeny-Maricha, svojega prijatelja, Vilim je pokušao, da uskladi stanovišta Schönbrunna, Quirinala i Vatikana, jer Italija nije htjela nikako pristati, da do kraljevskog sastanka dođe drugdje, a ne u Rimu, dok je Papa tvrdio, da ako car Austrije i kralj Mađarske dođe u Rim, tada mora najprije posjetiti njega. Vilim je zamislio rješenje tako, da Franjo Josip napiše pismo kralju Viktoru Emanuelu, kojim mu izjavljuje, da prije smrti želi održati svoje obećanje, te barem položiti vijenac na grob kralja Umberta. Za ostvarenje te osnove Kaiser je sastavio čitav program: u Rimu bi Franjo Josip bio dočekan na kolodvoru od kralja i prinčeva talijanskog kraljevskog doma, od članova vlade i počasne čete. Vladari bi zatim zajedno krenuli prema Pantheonu, gdje bi austrijski car položio vijenac na grob i izjavio da time uzvraća posjet kralju Umbertu, te ujedno izrazio svoje prijateljstvo prema kralju Viktoru Emanuelu i cijeloj Italiji. Izašavši iz Pantheona Franjo Josip bi mirno mogao otići u Vatikan, jer pošto ga Viktor Emanuel nakon svoga dolaska na prijestolje nije posjetio, to Franjo Josip nije bio dužan njega posjetiti. Vilim je dodao, da ga je neki Talijan, njegov prijatelj i vjerni pristaša trojnog saveza, doznavši za taj projekt, uvjeravao da će Rimljani odriješiti konje od kočija i sami odvući do Pantheona kočiju staroga cara, koji je uživao simpatije Kvirita. Franjo Josip je lako prihvatio Vilimov prijedlog, ali kako nije imao onoliki utjecaj na Papu, koliki je Kaiser imao na njega, to je par

Katarina Schratt u dvadesetim godinama.

mjeseci kasnije morao saopćiti Berlinu, da ne može ništa učiniti, zbog protivljenja Vatikana.

Posljednji poslanik Austro-Ugarske u Rimu, barun Macchio (kojemu je Franjo Josip 30. svibnja 1915. nakon talijanskog navještaja rata među ostalim rekao da je bio svijestan, da je sve izgubljeno, čim je doznao za Bülowljevo imenovanje) priznaje, da su osjećaji Vladara prema Italiji bili tako hladni »da je hladnoća dopirala do srca«. Kao dokaz ovome mogli bi navesti jednu epizodu. U bečkoj historiji ostaje čuven kao pravi kavalir grof Hans Wilczek, na kojega su, zbog njegove prevelike liberalnosti i običaja da od vremena do vremena poduzme pothvate zbog kojih se o njemu moralo govoriti, visoki krugovi gledali stanovitim nepovjerenjem. Možda Franjo Josip nije mogao zaboraviti na prijateljstvo svojega sina sa Wilczekom, a neke običaje svoga nasljednika, koje on nije odobravao, pripisivao je štetnom utjecaju toga grofa. Pošto je sudjelovao u organizaciji jedne ekspedicije na Sjeverni pol, zatim u izgradnji nove bečke bolnice i društva za prvu pomoć, grof Wilczek je u siječnju 1909. otputovao zajedno sa četama i pokretnim kuhinjama ovoga svojeg dobrotvornog društva u Messinu, da pruži pomoć žrtvama velikoga potresa. Pratio ga je novinar Julius Konried, koji spominje, da je pri dolasku u Cataniji ekspedicija bila slabo dočekana: jedne su novine donijele pozdravni članak pod naslovom: »Dolje Austrija«, a pučanstvo je također često otkrivalo svoje neprijateljske osjećaje. Grof je Wilczek tada hladnokrvno rekao svojim ljudima: »Mi ostajemo ovdje i svoju ćemo dužnost do kraja izvršiti!« I zaista su pomoćne čete ostale u Messini do određenog roka, zatim je Wilczek otputovao u Beč preko Rima, pošto je kralj Viktor Emanuel izrazio želju, da mu se zahvali.

Vrativši se u Beč grof je zatražio audijenciju kod Cara, želeći ga informirati o izvršenoj akciji. Sutradan nakon audijencije Konried je pohodio Wilczeka

i upitao ga: »Sigurno je Car bio mnogo obradovan akcijom Vaše Ekscelencije?« Grof je napola zatvorio oči, za čas se zamislio, a zatim odgovorio od riječi do riječi slijedeće: »Moj gospodin susjed (razgovor se vodio u palači Wilczek, koja se nalazi nedaleko carskog dvorca) da — moj me gospodin susjed ne voli. Vi biste griješili, kada bi vjerovali, da me tamo rado gledaju. Njegovo Veličanstvo, kada je doznalo, da ja odlazim u Messinu sa društvom za prvu pomoć, uskliknuo je: »Ali što se to tiče Wilczeka?!...«.

*

Grof Albert Apponyi, čuveni mađarski državnik, koji je umro gotovo kao stogodišnjak, izjavio je, da Franjo Josip nije mogao postati velik »uslijed situacije«. To je razborit sud. Ali da čovjek postane velik mora biti genijalan, a genij bježi od discipline, od ograničavanja svoje djelatnosti, često ne poštuje zakone, ne mari za tradicije, koje bi drugi htjeli smatrati svetima i nepovredivim unatoč promjenjenim vremenima. Franjo je Josip naprotiv bio čovjek, koji je uvijek živio i radio prisiljavajući svoju ličnost, da se prilagodi pojmu Veličanstva i uvijek podvrgavao svoje čine, svoje mišljenje i svoje pothvate zakonima, formama i disciplini.

Ima više činjenica, koje dokazuju koliko je on poštovao zakone: na dnu svoje duše on je bio protiv parlamenta, ali ako je netko u parlamentu podnio kakav prigovor osnovan na zakonu, on je popuštao. Njegov je antiparlamentarizam proizlazio iz uvjerenja, da je u Austriji, državi mnogih naroda, prava parlamentarna vlada nemoguća. Unatoč tome nikada nije nijedan ministar doživio, da ga je Car demantirao ili skinuo s vlasti zbog kakvog narodnog ili drugog pitanja. Njegovo brižno pokoravanje zakonu bilo je toliko, da se čak malo minuta prije kakve sigurne ministarske krize, suzdržavao govoriti, pa bilo i sa najodličnijim ličnostima o budućim kombinacijama. Štitio je dostojanstvo šefova parlamentarnih režima, pa i u slučaju njemu nemilih ličnosti. Prigodom jedne vladine krize bio je prema propisima dužan, da se savjetuje sa predsjednikom skupštine. Na sastanku je ovome odmah rekao, da ima sasma protivne nakane od onih, što će mu ih ovaj po svoj prilici predložiti. Ipak ga je zadržao u razgovoru cijeli četvrt sata, da ne bi nitko opazio, da je predsjednik skupštine prebrzo otišao iz carskoga kabineta.

Kada bi mu koji činovnik ili ministar počeo govoriti o stvarima, za koje nije bio osobno nadležan, Franjo Josip bi podsmijehom opazio to zastranjivanje, pa bi ga prekinuo. Nikada ne bi niti pomislio, da ovoga ili onoga preporuči: ako bi zaista iz srca želio nečije imenovanje, ograničio bi se na pitanje, da li je to imenovanje moguće. Teško onome, koji bi od njega zatražio počasti. Nikada nije dijelio mišljenje gotovo svih birokrata i velikog dijela građana, da se dospjevši do stanovitih godina ili do stanovite časti mora »sic et simpliciter« primiti i stanovito odlikovanje. Polazio je sa gledišta, da se odlikovanja davaju samo u pojedinim slučajevima i zbog naročitih zasluga. I njegov stisak ruke imao je značiti zasebnu počast: admiral von Höhnel pripovijeda, da je car Feldadjutantima pružao ruku samo tri puta: prvi put kada bi došli da mu po prvi put čestitaju rođendan, drugi put kada bi se ponovno s njima sastao nakon razmaka od više mjeseci, treći i posljednji put prigodom konačnog rastanka.

Uvijek je pazio na vanjski izgled ljudi, te poštovao etiketu, protokol i uopće dvorske i društvene propise. U pogledu staleža naravno, da je u prvi red postavljao plemenitaše, ali je barune jedva trpio osobito, ako su tek nedavno bili imenovani. Jedan od ovih zelenih baruna, poznati tvorničar blagajna Franz Wertheim, doživio je u tom pogledu oštru lekciju. Wertheim je ludovao za odlikovanjima i u cijelom je Beču bio čuven zbog pretjeranog kićenja sa križe-

vima, zvijezdama i vrvcama. Prigodom otvorenja industrijske izložbe Wertheim se u fraku i okićen sa dekoracijama postavio pred svojim tajanstvenim čeličnim blagajnama, da dočeka dolazak Njegova Veličanstva. Njegovo Veličanstvo došavši do Wertheima, počastio ga rječju, ali je u razgovoru neprestano gledao na njegove križeve, zvijezde i vrvce na neizrecivu radost mladoga baruna. Ali je sutradan pozvan, da se prijavi dvorskom majordomusu, koji saopći mladom barunu, da ne dolikuje da netko nosi strana odlikovanja, dok očekuje carev posjet.

Velika je bila čast biti pozvan na svečani banket u carskom dvorcu, ali dvojbeni užitak, jer se prema propisima etikete svih dvanaest, na jelovniku naznačenih jela, moralo poslužiti točno u roku od jednoga sata. Već sat prije banketa, jela su bila već gotova i čuvana u toplom. Jelo se dakle u žurbi, ali je nezgodno bilo to da je najbrže jeo kućedomaćin. Kada bi ovaj svršio, lakaj koji je stajao iza njegovih leđa, brzo bi odnio prazni tanjur, a to je značilo, da se odnesu i tanjuri, pa bili i puni, ostalih gostiju. To je sličilo Tantalovim mukama, a trpjeli su i lakaji prisiljeni da se žure, a pri tome da i dobro paze. Na banketu priređenom u počast jedne mlade i lijepe rumunjske princese, koja se tek bila udala, i njezina muža, kćerka Franje Josipa nadvojvotkinja Valerija nije htjela uzeti ponuđeno meso. Lakaj, koji je nju dvorio, veseo što će mu posao biti skraćen, nije joj pružio tanjur sa povrćem, smatrajući da Njezino Visočanstvo ne će ni toga uzeti. Ali je Njezino Visočanstvo željelo i te kako povrće: sutradan je nadvojvotkinja potrčala carskom roditelju, da protestira. Car je zatražio objašnjenje od odgovornog funcionera i tako se od lica do lica preko sve većih komplikacija došlo do čednoga lakaja, koji se usudio takva nešto poduzeti na svoju ruku.

Izgleda, da se još gore dogodilo u Ischlu na banketu, što ga je Franjo Josip priredio Eduardu VII.

Još se danas pokazuje strancima posjetnicima bivšeg carskog dvorca posuđe od vermeula napravljeno od meštra Biennaisa, čuvenog Napoleonova dobavljača, a koje je za taj banket preneseno zajedno sa drugim stvarima u dva zasebna vlaka iz Beča u carevo ljetno sjedište. Na banketu su bili pozvani brojni uzvanici, tako da se broj dvorskih poslužitelja (personal je bivao izabran i zadržan u službi nakon vrlo teške prakse) pokazao nedovoljnim, pa se moralo potražiti pomoćnike. Jedna je od tih nesretnih, svetogrdnih i bez poštovanja osoba, usred svečanosti ispustila iz ruku jednu vilicu! . . . Možda Eduard VII. nije to niti opazio . . . ili ako je opazio, možda je smatrao tu vilicu nevažnim političkim događajem — ali su to vidjeli nadziratelji. Kronika priča: poslužitelj je bio pametan, da se ne sagne, da digne palu vilicu, ali nije potrebno istaknuti, da je krivac prepoznat i da nije izbjegao kazni. Nije rečeno, kako su ga kaznili: ali bi ga perzijski šah bezdvojbeno lišio glave.

Vilim II. je zbog svoje kraće ruke jeo sa za njega specijalno napravljenim posuđem (a to je nosio sa sobom na putovanjima u Beč i drugamo). To su bili vilica i nož sastavljeni u jednome komadu, a ujedno su mu uglavnom nudili jela, koja je mogao otkidati vilicom. I Franjo Josip je tražio, da meso — tradicionalno bečko jelo, koje je njemu više prijalo od bilo kakve poslastice — bude toliko kuhano, da nije trebao rezati nožem. Ipak se na stolu morao nalaziti nož i on se morao tako svijetliti, da ga je Njegovo Veličanstvo moglo upotrijebiti umjesto ogledala. U njegovoj je oštrici stari vladar mogao vidjeti da li mu je brada u redu.

*

U novčanim je pitanjima Franjo Josip bio čovjek, koji je razlikovao potrebno od suvišnoga. Iz principa nije trpio rasipanje javnoga novca. To je iskusio austrijski poslanik u Carigradu grof Zichy, kada je po-

slao u Beč dugi izvještaj, opisujući kako je priredio veličanstveni doček novom ruskom kolegi. Doček je sastojao od svečane večere; izleta po Zlatnom rogu na brodu »Austria« i t. d. Car je zabilježio na izvještaju: »Tko je platio ugljen?«

Godinama i godinama sjedio je u kraljevskom dvorcu u svom radnom kabinetu u naslonjaču, koji je zbog duge porabe bez sumnje izgubio svoju dostojanstvenost. Barun Braun pokušao je uvjeriti Cara, kako taj naslonjač više nije prikladan i tek poslije više pokušaja, Car ga je ipak zapitao, koliko bi trebalo potrošiti za popravak. Kada mu je rečeno, da bi trebalo 80 forinti, Franjo Josip je ukratko odgovorio, da bi trošak bio prevelik. Nešto kasnije kada se očekivao posjet jednoga stranog vladara trebalo je izvršiti stanovite popravke u jednome od carskih dvoraca. Za to je Braun predložio proračun od 80.000 forinti. Car je bez oklijevanja odobrio potrošak. Obradovan barun Braun mu je izjavio: »Veličanstvo, u ovih 80.000 forinti nalazi se i svota za novi naslonjač u Vašoj radnoj sobi!« — Time je stvar bila riješena.

Franjo Josip je bio darežljiv, kada se radilo o pomoći upropaštenim aristokratima, prezaduženim časnicima, časničkim udovicama i siročadi, umirovljenicima sa slabim mirovinama. Godine 1913. doznavši, da su u Mađarskoj mnogi časnici glavnoga stožera vrlo zaduženi, poslao je u Budimpeštu jednoga generala, koji je na najdiskretniji način i ne rekavši, u čije ime radi dobio od kolega točne popise njihovih dugova i potpuno ih isplatio. Kasnije se govorilo, da je Franjo Josip to učinio pod utiskom slučaja Redl. Svakako je sigurno, da je potrebnima rado davao. Molbe za potporu imale su katkada kod njega veću sreću od prijedloga za počasti i odlikovanja. Kako nije volio na odlučan način odbiti nekome odlikovanje, to je takve molbe zatvarao u nekom tajanstvenom ormaru od višnjevine, koji se nalazio u njegovoj radnoj sobi u Schönbrunnu. Svaki je posjetilac mogao opaziti jednostavnost, a možemo reći i čednost te radne sobe. Onoga dana, kada su na stolu postavili električno zvonce, izvadivši ispod stola daščicu, o koju bi car pritisnuo nogom, da pozvoni na starinskom zvonu u sobu pobočnika, Franjo Josip — inače obično miran i priseban — pobjesnio je od srdžbe. Zatim mu je izgledalo nemoguće, da bi čovjek mogao dotrčati zbog toga, što je on jedino pritisnuo o jedno malo dugme i htijući iskušati taj izum nije kroz čitavo poslije podne dao mira svom pobočniku.

Držeći se propisa, da svaki nadvojvoda i princ u rodu sa carskim domom, mora živjeti dostojno svoje časti, žrtvovao je znatne svote svoga privatnog imetka. Isto je tako bio uvjeren, da se vladajući knezovi moraju držati daleko od poslova i spekulacija, te je uvijek osuđivao belgijskog kralja Leopolda, premda se Leopoldova kćerka Stefanija udala za nasljednika prijestola Rudolfa. Belgijski je kralj osnivao dionička društva, sudjelovao u kolonijalnim poduzećima, razumijevao se u bankarskim i burzovnim poslovima, poznavao je jednom rječju tajnu zarađivanja. Osim toga ljubio je lijepe žene, žene iz naroda i žene sa pozornice: da izazove nezadovoljstvo Franje Josipa — to je bilo dovoljno. Kada je Leopold nakon liječenja u Gasteinu, htio pohoditi u Beču tasta svoje kćeri dočekan je po propisanom ceremonijalu, ali bez ikakove srdačnosti. Posjet je trajao samo jedan dan i u razgovoru sa Franjom Josipom Leopold je predložio kolegi da nabave stock dionica jednoga pothvata u Kongu, jer da će to biti izvrstan posao. Franjo Josip ga je odbio prezirnom hladnoćom.

Ali je i on jednom i to između 1867. i 1870. povučen u romantični pothvat. Dokazi za to postoje u vrlo bogatim arhivima carskog doma, dvora i habsburškog carstva: taj konvolut spisa nosi naslov »Projekt za pretvaranje srebra u zlato«. Iz tih papira proizlazi, da je to pretvaranje pokušano pod nadzorom

profesora Antuna Schröttera von Kristelli (autoriteta u kemijskim stvarima, izumitelja crvenog fosfora i učenjaka svjetskoga glasa), a potpomognut, kako izgleda, od dvojice asistenata. Stvar se desila ovako: jedanaestoga rujna 1867. stigli su iz Pariza u Beč, nastanivši se u hotelu Vandl (koji se nalazi još i danas u blizini crkve sv. Petra na Grabenu) bivši pukovnik karlističke vojske grof De Fresno y Landres, zatim gospodin Antonio De La Rosa, jedan burbonski časnik, koji je kasnije postao podšef meksikanskog redarstva i svećenik Romualdo Roccatani iz Rima. Gospoda su stigla, da obavijeste Njegovo Veličanstvo o senzacionalnom otkriću. Zamolivši pismenim putem audijenciju primljeni su od vladara osam dana nakon svojeg dolaska, što znači 19. rujna. Trebalo je prisustvovati toj audijenciji: u ime te trojice govorio je Roccatani, koji se svakako nešto razumijevao u kemiju i koji je izjavio, da je u posjedu tajne, kako se srebro može pretvoriti u zlato. Izjavljujući se uvjerenim legitimistima do srži, uvjereni da je Austrija bedem legitimizma, ova su tri druga uvjeravala vladara, da su za njega htjeli sačuvati korist njihovog izuma. Zaveli su ga izgledima u golemu dobit, zatim političkim argumentima, a na koncu upozoravajući ga, da ne ponovi pogrešku Napoleona Bonapartea, koji je smatrao Fultona sanjarom i tako nanio veliku štetu Francuskoj, pošto je Engleska zahvaljujući njemu preuzela premoć nad morima.

Vladar je o toj stvari razmišljao nekoliko dana, a 29. istoga mjeseca naložio von Schrötteru, profesoru politehničke škole, da pristupi potrebnim pokusima i da ga o svemu točno obavijesti. Čuvši, da se iz srebrnih šipka u vrijednosti od 5 milijuna može izvaditi 80 milijuna zlata, Njegovo se Veličanstvo veselo iznenadilo i prihvatilo uvjet da čistu dobit dijeli s izumiteljima. Rimski svećenik, da bi lakše prevario religioznog Cara zatražio je osim toga obavezu, da se jedan dio dobiti dade Svetom Ocu, ali da on

ne smije biti obavješten, odakle potječe novac. Izumitelji su postupali tako rafinirano i molba je bila tako lukavo sastavljena, da je na rubu iste na spomenuti Roccatanijev zahtjev jedan namještenik carskog kabineta naivno opazio: »Da li to znači, da Sveti Otac ne smije doznati, da mu taj novac šalje Njegovo Veličanstvo?«

Za prve je pokuse profesor Schrötter primio željeznu posudu, u kojoj je bilo 1580 grama neke sastavine, zatim 200 grama srebra prema 2800 živog srebra. Stari je to recept. Ta se sastavina imala kuhati ništa manje nego 14 sedmica: posuda je postavljena na ognjište početkom mjeseca studenoga, a slavni kemičar pošao je, da je pregleda početkom ožujka. Pregledavajući kovinu, koja se sabrala na dnu posude opazio je, kako se otkida neka crna prašina, za koju je odmah zatim ustanovio, da je čisto zlato. »Količina zlata — čitamo u službenom izvještaju, što ga je profesor 11. travnja 1868. predao carskom kabinetu — iznosi prema srebru 0,48%«.

Učenjak po svoj prilici u nedoumici što da kaže, postavio je slijedeću hipotezu: »Ili se zlato zaista stvorilo od te sastavine ili je kasnije na bilo koji način pridodano«. Ali profesor Schrötter nije pokušavao razjasniti na koji se način mogla zbiti prijevara, štaviše je nastojao, da se ne posumnja u svećenika Roccatanija, jedinu osobu, koja je prisustvovala tim pokusima. Nesreća je bila, da se zlato nikako više nije pojavilo, kada je kemičar sam ponovio pokuse, dok se Roccatani nije približio posudi. Ipak ga sve to nije spriječilo, da pismeno objavi vladaru, da je zaista učinjeno veliko otkriće, kakvo nikada nije zabilježeno u analima kemije. »Moram smatrati najsretnijim događajem svojeg života— pisao je dalje — okolnost da se Njegovo Veličanstvo sjetilo mene, kada je trebalo kontrolirati o s n o v n u č i n j e n i c u najavljenu od gospodina Roccatanija. Sada se to obistinilo i pripremni su radovi došli dotle, da je po-

trebno pomišljati, kako da dođemo do plodova ovog izuma«.

Izum je već bio plodan za onu trojicu, koji su imali primiti od carske blagajne na račun buduće dobiti predujam od 40 milijuna forinti, plativo 5 milijuna u gotovu, a ostatak u roku od deset godina uz garanciju u državnim papirima. Ovlašten od cara, da postavi stvarne prijedloge, učenjak je izjavio, da je potrebno državnu kovnicu preurediti, da bi mogla na veliko pretvarati srebro u zlato: prvi korak je bio, da je državna kovnica, kojom je do tada upravljao jedan tehničar za kovanje metala, dobila za šefa jednoga kemičara, a taj je bio isti profesor Schrötter. Tu možemo prijeći na posljednji od 57 svezaka, koji sačinjavaju dokumente i reći da je izumitelj crvenog fosfora malo pomalo utvrdio, da je bio prevaren. Kada je u listopadu 1869. De La Rosa zatražio nove predujmove, prof. Schrötter je to odbio navodeći, da »unatoč znatnim žrtvama nisu postignuti praktični rezultati«. De la Rosa se obratio direktno na vladara, te je preko banke Rotschild primio zatraženu svotu. 30. lipnja 1870. Antun Schrötter von Kristeli obavijestio je Roccatanija, da nema više interesa za taj posao, jer da ne postoji nikakova nada u uspjeh: ako je svećenik, kako je tvrdio, pronašao zlato na dnu neke bočice, tada se »čudo može pripisati jedino blagom talijanskom nebu«.

*

Franjo Josip je posjedovao stanoviti dobar ukus, stanovitu dozu humora i ljubavi prema iskrenosti, granice koje su bile očito određene poštovanjem prema svojoj osobi i svojoj časti. Dobar smisao sastojao se u nekompliciranju stvari, samih po sebi jednostavnih i u predviđanju logičnog razvitka mnogih događaja, dok o humoru možemo reći, da je bio kao posljedica dobroga smisla. U poodmaklim godinama pobočniku generalu grofu Paaru rekao je jednoga

dana, kada mu je on pružao neke papire: »Pazimo, da ovi papiri ne padnu, jer se vi ne možete sagnuti, da ih dignete, a ja se, ako se prignem, ne mogu više uspraviti.«

Prema članovima carske obitelji znao je biti vrlo strog, smatrajući jednom od svojih najvećih zadaća, održavanje dvorske discipline. Njegovo nas držanje naprama grofici Di Trani ne može začuditi, ako se sjetimo, kako je strogo postupao prema nadvojvodi Henriku, sinu bivšega potkralja Lombardije i Veneta, nadvojvode Ranierija. Početkom 1868. doznalo se, da je nadvojvoda Henrik, tada četrdesetogodišnjak i ponovo uveden u čast Feldmaršallieutenanta, za uvijek isključen sa dvora i konfiniran u Bolzanu s nalogom, da ne napušta bez izričitog carskog dopuštenja svoga novog boravišta, pa bilo i na kratko vrijeme. I ovaj put kao i u slučaju grofice Di Trani stroga je mjera poduzeta zbog vjenčanja: zaljubivši se u Grazu u pjevačicu Leopoldinu Hofmann, nadvojvoda je htio, da je na svaki način oženi. Audijencija, u kojoj je on uzalud tražio od cara odobrenje za vjenčanje, protekla je vrlo burno. Na koncu je nadvojvoda ustao i izjavio, da je on dao svoju časnu riječ i da će svoje obećanje održati. Tako je i učinio i otputovao u progonstvo, čekajući deset godina, da ga vladar pomiluje. Kao da je sudbina približila ove supruge da zajednički prožive sretan život: po volji sudbine obojica su umrli istoga dana: 30. studenoga 1891.

Franjo Josip nije imao povjerenja prema svom bratu Maksimilijanu zbog njegovih političkih ambicija, pogodovanih od majke nadvojvotkinje Sofije. Poslije atentata u Libenyu izgledalo je, da je carev život u opasnosti. Premda je to razdoblje nesigurnosti bilo kratko, ipak je bilo dovoljno, da Franjo Josip opazi, da su Maksimilijanu počeli iskazivati počasti, koje pripadaju navodnom nasljedniku krune. Kao namjesnik Lombardije i Veneta Maksimilijan je pojačao to nepovjerenje predloživši, da se ovim talijanskim

pokrajinama dade vlada široke autonomije i liberalne institucije.

Njegovi su prijedlozi odbijeni i od bečke središnje vlade i od Franje Josipa, koji ga je čak optužio, da tim potkapa carski autoritet. U takvim prilikama bilo je jasno, da nije mogla biti uslišana Maksimilijanova želja, da postane mađarski namjesnik. Kada je napokon Maksimilijan godine 1863. odlučio da prihvati trnovitu carsku krunu Meksika, Franjo se Josip nije previše trudio, da ga razuvjeri smatrajući štaviše slučaj pogodnim da zadovolji ambiciju svojega mlađega brata i da ga udalji iz Austrije. Zatražio je međutim, da se Maksimilijan svakako zahvali na sva prava nasljednika, pa i na ona, koja su mu pripadala kao članu carskog doma. A pošto su 19. lipnja 1867. u Queretaru Juarezovi vojnici ustrijelili nesretnoga vladara, Franjo Josip poslao je u Vera Cruz, da preuzme njegovo mrtvo tijelo, fregatu »Novara« pod zapovjedništvom admirala Tegethoffa, onoga istoga služitelja austrijskog doma, koji je unatoč počastima iskazanim mu nakon pobjede kod Visa, pao u nemilost, jer je došao na glas kao čovjek liberalnih ideja.

Ne možemo naprotiv zanijekati, da je Franjo Josip postupao korektno udaljujući sa dvora žene, imena kojih su bila na svačijim ustima i ujedno bila sinonim skandala. On je bogato potpomagao Luizu od Koburga, pa i onda, kad joj je vrlo bogati muž nakon njezinog bijega zbog nepodnošljiva bračna života oduzeo sredstva za život. Ali kasnije, kada je počela živjeti neurednim životom i zaduživati se, nije se mogla nadati u carsku pomoć. Pošteno možemo priznati ,da je Franjo Josip uglavnom bio prema rođacima dosta srdačan, dok je postajao vrlo strog, kada bi pokušali da iskoče iz propisanog hijerarhijskog reda, da se pobune protiv njegove volje ili čak da iza njegovih leđa poduzmu političke akcije. Bio je u ostalom sa svima ljubezan, ali nije dopuštao familijarnosti. Na jednom putovanju željeznicom pozvao je na večeru u vagon-salonu više ličnosti nego što je posluga očekivala: kako nije bilo dovoljno kruha, razdijelio je u dva dijela svoj komad i predao polovicu svom pobočniku. Ipak taj isti pobočnik sutradan ili bilo kada prateći ga iz Schönbrunna do dvorca ne bi se bio nikada usudio, da mu postavi ma i jedno pitanje. Ako je car bio željan razgovora, izrekao bi prvu rečenicu, na koju je časnik morao jednostavno odgovoriti: »Potpuno tako« ili »Jest, Vaše Veličanstvo«. Ako bi vladar nastavio razgovor, pobočnik bi odgovorio dužom rečenicom i tek kada bi mu car po treći put obratio riječ pobočnik je sticao pravo da vjeruje da Njegovo Veličanstvo želi razgovarati i da ima pravo da izabere predmet razgovora.

Jednog takvog razgovorljivog jutra Franjo je Josip rekao admiralu von Höhnelu, da je nevjerojatan broj molba za bračna ovlaštenja, koje mu svakog dana stizavaju od časnika glavnoga stožera i mornarice. Admiral, u ono doba još neoženjen, rastrešeno je primijetio, da ga ne začuđuje, što ima ljudi, željnih da izvrše svoje najplemenitije zemaljske dužnosti. Misleći, da se von Höhnel šali, Franjo Josip ga začuđeno pogleda i ozbiljno odvrati: »Zahvalite Bogu, da niste oženjeni«.

*

U suhoparnom životu ovoga čovjeka, kojega je sudbina postavila na jedno od najviših prijestola na svijetu, jedine dahom romanticizma prožete stranice, napisala je glumica Katarina Schratt, 25 godina mlađa od svojega moćnoga prijatelja. Rođena u ubavom Badenu kraj Beča 11. rujna 1855. Schrattova je odgojena u Njemačkoj, najprije u jednom samostanu u Dührenu, a zatim u ženskom zavodu u Kölnu. Brzo je osjetila čar pozornice i volila da potajice nastupa u badenskom kazalištu kao i to da uredi pozornicu u svojoj kući. Kasnije se predstavila Aleksandru Stra-

košu, čuvenom učitelju recitacije, koji ju je nagovorio da uči i obećao joj svoju pomoć. Pošto je pohađala nekoliko kazališnih škola, otišla je u Berlin, gdje je angažirana na dvorskom kazalištu. Tu je bila kratko vrijeme, jer je slavni Laube pozove natrag u Beč davajući joj angažman na Stadttheatru. Bila je vrlo simpatična »naivka« i Laube ju je toliko cijenio, da je htio da i ona sudjeluje, i ako je bilo još vrlo mlada, u družinama, koje su išle na gostovanja u inozemstvo, pa čak i Ameriku. U jednoj svojoj knjizi o Stadttheatru govori o njoj pravim udivljenjem.

1887. Katarina je Schratt imenovana dvorskom glumicom, 1893. doživotnim članom Burgtheatra, gdje je nastupala do 1. listopada 1900.: po želji Franje Josipa povukla se toga dana sa pozornice. Da nije postala careva prijateljica, da nije štaviše bila jedina njegova prijateljica, Schrattova bi sigurno isto toliko zainteresirala publiku i kritiku, koliko i Odilonka i Wolterova. Ali zbog sudbonosnog pravca njezinog života malo su joj ili ništa koristile sposobnosti velike umjetnice, jer joj je bilo suđeno, da se o njoj sudi i piše jedino zato, što je živjela kraj onoga, koji je zaista bio posljednji car Austrije i posljednji kralj Mađarske.

Kao djevojka imala je plavu kosu, a svojim plavim očima i dražesnim kretnjama izgledala je ljepšom. Pričaju, da je jednoga dana u Ischlu Carica Elizabeta, pošto je u kavani popila sladoled, opazila u času, kada je htjela platiti, da nema kod sebe novaca. Ta se nezgoda vladarici često dešavala kao na primjer u Nizzi, u svratištu Helder: u Nizzi je intervenirao za nju »un Monsieur de Vienne« — bankir Palmer, koji se nalazio u istom lokalu i upozoren od jednog bečkog konobara, nije dopustio, da se caričin račun povrati nenaplaćen blagajni. U Ischlu je priskočila u pomoć carici Katarina Schratt, hitro ustavši od obližnjeg stola i zapitavši vladaricu, da li joj dopušta, da ona plati. Elizabeta je dobrohotno pogleda

i upita, tko je: — Ja sam glumica Katarina Schratt iz Beča — odgovori druga — i sada nastupam na ovdašnjem kazalištu. — Njezino je Veličanstvo prihvatilo ponuđeni zajam, koji je odmah sutradan povraćen.

Kasnije su se ponovo susrele na šetalištu u Ischlu. Elizabeta je bila sa Carem i rekla mu: »To je gospođa, koja mi je pozajmila novac, da platim sladoled«. Blaženi novac, jer ako je u pratnji sreće, tada možemo i malu svotu vrlo dobro uložiti! Franjo Josip je pristojno pozdravio Schrattovu i otišao dalje. Ali je od one večeri išao u kazalište kadgod je glumila Katarina Schratt. To Elizabetu nije uzbuđivalo: bila je tako vesela, što su susreli osobu, koja je izgledala sposobnom, da pruži njezinom mužu radosti, koje mu njezina tužna narav nije mogla pružiti, da je čak odlučila pozvati Schrattovu na dvor kao svoju čitateljicu, i ako je zato nije trebala.

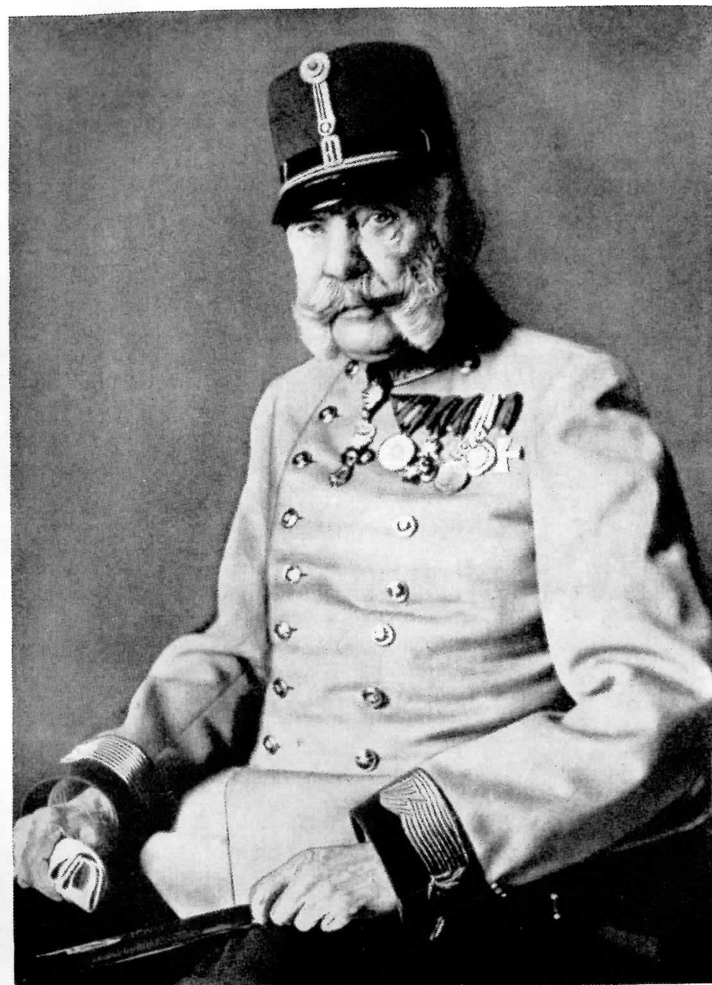
Kako ne možemo nekažnjeno ući u historiju, tako i o načinu kako su se Car Josip i Schrattova upoznali postoji više verzija. Ovdje ću spomenuti jednu, koja izgleda vjerojatna. Po toj verziji susreli su se po prvi put glumica i carski par 24. travnja 1879.: vladari su slavili svoj srebrni pir i u njihovu se počast davao u kazalištu Laube »San ljetne noći«. Prije predstave Schrattova je imala čast, da održi patriotski prolog. Franjo Josip počeo se ipak zanimati za nju tek pet godina kasnije, u Ischlu, kamo je glumica bila pozvana u posljednjem času, da sudjeluje na jednoj dobrotvornoj predstavi. Caru je bilo tada 54 godine; vrlo ga je iznenadio njezin glas i sutradan joj je poslao cvijeće. Godinu se dana nijesu vidjeli; do novog susretaja došlo je u Kromjeřižu u Moravskoj, prigodom sastanka Franje Josipa sa Bismarckom i Aleksandrom III. Njihovo je prijateljstvo postalo tako srdačno, da je 1898. Elizabeta pisala iz Ženeve Schrattovoj moleći je, da uznastoji da Car stupi ponovo u vezu sa neslužbenim svijetom. Prije devet godina, poslije Rudolfova samoubistva u Meyerlingu,

Schrattova je bila ona, koja je pomogla Elizabeti, da utješi Franju Josipa. Kada je Elizabeta u Ženevi izdahnula pod udarcem Lucchenijevog bodeža, Schrattova je ostala jedina utješiteljica.

Doskora se proširio glas, da je Njegovo Veličanstvo kani čak i oženiti. Ta je vijest kod Vatikana, gdje je godine 1900. Schrattova zatražila audijenciju kod Sv. Oca, izazvala veliku uzbunu. U doba svojega gostovanja na Burgtheatru, glumica se bila udala za madžarskog barona Aladara Kiss de Ittebe, koji joj je nanio mnogo jada i ozbiljnih neprilika sa nekim svojim neuravnoteženim špekulacijama: kako je Kiss bio član diplomatskoga zbora, to je car učinio, da bude premješten u Venezuelu. Nakon premještaja izvršio se brakorazvod. Kako je taj brak bio sklopljen u crkvi, brakorazvodnici su morali u slučaju da se zažele po drugi put vjenčati, zatražiti i dobiti poništenje prvoga braka. Kada su u Vatikanu doznali, da Katarina Schratt nastoji da bude primljena kod Pape, prestrašeni pomisliše, da bi cilj te audijencije mogao biti takav zahtjev. Audijencija je dopuštena tek kada je taj strah potpuno rastjeran. (Kiss de Ittebe umro je kasnije u Maroku god. 1906.)

Katarina Schratt je stigla u Rim nakon boravka u Švajcarskoj, jer je njezino zdravlje bilo u teškoj opasnosti zbog prijateljstva sa Franjom Josipom: svakog jutra — osim vrlo rijetkih izuzetaka — morala je biti na nogama već u 5 sati (a s njom i cijela posluga), jer je Njegovo Veličanstvo dolazilo, da popije bijelu kavu i da se informira o bečkim novostima. Poslije podne Car se htio malo prošetati, te je zbog toga Schrattova, spremna da uvijek igra ulogu »lakrdijaša Njegova Apostolskog Veličanstva«, kako se obično sama nazivala, morala vječno smišljati, o čemu će govoriti, što je bilo tim teže, jer joj je o politici bilo zabranjeno govoriti, a strane osobe nije smjela pozivati. U njezinom je salonu Car podnosio jedino novčara Palmera, znajući da je on pošteni savjetnik

Franjo Josip u posljednjim godinama života.

Karlo i Zita putuju pod stražom u Tihany nakon neuspjeha drugog pokušaja restauracije.

Schrattove u financijskim pitanjima, doznavši s udivljenjem, kako je Palmer lijepo uredio imovinu pokojnoga princa Thurn-Taxisa u interesu baštinika, kojima je Njegovo Veličanstvo bilo stric i pokrovitelj. Umorivši se od toga napornoga života i teške etikete, Schrattova je 1900. otputovala u Švajcarsku ostavivši sedamdesetgodišnjeg prijatelja u donekle žalosnom duševnom stanju: a njegovi podanici umjesto, da uzmu u obzir, kakvu je žrtvu ta žena preuzela na sebe i da uvide kolika je duševna potreba kod njihovog starog vladara, da ima kod sebe barem jednu prijateljsku osobu, nepristojno su u tome uživali. Neki je neznanac nasmijao Austriju uvrstivši u »Neue Freie Presse« mali oglas ovoga sadržaja: »Katarina, sve je uređeno, povrati se svome nesretnome i napuštenome Francu«. Nadvojvode i nadvojvotkinje podijeliše se u dva tabora. Na čelu protivnika borila se starija kćerka Franje Josipa, Valerija, koja se nikada nije pobrinula, da pred Schrattovom prikrije svoju antipatiju: susrevši je tako jednoga ljeta na kolodvoru u Ischlu brzo ju je i na sav glas ironički zapitala, kako se moglo desiti da Njegovo Veličanstvo nije izdalo nalog, da se i za nju kupi vozna karta. Ne mareći ni za jedne, ni za druge, Schrattova je iz Švajcarske krenula prema Münchenu, gdje ju je pokušao susresti — po želji cara Vilima — čak i njemački poslanik u Beču Princ Filip zu Eulenburg-Hertefeld (koji je kasnije pao u nemilost zbog skandala koji je nastao na temelju otkrića Maksimiliana Hardena). Glumica je međutim bila već u Rimu i vratila se u Beč, tek 1901, sa novim rasporedom sati: jutarnji je posjet sada bio određen za šest sati. Sada se car više pobrinuo i za novčane potrebe svoje prijateljice, kojoj je do tada bio darovao kuću u najbližoj okolici Schönbrunna i jednu malu vilu u Ischlu, a da joj nadoknadi gubitke zbog neizvršenja ugovora sa kazalištem, darovao joj je četverokatnicu na Ringu, gotovo sučelice

operi. Vila u Ischlu nazivala se »Felicitas« (Sreća): danas pripada drugima.

Kada je Franjo Josip umro, Katarinu Schratt je dopratio do njegovog mrtvoga tijela, novi Car: Karlo, koji ju je dočekao na stepenicama Schönbrunna i ponudio joj ruku. Katarina Schratt je odmah shvatila svoju nezgodnu situaciju. Njezin se stari prijatelj bio doduše pobrinuo za njezinu budućnost ostavivši joj oporučno 12 milijuna kruna, ali ta svota koja je u studenome 1916. izgledala dosta velika, snizila se zbog inflacije gotovo na ništa, po današnjem tečaju oko 10.000 dinara! Njezina mirovina kao glumice na Burgtheatru, koja je iznosila godišnje 3000 papirnatih kruna, nije mogla biti valorizirana, jer je ona zbog vjenčanja sa barunom Kissom postala i ostala madžarska državljanka. Tako je Katarina Shratt otklonivši mirovinu počela prodavati... Svoju je prvu dražbu objavila na sibilinski način: »Prodaje se na dražbi pokućstvo jedne vile u Ischlu, koja pripada jednoj bivšoj dvorskoj glumici«. Pokućstvo, sagovi, srebrnina, kristalno posuđe, predmeti od porculana i bjelokosti, sobe u starom bečkom stilu; kipovi od prezbarenog drveta i posuđe od kositra, sve je to prešlo iz vile »Felicitas« u stotinu nepoznatih kuća, koje su se željele oplemeniti s ovim uspomenama. Zatim je prodana i sama vila, a napokon i palača na Ringu. Moramo priznati, da je ona, da je htjela mogla ponovo zasluživati, bilo pokazujući se ponovo na pozornicama, bilo da je otišla u Ameriku da drži bogato honorirana predavanja, bilo povjeravajući vještim nakladnicima uz obilne nagrade izdanje svojih svakako vrlo interesantnih uspomena. Ali ona je kao velika, diskretna i dostojanstvena dama radije šutjela: Bečani su je mogli vidjeti jedino na dan 21. studenoga u kripti kapucinske crkve, kada je na dan obljetnice smrti Franje Josipa vladarev sarkofag bio zasut cvijećem ili na kojoj izložbi životinja. Ova neobična žena, koja je bila jedina prijateljica jednoga vrlo moćnoga čovjeka, nije imala drugih prijatelja osim malih majmuna, papigica i pasa. Zbog diskrecije, kojom se držala na stepenicama prijestolja i zbog dostojanstva, kojim je ostala vjerna čovjeku i prošlosti, kojima su se mnogi drugi tako brzo iznevjerili, ne možemo, a da se pred njom ne poklonimo.

*

Izgleda nam da je gotovo nepotrebno reći, da je Franjo Josip posvećivao vojsci veliku, dapače vrlo veliku brigu. Jedno od njegovih najvećih zadovoljstava, bili su veliki carski manevri, koji su održavani u nazočnosti stranih prinčeva, nadvojvoda habsburškog doma i vojničkih atašeja najvećih svjetskih sila. Katkada je Franjo Josip, uvijek okretan na sedlu i neumoran unatoč svojim visokim godinama, imao kraj sebe i svoga saveznika njemačkog cara, koji mu u tim prigodama nije bio najugodniji drug.

Manevri su trajali četiri ili pet dana. Car se zabavljao osobito promatrajući svoje čete, svoje vojnike: zapovijedanje ga je također interesiralo, ali još više obični pješak u redovima. To je još jedna razlika između njega i nadvojvode nasljednika prijestola Franje Ferdinanda, za kojega su ljudi bili samo figure, a komanda glavna stvar. Prema vojniku Franjo Ferdinand nije imao obzira: nije mario da li će ovaj propješačiti pet sati više ili manje, sa par kila na leđima više ili manje, puna ili prazna želuca. Za njega je bilo glavno samo način, na koji se zapovjednici velikih odjela i upravljači manevara služe sa ljudskim materijalom.

Posljednji veliki i pravi manevri nestale austrougarske vojske održani su 1909. godine u nazočnosti Franje Josipa i Cara Vilima. Na čelu glavnoga stožera već se nalazio Konrad von Hötzendorf, nasljednik staroga grofa Becka. Ako je Franjo Ferdinand bio tvrdoglav, Konrad nije bio ništa manje, te i ako je Konrada na tu čast postavio baš Franjo Ferdinand,

to je ipak među njima gotovo često dolazilo do sukoba. Na manevrima 1909. Konrad je polazio sa stanovišta, da se takve vježbe ne mogu ograničiti samo na običnu paradu u cilju, da se dokaže odličnim gostima parodija jedne bitke, nego da se manevri moraju razvijati prepuštajući zapovjednicima najveću slobodu djelovanja. Konrad je osobito tražio da se ukine demarkaciona linija između obiju stranaka, koje bi se u tome slučaju ponašale jedna prema drugoj zaista kao u slučaju rata. Budući da je nedostajalo stvarnog djelovanja oružja, puščane i topničke vatre, to su manevri ovisili gotovo isključivo od stepena fizičkog otpora vojske.

Ali stvar nije dobro svršila. Franjo Josip i Vilim II. postavili su se na jednom brežuljku (manevri su se odigravali u Velikom Mezeřiču — Gross-Meseritschu u Moravskoj), ali nisu mogli ništa vidjeti: u bližoj okolici nisu mogli vidjeti čete, niti se išta odigravalo. U daljini su tutnjili topovi, sudar četa se odigravao drugamo t. j. u kraju, što ga je izabrao zapovjednik jedne od borbenih stranaka, kojemu je bilo prepušteno slobodno djelovanje. To je uznemirilo Franju Ferdinanda, koji je izjavio svoje mišljenje Konradu, ali je on i dalje ostao kod svoje odluke. Nadvojvoda prijestolonasljednik ne mareći za šefa glavnoga stožera, usudio se čak kriomice poslati svoje naloge nadvojvodi Eugenu, zapovjedniku sjeverne stranke: da je časnik kojemu je bio taj nalog povjeren uspio pronaći nadvojvodu Eugena, tko zna ne bi li Konrad von Hötzendorf vidjevši da manevri poprimaju neočekivani oblik, predao još jednom svoju demisiju. Franjo Josip nije volio uzbudljive scene, pogotovu ne, da se one priređuju pred indiskretnim osobama. Zbog toga se je radije udaljio, da svoju zlovolju iskali kasnije kritizirajući golemi napor, kojima su čete bile podvrgnute. Najviše je od svih bila izmučena bečka konjanička divizija pod zapovjedništvom nadvojvode Franje Salvatora, vladarevog zeta. Njegovo je Veličanstvo to živo predbacivalo izrazivši svoje nezadovoljstvo i Franji Ferdinandu, koji se je obratio na Franju Salvatora, ali ni ovaj nije ostao dužan u odgovoru. Stari vladar nije nikada zaboravio tu epizodu, a neki uvjeravaju, da je i kasnije u svjetskom ratu opetovano nagovarao Konrada, da što više štedi vojsku. Navod je po svoj prilici istinit, jer u svojim uspomenama Konrad izjavljuje, da se njemu ne može predbaciti sistem pretjeranog iskorišćivanja i umaranja ljudi.

Vrlo korektan gotovo birokrat na polju kao i u svojoj radnoj sobi ili kod primanja različnih odbora ili kod otvaranja pojedinih izložaba, Franjo Josip je i ona četiri i pet dana života na otvorenom polju ostajao u svakoj prigodi monarh i vojnik. Kao vojnik smatrao je manevre pravim ratom. Jednom prigodom, kada je zapovjednik jedne topničke pukovnije prekinuo djelovanje, da iskaže Caru počast, car je naredio adjutantu von Höhnelu: »Idite i recite onom pukovniku, da je životinja«. Poznavao je propise kao kakav savršeni podređeni časnik i nije trpio nemarnosti. Uzbuđivao se zbog malih nepravilnosti kod vršenja juriša sa strane pješaštva, dok bi lakše oprostio griješke u glavnim direktivima manevara. Govorili su da je zapravo više »troupier«, nego strateg ili taktičar.

Pješke ili na sedlu (na sedlu je mogao ostati i kada bi ga spopali i bolovi, shvatljivi za njegove godine) smatrao se sa gledišta discipline jednak posljednjemu pješaku. Pričaju, da mu je u Guensu prigodom kratke pauze Vilim II. sjahavši s konja i izvadivši dozu ponudio cigaretu. Franjo Josip mu je suhoparno odgovorio, da vojnik, dok je u službi, ne smije pušiti, tako da je Kaiser donekle zbunjen morao odustati od pušenja. Austrijski je car bio umjeren i jednostavan, dok je njemački volio da i na manevrima jede dobra jela. Sjedeći kod stola Kaiser je volio brbljati o nevažnim stvarima, što stari nije trpio. Dogodilo se u

nekim prigodama, da je zbog toga Franjo Josip otišao sa pratnjom iz blagovaonice bez prevelikih cerimonija. U velikom šatoru austrougarskog cara, šatoru koji je služio čak feldmaršalu nadvojvodi Albrechtu, pio se šampanjac samo posljednjeg dana manevara, na doručku poslije velikog raporta.

Taj zaključak manevara bio je pomalo za sve oslobođenje, ali osobito za starije časnike, kojima je teškom mukom uspijevalo pratiti Cara na konju po nepoznatom zemljištu i ne znajući za Careve nakane niti pravac. Franjo Josip je rado stvarao zabunu kod svoje pratnje osobito za vrijeme odmora. Kada bi časnici sjahali s konja smatrajući, da Njegovo Veličanstvo kani otpočinuti, i u dužnoj udaljenosti rastezali noge i zapodijevali žive razgovore, Njegovo Veličanstvo pregledavši sa svojim dalekozorom okolno zemljište, odjurio kasom ne rekavši nikome ni riječi. To je bila ozbiljna kušnja za one časnike, koji su tijekom godina izgubili svoju tjelesnu vitkost. Vrlo je komično bilo gledati, kako se stari generali teškom mukom ponovo penju na konje.

Franji Josipu se desilo prigodom manevara u Madžarskoj u okolici Sasvara, da je bio zarobljen: Car je bio izabrao jedan brežuljak, da promatra funkcioniranje zapovjedništva jednog armijskog korpusa. Iznenada su se sa svih strana pojavili odjeli konjaništva, koji su se počeli primicati k brežuljku opkoljujući sve jače Cara, njegovu pratnju i glavni stožer armijskog korpusa, kod kojeg je Car bio gost. Ispitivanjem se ustanovilo, da je to neprijateljski odred, kojemu je uspjelo prekoračiti linije i zarobiti, prema mišljenju konjanika, neprijateljsku komandu. Članovi zarobljenoga glavnoga stožera nastojali su ublažiti situaciju žaleći »neukusnu šalu«, za koju je kasnije, kako izgleda, platio i konjanički časnik, koji je vodio taj »sretni« pothvat. Međutim Franjo Josip nije smatrao to djelo bezobraznošću: manevri su slika rata

i u ratu, kako je poznato, postoji uvijek opasnost, da budemo zarobljeni.

*

Možemo reći da je živio poput stroja, a kako je bio vrlo točan to je tražio i od drugih, da i oni to budu. Kada bi ga katkada zahvatila njegova najveća strast — lov, i kada nije mogao odoljeti želji da poubije par divljih kokota otputovao bi uveče iz Beča između deset i jedenaest sati, spavao ne svukavši se u salonskom vagonu, stizavao do lovišta oko zore, a u sedam sati u jutro bio bi ponovo u vlaku da bi dospio da u devet sati bude kod svoga pisaćeg stola u Hofburgu ili u Schönbrunnu, da primi ministre. Ministri su u slučaju važnih vijesti imali pravo, da se k njemu prijave u bilo koji sat dana ili noći: Körber da bi primio ovlaštenje da odgodi komoru dao ga je probuditi u tri sata u jutro. 21. listopada 1916., kada je Friedrich Adler ubio grofa Stürgkha, direktor pisarnice kabineta barun von Schiessl stigavši u Schönbrunn sa vijestima o političkom položaju, prekinuo je večeru Cara, koji se nalazio sa kćerkama i jednom unukom.

Za funkcionare carskog kabineta i za pobočnike, koji su bili prisiljeni da se priviknu običajima svojega gospodara, rad nije bio nimalo lagan. Pisarnica kabineta primala je svake godine oko 30.000 pisama i molba svake vrste. Sve je to trebalo ispitati, kontrolirati, pogledati što zaslužuje da bude predloženo lično Caru, a što može da riješi bilo koji ministar ili pak isti carski kabinet. Kancelarija je sastavljala sadržaj brzojava i pisama, što ih je Njegovo Veličanstvo moralo potpisati u različnim zgodama. Franjo Josip je puno držao do svojeg stila, koji je bio bez pretjerane kićenosti i naduvenosti i kada mu se pismo ili brzojav ne bi svidio, tumačio je sastavljaču, kako on na taj način ne govori. Sa pisarnicom je bio u vezi pismeno na vrlo jednostavan način obično zapisavši

olovkom kratku bilješku na komadiću papira. Sva pitanja protokola išla su u kompetenciju šefa ceremonijala, trud kojega je zasluživao poštovanje: vladar je poznavao do u tančine propise za pripuštanje na dvor, najpodrobnije potankosti reprezentativnih i obiteljskih ceremonija i u tima stvarima nije dopuštao ni najmanji prekršaj, jer je u njima gledao prestiž carske časti. Kada je jedna nadvojvotkinja izrekla formulu, kojom otklanja svoje pravo na nasljedstvo prijestolja, neki su od nazočnih dostojanstvenika izražavajući svoje zadovoljstvo zbog jasnog i energičnog govora visoke dame izmijenili nekoliko riječi, koje je vladar čuo i tako se rasrdio da je sa sabljom počeo kuckati po prijestolju.

Policijska pažnja oko Franje Josipa bila je olakšana zbog spomenute vladareve stroge točnosti, a otešćana zbog njegovog nepromjenljivog protivljenja prema svakoj očiglednoj mjeri sigurnosti kao i prema agentima u građanskom odijelu. On je živio takvom hronometričkom točnošću, da je odmah opažao da li ure pokazuju točan sat. Agent, koji je vršio službu u Schönbrunnu mogao je u jutro biti matematički siguran, da će vladar, uz bilo kakvo vrijeme, točno u pet sati izaći kroz obična vrata perivoja i krenuti preko Maksingasse do vile gospođe Schratt u Gloriettegasse. Na putu iz dvora agent je morao ići par koraka pred njime, a na povratku par koraka za njim, uvijek u propisnoj udaljenosti i ne gubeći ga nikada s vida. Udaljenost između sebe i Cara mogao je smanjiti na jedan korak ili se čak potpuno približiti Njegovu Veličanstvu jedino kada bi morao udaljiti presmione molitelje. Kada mu to ne bi uspjelo Franjo Josip mu ne bi ništa prigovorio. Mirno bi iz ruku došljaka primio molbu i uvukao je između dugmeta svojega kaputa. Nije volio, da ga smetaju u tom jutarnjem satu, jedinom času, koji mu je kroz čitav dan pružao intimnu radost. Molbe primljene na putu između Schönbrunna i Gloriettegasse predao bi, ni ne pročitavši ih,

kompetentnom uredu, koji bi ih zatim, u slučaju potrebe, ponovo poslao Caru na preporuku. Većinom su molitelji tražili od Cara nemoguće stvari na pr. njegov zagovor u građanskim parnicama. Kao u davno doba seljaci sa svih strana carstva kretali su na dugo putovanje do prijestolnice samo da dokažu svojim protivnicima ili mjesnome sudu, kako su obrativši se ravno na cara, stekli svoje pravo i pobijedili.

U tom je svagdašnjem strogo nepromjenljivome životu odigrao znatnu ulogu kočijaš Josef Walter, koji je služio Franju Josipa 42 godine, a umro poslije rata u dobi od gotovo 80 godina. Ovdje ćemo spomenuti per incidens; da je vladar u svojoj službi imao i jednoga šofera imenom Aleksander Gross, kojega je život kasnije bacio u Ameriku, ali ovome Car nije davao previše posla, jer je mrzio auto kao i lift i smoking: smoking mu je izgledao previše modernim odijelom, koje se oblači samo zato da bi se pružio dojam fraka. S autom se morao poslužiti dva puta i to prigodom posjeta Eduarda VII. u Ischlu godine 1908. i prigodom vjenčanja nadvojvode Karla, koji ga je kasnije naslijedio na prijestolju. U tim je prigodama Gross briljirao, dok je Josef Walter trpio od ljubomore. Označio je te datume sa križem i nema dvojbe, da bi se on bio donekle razveselio, da se je carev auto zaustavio usred puta zbog kakvog neopasnog, ali osjetljivog kvara. Istina je također da ondašnji automobili s estetskog gledišta nisu mogli biti uspoređivani sa kakvim couperom ili landauom iz poznatih tvornica Armbruster. Walter je u 42 godine službe imao samo dva ozbiljna incidenta: kada je pregazio biciklistu, kojemu je Franjo Josip zato darovao petsto forinti i kada je jedan od carskih konja pokliznuo i slomio nogu zbog čega je Car morao usred Ringa čekati na drugu kočiju. Zbog tih događaja nije bilo smanjeno pouzdanje u kočijaša, pravog specijalistu u upravljanju četveroprezima i šesteroprezima. Josef Walter, kojega je i samo nebo štitilo, nije imao pri-

godu da iskaže svoju prisutnost duha u kakvoj pobuni ili prigodom kakvog atentata, ali je hiljadu puta imao sreću, da pokaže svoju vještinu kod izbjegavanja brojnih molitelja, koji su se htjeli približiti kočiji, da predadu svoje molbe. Međutim veliki je kočijaš to radio jedino uz uvjet da redarstvo, koje je inače prema njemu postupalo kao prema kakvom ministru, bude u dobroj vezi s njime darivajući mu kazališne ulaznice za njegovu rodbinu i znance. U protivnome, želeći rasrditi redarstvene komesare, nadzornike i agente hinio bi, da nije opazio molitelja, te ne bi jače potjerao osjetljive životinje, već bi zaustavio carsku kočiju.

To je značilo za odgovorne redarstvenike pravu muku: po potpuno slobodnoj cesti išao je u pravcu prema kočiji kakav čovjek ili kakva žena držeći u zraku bijeli papir, dok je Car u kočiji mirno čekao. Prizor je bio senzacionalan, a još više opasan, jer da je netko htio iskoristiti tu stanku da počini kakav zločinački čin, bio bi to mogao vrlo lako učiniti. Predavši molbu, koju bi Car odmah povjerio svome pobočniku, molitelj bi se mirno povukao, dok je za redarstvene agente muka tek počinjala. Istraživalo se, tko je tome zapravo kriv. Krivnja je zapravo bila na Walteru, koji je mogao malo brže potjerati konje i ujedno dati vremena redarstveniku da zaustavi molitelja. Onoga, koji je na taj način htio predati molbu i bio prije vremena zaustavljen, redarstvo nije pozivalo na odgovornost. Naprotiv bi mu predalo malu novčanu potporu, a molbu samo odaslalo propisnim putem do carskog kabineta. Redarstvo je najviše išlo zatim da ne dođe do opisanog opasnog prizora i da dokaže da ono bdije. Svaki molitelj kojemu bi uspjelo zaustaviti kočiju, bio bi upozoren od redarstva, da to više nikada ne učini, jer da zato može biti kažnjen.

Rad je redarstva bio još teži prigodom manevara ili prigodom posjeta velikih ličnosti kao i na putovanjima. Iza Franje Josipa stupao je uvijek jedan te

isti detektiv, ali dok je on u Schönbrunnu i u Ischlu poznavao svakog prolaznika, bio on gospodin ili pučanin, to se detektiv u Madžarskoj ili u Bosni nalazio u teškoj muci i morao tražiti pomoć tamošnjih kolega. Zbog toga, čim bi se Car odlučio na kakvo putovanje detektiv bi otputovao par dana prije, da upozna dotično mjesto. U takvoj je službi jedan agent, koji je sačuvao svoju anonimnost, potrošio trinaest godina od ukupno trideset i pet proživjelih u državnoj službi. On nije bio u Tridentu godine 1884. kada je Car odlučio skupa sa Caricom Elizabetom proći i taj teritorij, koji se smatrao vulkanskim.

Šef redarstva u Tridentu bio je tada dvorski vijećnik Josef Erler, koji se morao pobrinuti i za svečanu predstavu u »Društvenom kazalištu«, u kojemu je neki talijanski impresario priređivao sezonu talijanskih komada. Šef redarstva imao se pobrinuti i za uređenje stanova za ličnosti, kao i za štale za konje, a napokon i za vatromet, koji se po tradiciji održavao u Tridentu svake godine na dan 26. lipnja. Vrijedni je redarstvenik započeo tako, da je noćnim racijama pohvatao brojne talijanske iredentiste, držao ih na redarstvu i zaposlio ih pravljenjem vijenaca određenih za ukras ulica. Postupao je s njima, prema njegovu vlastitome pričanju, vrlo dobro dijeleći im vino i cigarete, da bi ih što više razveselio. Zatim je naručio iz Innsbrucka cijeli vagon crno-žutih zastava, jer ih je u samom gradu bilo vrlo malo. Nije spriječio niti izlete brojnih Talijana, koji bi da ne sudjeluju kod dočega carskoga bračnoga para, otputovali u okolna mjesta. Da bi ulice izgledale pune veselih ljudi, dogovorio se sa vojničkim zapovjednikom, da toga dana ne zadrži vojsku u vojarnama, nego da vojnici poslije podne i u veče slobodno izađu uz preporuku, da obuku građanska odijela. Nadbiskup ga je snabdio daljim statistima poslavši na kolodvor pitomce sjemeništa. Jednom riječju redarstveni šef je cijelu stvar tako vješto uredio, da mu je jedan zavidni vi-

soki činovnik namjesništva, dok su očekivali vladare, ironički dobacio:

— Čini mi se, da vi dobro poznajete rusku povijest?

— Što to znači?

— Mislim, da se razumijemo: danas je Trident nalik na kakvo veliko Potjemkinovo selo. Samo da ne doživimo kakvo razočaranje...

Do razočaranja t. j. incidenata nije došlo zahvaljujući izletima i uapšenjima, u gradu su bili ostali samo vojnici garnizona, pitomci sjemeništa i »austriacanti«, koji su iste večeri, kako priznaje sam Erler, jedini prisustvovali svečanoj predstavi u kazalištu u društvu sa predstavnicima vlasti i časnicima. Do razočaranja je moglo doći zbog vatrometa, koji je kvestor teškom mukom odgodio od 26. na 29. lipnja. Kada je stvar bila već uređena pojavila se Njegova Ekscelencija, grof Paar, glavni pobočnik Cara i saopćio da pirotehnička priredba mora započeti točno u devet sati u večer.

— Ali zaboga, Ekscelencijo — primjetio je Erler razočarano — ovdje u devet sati u večer imamo po okolnim brdima još sunčane zrake. Kako da onda započnemo sa vatrometom ...

— Bilo sunca ili ne bilo, — odgovorio je grof Paar, — čim sa zvonika stolne crkve odzvoni devet sati Njihova će Veličanstva krenuti sa pratnjom, i u času kada uđu u carski paviljon na vojničkom vježbalištu moraju vidjeti kako se dižu prve rakete. Kvestor je otišao da se potuži namjesniku grofu Merveldu, a on mu je savjetovao neka se moli Bogu, da bi se u predvečerje nebo naoblačilo. Erler je na koncu pozvao čuvara zvonika crkve Santa Maria Maggiore (po čijem su se vremenu upravljali satovi svih gradskih crkava) i s njime sklopio paklenski ugovor. Kada su satovi otkucali devet sati Trident je bio zaista u pirotehničkoj tami. Ovaj je put Car, taj živi sat, hinio

da nije opazio, da u Tridentu satovi zakašnjuju za pola sata...

*

U posljednjim su godinama života Franju Josipa liječili doktor Kerzl i profesor von Ortner. Kerzl je svojevremeno bio imenovan za dvorskog liječnika zato, što je zakasnio na prvu audijenciju, kada je Car imao izabrati dvorskoga liječnika. Kerzl, general bolničkih četa, razjasnio je vladaru, da je zakasnio, jer se nije mogao udaljiti od kreveta jednoga običnoga vojnika. Car ga je zato imenovao svojim dvorskim liječnikom. Profesor Ortner bavio se neko vrijeme istraživanjima o tuberkulozi pluća, kasnije je napisao knjigu o bolestima starosti. Sigurno je zbog te knjige pozvan na dvor kao liječnik i savjetnik Njegova Veličanstva, koji je tada već imao osamdesetjednu godinu. Ortner je po prvi put pregledao Franju Josipa 1912. kada je vladar trpio od laringitisa sa komplikacijama trahealnog i bronhijalnog karaktera. I ako škrt na riječima carski je pacijent bio vrlo ljubezan prema Kerzlu i Ortneru i čim bi liječnici, prijavljeni od sobara, otvorili vrata njegova kabineta, Car bi im otišao u susret. Kada bi Ortner sam došao ili kada bi ga posjetio nakon duže stanke, Car bi mu pružio ruku. Car je uvijek htio da ga pregledavaju dok on stoji na nogama, a kako je bilo poznato, da voli osobe visoka stasa, to se mali profesor Ortner nezgodno osjećao. Ali malo pomalo vladar se naviknuo na njega poštovajući osobito njegovu točnost. Franjo Josip je bio ranoranilac i njegov je dan počinjao i zimi već prije izlaska sunca. Kroz čitavu zimu 1912. profesor je Ortner morao biti u Schönbrunu u šest sati u jutro, te ne samo, da nije nikada zakasnio, već je često dolazio i pola sata prije. Car je stojeći iza prozorskog stakla prepoznavao liječnikov auto.

Povjerenje u liječnika nije značilo povjerenje u lijekove, ali ipak se Car u tančine držao propisa i

tražio da se s njim postupa kao bilo s kojim drugim pacijentom i da ga točno obavještavaju o pravom stanju njegova zdravlja. Na liječnikova pitanja odgovarao je kratko, ali točno. Izvrsne fizičke konstrukcije bio je jedino više puta u opasnosti zbog upale pluća, koja ga je na koncu odvukla u grob. Treći napadaj upale pluća nije mogao biti pobijeđen zbog njegove starosti. Nakon svakoga liječničkog pregleda Franjo Josip bi izmijenio nekoliko riječi, dok je gotovo razgovorljiv postajao u drugoj sobi, zasebno uređenoj i u kojoj je oko sedam sati uvečer Franjo Josip inhalirao slanu vodu. U toj je sobi zimi 1914. Car upitao profesora Ortnera, da li je ikada vidio izbliza rat. Kada je liječnik odgovorio, da nije, Car je rekao: »Rat je najstrašnija stvar, koju poznajem«. Katkada je govorio i o politici.

Kada je Car izliječio katar, von Ortner, da bi upotpunio liječenje i budući da vladar zbog zime nije mogao silaziti u schönbrunnski perivoj, dao je sagraditi zimski vrt u kojemu je Franjo Josip svakog dana pola sata, šetao nezadovoljan, jer je vrijeme provedeno daleko od radnoga stola smatrao izgubljenim. Ta se kratka šetnja pokazala ipak djelotvornom, tako da su liječnici smatrali da mu mogu dopustiti da poslije ručka popuši laganu cigaru. Pušenje je za Franju Josipa bila prava strast, ali je od toga u starosti odustajao kadgod bi se pojavio katar.

Bez zajedničkih nastojanja Kerzla i Ortnera teško da bi Franjo Josip doživio poštovanu starost od osamdeset i šest godina. Smrtonosna ga je bolest napala početkom studenoga 1916. Pozvan u Schönbrunn Ortner je ustanovio da Car boluje od bronhitisa. Car je sjedio kraj stola, ali bez posla. Srce nije dobro funkcioniralo. Starac je mnogo trpio i zbog nepovoljnih vijesti sa fronte. Protiv mišljenja liječnika htio je i dalje primati ministre i druge ličnosti. Dva tjedna prije katastrofe Ortner je opazio kod pacijenta promjenu, koja je vidljiva samo oku vještaka.

Ubrzo se vijest o ozbiljnosti bolesti proširila u javnost. Tih je dana, u tim satovima, o Ortnerovim ustima visio čitav Beč i cijela Austrija. Do dana kojega je Franjo Josip izdahnuo, Ortner je bio Bečanin koji je danomice morao odgovarati na najveći broj pitanja.

U jutro 19. studenoga vladar je primio običnu hrpu spisa, ali ih nije mogao riješiti. Kada se poslije podne barun von Schiessl prijavio, da mu pročita neke izvještaje, Car ga je prekinuo: »Pustite, ja ću pročitati!«, ali se u njegovom glasu primjećivala umornost. Sutradan ga je direktor kabineta informirao o molbi za pomilovanje jedne zbog čedomorstva na smrt osuđene žene. Apatičan, Franjo Josip je upitao: »Ovo dakle možemo potvrditi?« Zatim je uzalud pokušao da dohvati pero, i na koncu potpisao je s olovkom, koju su mu brižno ponudili. Još dva dana borio se oštro sa smrću. 21. studenog dao se probuditi u uobičajeni sat t. j. u tri sata i pol u jutro. U velikoj groznici, iznemogao, teškom je mukom sjeo kraj pisaćeg stola, da redom otvori pet velikih kožnatih torba — od kojih je jedan ključ držao on, a drugi šef njegova kabineta — i počeo čitati spise odaslane od civilnog i vojničkog kabineta, od ministarstva vanjskih poslova, od predsjedništva austrijske vlade i od madžarskog ministarstva pri austrijskom dvoru. Čitanje je unatoč umornosti bilo potanko i — dugotrajno. Zatim je primio prvoga dvorskog maršala, princa Montenuovo, baruna von Schiessla i šefa vojničke pisarnice generala Wolfa.

U deset sati stigla je njemu najmilija kćerka, Valerija, koja se po savjetu liječnika da previše ne govori kako umirućega ne bi umorila, ograničila, da reče carskom roditelju, da je Papa telegrafski naložio voditelju poslova bečke nuncijature (nuncij nije bio nazočan), da mu podijeli sveti blagoslov. Kako blagoslov može biti podijeljen samo poslije ispovjedi i pričesti, to je Franjo Josip odmah pozvao dvorskog

kapelana biskupa Seidla, a zatim primio papinskog poslanika. Kasnije su najavljeni nasljednik prijestolja nadvojvoda Karlo i njegova žena Zita: grof Artur Polzer, bivši šef Karlova kabineta priča u svojim uspomenama, da je Car, da primi Zitu, zatražio da obuče kaput najsvečanije odore. Drugi izvjestitelj barun Karlo Prileszky, dvorski intendant, priča, da je Franjo Josip nadvojvodskom bračnom paru izrazio svoje zadovoljstvo, što mu je Sv. Otac podijelio blagoslov i time pokazao da se još uvijek sjeća njega, i ako je već buknuo rat između Italije i Monarhije. Audijencija je bila vrlo kratka.

U podne je bolesnik jedva okusio juhu i htio se povratiti k poslu. Iz obližnje sobe pobočnik je mogao vidjeti kako se Car izmjenično naslanja čas na desnu čas na lijevu ruku. Groznica je postajala sve jača. Oko pet sati poslije podne, pošto je pokušao malo juhe, pojeo komadić pileta i ispio čašu vina Car je vrlo umoran popustio zahtjevu liječnika da legne, ali je najprije htio dobro zatvoriti dokumente u poznatim torbama. Zatim je krenuo prema krevetu otklanjajući pomoć nazočnih.

Kada je došao do sredine sobe, ponestalo mu je snage. Dok su ga pokrivali sa pokrivačima, upala se već proširila na obje strane pluća. Ortner mu je dao injekciju kofeina, i da bi mogao lakše dihati, podigao ga je skupa sa sobarom Ketterlom na jastuke. Prigušena glasa Franjo Josip je upitao: »Je li mi tako dobro?« Nakon toga spopao ga je san, ali prije nego je zaspao uskliknuo je: »Sutra me probudite u četiri sata, imam da svršim svoj posao«. Mirno je spavao nekoliko sati, i ako ga je na časove spopadao kašalj, tako da se je Ortner, koji je ostao u Schönbrunnu, — dok je Kerzl otišao svojoj kući s nakanom, da se povrati o ponoći, — počeo ponovo nadati. Oko osam sati kašalj se pretvorio u hroptanje i u 21 sat i 20 minuta najstariji je evropski Monarh izdahnuo.

Ortner ne zna, što se nakon toga dogodilo: potpisao je sa Kerzlom zapisnik i napustio Schönbrunn. Grof Polzer tvrdi da su u času smrti bili u sobi svi obiteljski članovi, koji su se tada nalazili u Beču, ali tu verziju drugi općenito demantiraju. Prileszsky i drugi tvrde, da su odmah obavješteni nadvojvotkinja Valerija i njezin muž Franjo Salvator, koji su stigli skupa sa nadvojvodom Karlom — novim Carem i Zitom. Karlo je upitao, da li je obavještena gospođa Schratt i lično otišao, da je dočeka na stepenicama i da je isprati do mrtvog tijela.

Iza nadvojvoda i dvorskih namještenika stajali su i molili: sobar Ketterl i dva caru najmilija lovačka čuvara, koji su možda u svom plaču bili najiskreniji. Zita je možda snivala o slavi, koju nije nikada doživjela, Marija Valerija bjesnjela je zbog nazočnosti Schrattove.

Pokojnikovu masku snimio je kipar Marschall, koji je poslije rata postao direktor bečke akademije za umjetničke kolajne. Međutim ova maska, u očekivanju da se vremena promjene i da bi se mogla postaviti na dostojno mjesto, nije predana dvoru, koji bi za nju morao platiti Marschallu oko 100 hiljada dinara. Nakon primirja kipar je uzalud ponudio masku jednoj grupi austrijskih ličnosti. Zatim se obratio Mađarima i postigao da je osnovan odbor, kojemu je predsjednik mađarske vlade grof Bethlen predujmio potrebnu svotu. Prigodom desete obljetnice smrti Franje Josipa, maska je inicijativom mađarskog ministra prosvjete grofa Klebelsberga napokon izložena i za javnost u budimpeštanskom Narodnom muzeju.

Franjo Josip je ostavio baštinicima imovinu, koja je sastojala od 12,717.315,70 kruna u nepokretnim dobrima, od 68,932.209.99 kruna u papirima i 2 mil. 614.191.62 kruna u različnim potraživanjima. Na dan njegove smrti u dvorskoj se blagajni našlo u gotovom novcu samo 155 kruna. U inventaru nalazi se jedan

beskamatni zajam od 377.000 kruna jednome nespomenutom članu carske obitelji. Osim toga je proizlazilo iz oporuke, da je Car pozajmio Franji Ferdinandu u srpnju 1900. (prigodom njegova vjenčanja sa groficom Chotek) četiri milijuna kruna, time da se taj zajam nakon careve smrti mora smatrati likvidiranim. Međutim je Franjo Ferdinand umro prije svoga strica. U slučaju, da je žena Sofija nadživjela Franju Ferdinanda oporuka je Franje Josipa predviđala za nju godišnju apanažu od rente kapitala od 3 milijuna kruna, u slučaju da udovica ne bi imala djece, a od 6 milijuna, u protivnom slučaju.

Zanimljiv je stil ovoga dokumenta, koji započinje ovako: »Smatrajući, da sredstva, koja proizlaze iz državnog proračuna kao civilna lista Vladara našega Carstva, nedostaju da se ispune svi zahtjevi i da se osigura onome, koji će nositi krunu stalna renta, kojom bi mogao izvršivati brojne materijalne dužnosti, koje mora da vrši kao Monarh i poglavica Habsbuško-Lorenskog Doma, kao i zato da pridonesemo povećanju sjaja i dostojanstva našega Doma, smatrali smo se obvezanim te smo se u tom smislu pobrinuli, da stvorimo sa našim privatnim zakladama imovinu od 60 milijuna kruna, sastavljenu od... i t. d.«

Obveze, koje su teretile ovaj fideikomis, bile su označene ovom formom: »Našem gospodinu pranećaku nadvojvodi Otonu, carskom i kraljevskom Visočanstvu, godišnja apanaža od 400 hiljada kruna; a poslije njegove smrti i t. d.«.

Da li je Franjo Josip predviđao katastrofu habsburškog carstva? Veljače 1901. dok su odnosi sa Rusijom bili mutni a odnosi sa Italijom zanimali i pesimiste i pristaše rata, Car je smatrao potrebnim da sastavi i četvrti članak za fideikomis s ovim riječima: »Ako bi tijekom događaja i historijskom evolucijom državni oblik Austro-Ugarske Monarhije morao pretrpjeti promjenu, i ako Kruna, što ne dao

Bog, ne bi više pripadala našem domu, tada neka se kod nasljedstva fideikomisa, što sam ga ja osnovao, primijene načela građanskog prava, koja danas vrijede na temelju građanskog zakonika od 1. lipnja 1811.«.

Možemo reći, da je ta mjera bila nadahnuta osjećajem razboritosti, ali se među recima očituje sumnja u sutrašnjicu i mogli bismo reći, da je njegovo pero vodio osjećaj stalnoga predviđanja.

TISZA

Među tolikim ljudima, koji pred očima svijeta izgledaju odgovornima za svjetski rat, jedan ne zaslužuje prijekor: to je Mađar Tisza, koji je svojim životom platio i tuđe krivice.

Tisza se poslije sarajevskog atentata jedini od uplivnih ličnosti dunavske Monarhije, odupro struji koja je bila za oružano rješenje krize. On već tada predviđa neprijateljstvo Evrope, kao što predviđa, da će i sve Balkanske države, osim Bugarske, prijeći u neprijateljski tabor. Njemačka po njegovu mišljenju, nema pravo, da sudi da li Austro-Ugarska treba ili ne treba objavit rat Srbiji. Doduše Austrija ne može isključiti mogućnost sukoba, ali ipak treba najprije iskoristiti sve diplomatske mogućnosti. U audijenciji od 1. srpnja 1914. otvoreno je govorio Caru. 7. srpnja na sjednici ministarskog vijeća zatražio je, da se pismeno unese u zapisnik, da Austrija i u slučaju, da dođe do skrajnjih sredstava ne će nikako tražiti potpuno uništenje Srbije. Isto je tako smatrao nepogodnim, da se Beogradu pošalje ultimatum sastavljen preoštrim riječima, jer da to znači isto kao i onemogućiti rješenje pomoću pregovora. Po pretjeranim bi zahtjevima svijet odmah shvatio, da Austro-Ugarska hoće Srbiju staviti u takav položaj da mora odbiti i time izazvati požar. Poslije sjednice je Berchtold zapisao: »... Svi su drugi nazočni dijelili moje mišljenje, da treba iskoristiti ovu prigodu za ratni pothvat protiv Srbije, jer da bi dalje čekanje moglo poslužiti jedino pogoršanju naše situacije...«

Sigurno Tisza svojim protivljenjem protiv rata nije radio jedino u interesu mira, smatrajući mir kao svoj ideal: on se bojao i provale Rumunja u Transilvaniju, kao i porasta broja Slavena u Monarhiji zbog

eventualne aneksije novih slavenskih zemalja. Ali je mađarska teza pobijeđena od onih, koji su se našli oko Konrada i Berchtolda, a koji su vjerovali, da se rat ne smije propustiti. Konrad i Berchtold bili su uvijek složni protiv Tisze. U prvoj polovici srpnja razboriti su Tiszini savjeti mnogo utjecali na oklijevajućeg Franju Josipa. Berthold, vraćajući se sa razgovora sa Carem u Ischlu, hitno je poslao Buriana u Budimpeštu da nagovara Tiszu.

I zaista je 14. srpnja energični čovjek kapitulirao i pristao da se odašalje kratkoročni ultimatum. Popustio je Berchtoldovim i Konradovim razlaganjima vojničkog karaktera, kao i argumentima njemačkog ambasadora von Tschirschky-a. Ipak je postavio kao uvjet svojem pristanku, da svi članovi vlade jednoglasno dadu izjavu, (ona je registrirana u zapisniku ministarskog vijeća od 19. srpnja), a u kojoj se veli, da »akcija protiv Srbije ne smije biti povezana nikakvim planom osvajanja sa strane Monarhije, koja osim popravka granica, potrebnih iz vojničkih razloga, ne će anektirati ni jedan komad srpskog područja«. Berchtold kao predsjedavatelj pokušao je postaviti neke rezerve, ali je Tisza ustrajao i izjava je donesena jednoglasno.

Na pitanje zašto Tisza, — pošto mu nije uspjelo spriječiti rat, te pošto je time doživio teški poraz, — nije predao demisiju, budimpeštanski biografi odgovaraju, da je on ostao na vlasti po svoj prilici zato, da koristi svojoj zemlji, tim više što nije znao izabrati sebi nasljednika. Povjerenje u samoga sebe i nepovjerenje prema sposobnosti drugih, karakteristične su crte ovoga tvrdoglavoga i radinoga političara, koji je od glave do pete bio nacionalist i konzervativac. Kada je sukob buknuo, nije mu preostajalo drugo nego da surađuje oko osiguranja pobjede. Učinio je zato ono, što su učinili članovi vlada svih zemalja, koje su ušle u borbu: držao je plamene govore, pozdravljao čete, koje su išle na frontu, dopuštao da

ga aklamiraju, nose u triumfu i baš jednoga dana, nakon što su ga seljaci sa njegovih imanja u Gesztu, nosili u trijumfu na svojim leđima, povjerio je prijatelju: »Nažalost, doći će dan, kada će me kamenovati istim zanosom, kakvim me danas slave!« U slučaju slaboga ratnog završetka bili bi ga kamenovali zbog njegova intervencionizma; u slučaju sretnog završetka, kamenovali bi ga, doznavši da je on zapravo bio protiv rata. Da će svjetski sukob buknuti, Tisza je predvidio još u siječnju 1889. — imao je tada dvadeset i osam godina — kada je tražeći odobrenje novih vojničkih zakona, održao govor, u kojemu je rekao: »Već nam oko dvanaest godina, sad više sad manje, prijeti opasnost svjetskoga rata, na koji se moramo spremiti već u miru. Ovaj rat ne će biti šala, već sasma nešto drugo i lako da taj rat bude sudbonosan za život ili smrt mađarskog naroda«...

*

Nastojanjem Mađarske akademije znanosti počeli su 1925. izlaziti spisi i pisma grofa Stjepana Tisze. Nas zanima osobito treći svezak, koji obuhvaća razdoblje od prvoga siječnja do konca lipnja 1915. to jest razdoblje, u kojemu je Italija bila neutralna.

Tisza i Konrad, koji su do časa odaslanja ultimatuma Srbiji imali protivna mišljenja, našli su se u ono doba uzbuđenih pregovora, na istom stanovištu, jer ih je spajalo nezadovoljstvo prema Njemačkoj, koja je željela udobrovoljiti Italiju, davajući joj komade austrijskoga teritorija. Mađarski je pak ministar kanio lijepim riječima zadržati Italiju, da se ne upusti u rat.

5. siječnja 1915. Tisza je saopćio Berchtoldu, da ga je posjetio talijanski konzul u Budimpešti po nalogu talijanskog ministra Sonnina i da mu je izjavio da talijanska vlada, iako želi zadržati i nadalje svoju neutralnost, opaža, da je kod njezine javnosti prodrlo mišljenje, da bi Italija od rata imala neke koristi.

Tisza je odgovorio napisavši Sonninu pismo bogato izrazima o zajedničkim interesima Talijana i Mađara, jer da se oba naroda moraju braniti od njemačke i slavenske invazije. Zatim je pisao, da bi Austro-Ugarska svakako željela, da se i Italiji osiguraju koristi od rata, ali da mogućnosti tih koristi zavise od rezultata borbe: ako prijatelji Italije budu imali dobiti, tada će naravno od tih plodova uživati i Ilatija. Ali ako bi Italija previše tražila, tada bi morala uvijek živjeti u bojazni pred revanšom: solidarnost obiju država da vrijedi više no svi teritorijalni ustupci.

To je pismo dokaz Tiszine neiskrenosti: jer kako je Tisza mogao obećati Italiji koristi u slučaju da Monarhija osigura koristi za sebe, kada je baš on, kako vidjesmo, zatražio od ministarskog vijeća na sjednici od 19. srpnja 1914. jednodušnu izjavu, da se ne ide za teritorijalnim osvajanjima? Istoga dana, 5. siječnja, Tisza je pisao svojem prijatelju Burianu, tada ministru financija, koga je već tada pomišljao postaviti na Berchtoldovo mjesto, da je sa živim ogorčenjem doznao, da se u Rimu barun Macchio dao nagovoriti od Bülowa da govori sa Sonninom o ustupcima. Burian je sa svoje strane obavještavao prijatelja u Budimpešti, točno i redovito o uzaludnim intrigama njemačke diplomacije u Rimu. Javljao mu je, da personal njemačke ambasade vrlo aktivno saopćuje funkcionarima austro-ugarskog poslanstva ili prijateljima Ballhausplatza, da će akcija Italije započeti po svoj prilici početkom ožujka. Burian je na koncu izjavljivao, da dijeli potpuno mišljenje Tisze, da bi se nudeći Trentino Italiji počinila pogreška. Na koncu se energični Mađar upustio u borbu, da zbaci s vlasti Berchtolda, koji mu nije izgledao dovoljno energičan. Lojalno je obavijestio o toj svojoj nakani interesiranoga 10. siječnja, pošto ga je ministar vanjskih poslova vrlo uzbuđeno upitao za savjet gledom na razgovor, što ga je imao sutradan povesti sa talijanskim ambasadorom, vojvodom d'Avarna. Tisza je u tom pismu

izjavio da je po njegovom mišljenju bezuvjetno potrebno predložiti za ministarstvo vanjskih poslova jaku ličnost, pa da je zato potrebna Berchtoldova demisija i da će on o tome obavijestiti cara.

Berchtold mu je odgovorio smiješeći se: »Bit ću ti vrlo zahvalan, ako ti to kažeš Caru, ja mu to neprestano ponavljam, ali meni ne vjeruje!« Naprotiv izgleda, da je Franjo Josip bio spreman na takvo mišljenje, jer Tisza pripovijeda, da su njegove riječi naišle na spremnog Monarha. Franjo Josip je odgovorio: »Ja imam samo jednu osobu, koja bi zato bila zgodna, a ne znam, da li se ona može udaljiti iz Budimpešte«. Tisza je odgovorio, da je zbog sretnog završetka rata i zbog sudbine Monarhije, njegov ostanak u Budimpešti od veće važnosti, ali da preporučuje Buriana kao Berchtoldova nasljednika. Berchtold je 13. siječnja predao lisnicu.

*

Nastojanje je para Tisza-Burian malo promjenilo situaciju. Uvijek vjeran načelu, da se Italiji ne smije ništa dati, Tisza je 16. siječnja pisao osobi, koju u tom pogledu zaista nije trebalo nagovarati, to jest Konradu von Hötzendorfu, javljajući mu: »... Sigurno je, da mi u svakom slučaju moramo biti spremni na zajednički napadaj sa strane Italije i Rumunjske... Pitanje je, kojim sredstvima možemo zadovoljiti Italiju... Moramo nastojati da platimo, što je manje moguće i da najvećim naporom izbjegavamo amputaciju... Ne ćemo prekinuti konce, ali ćemo bez obaveze zavlačiti na dugo pregovore, tako da bi mogla djelovati za nas i povoljna vojnička situacija, koju moramo stvoriti.« Zatim je pisao i talijanskom ambasadoru u Beču vojvodi d'Avarna pozivajući ga na privatne razgovore i produbljujući diskusiju o vrijednostima političkog prijateljstva. Međutim sve to nije spriječilo Italiju, da koncem mjeseca travnja izjavi konkretno na koje nagrade u

zemljištu aspirira. Baš su u to vrijeme odnosi između Tisze i Sonnina bili uspostavljeni na neobičan način: poznati budimpeštanski ginekolog, dr. Rudolf Temesváry saopćio je Tiszi, da ga je profesor genovskog sveučilišta Bossi, bivši socijalistički zastupnik i Sonninov prijatelj pozvao, da posjeti Italiju, jer ima da mu saopći važne stvari. Tisza mu je savjetovao, da otputuje. Iz Genove je Temesváry nastavio put u Rim, zajedno sa Bossijem, a na poziv Sonnina. Talijanski ministar vanjskih poslova primio je samo Bossija.

O diplomatskoj aktivnosti, koju je vršio Erzberger u Vatikanu, Tisza je doznavao od nadbiskupa Arpada Varadya, koji mu je javljao sve službene brzojave. Šef se njemačkog centruma, pošto se proljeće sve više približavalo a do pozitivnih rezultata nije dolazilo, sve više uzbuđivao zbog premalog popuštanja Macchija i zbog činjenice, da je Austrija povlačila sve koncesije. Svakako on je točno shvaćao situaciju, ali je izgledalo, da njegove riječi ostaju bez odjeka, tako da je brzojavio u Berlin, da on zatraži od Beča nalog ambasadoru, da tobože oboli. 16 travnja Tisza je pisao Konradu:

»Nažalost moramo već danas uviđati, da ćemo postići talijansku neutralnost jedino uz vrlo velike žrtve, od kojih su neke zabrinjujućeg značenja, inače se moramo spremati na talijanski napadaj. Ako dođe do rata s Italijom, odmah će slijediti i Rumunjska, a još k tomu u ovoj svjetskoj situaciji ne možemo računati na Bugarsku. Jednom riječju na nas će navaliti svi đavoli tako da Njemačkoj i nama ne će ostati drugo, nego da što prije sklopimo mir«.

Konrad mu je odgovorio 23. travnja uvjeravajući ga, da je još prije primitka pisma pismeno obratio Burianovu pažnju na spomenuta pitanja rekapitulirajući svoje mišljenje tezom »da se mora više nego ikada računati konkretnim bitnostima i

zadržati razmjer između ciljeva, koje trebamo postići i raspoloživih sredstava ...«

Posljednji je pokušaj, da spriječi koncesije Italiji, Tisza izvršio 1. svibnja s memorandumom Franji Josipu i njemačkoj vladi. On je tvrdio, da konačna odluka zavisi od talijanskih državnika i da će oni odlučiti o ratu i miru. Ako su se Talijani odlučili za rat, tada se ovome ne može izbjeći, pa ni prihvaćajući sve njihove zahtjeve: »U Berlinu, nastavljao je, smatralo se, da je prerano ispitivati ovo pitanje in concreto: smatram, da je to bila sudbonosna pogreška. Preko zgodne ličnosti (španjolskog ili danskog kralja?) trebalo bi ponuditi Antanti mir, koji bi za nju značio znatan uspjeh, ali ujedno spasio Centralne vlasti od potpune katastrofe i kojim bi se ujedno odbacili talijanski, ruski i srpski zahtjevi, koji bi uništili monarhiju ...« Franjo Josip ga je poslušao i 5. svibnja telegrafirao tajnom brzojavkom Vilimu II, veleći, da je prema Italiji pošao do krajnje mogućih granica popuštanja, te da se svaki dalji korak mora isključiti, jer da je potrebno uzimati u obzir na položaj Austrije kao velike sile i na trajne interese budućnosti Monarhije.

Mađarski državnik imao je stvarnu sliku položaja, kakve nije bilo kod njegovih kolega u Beču i Berlinu. Shvaćao je sudbonosnost talijanske intervencije i osjećao, da će ova intervencija značiti smrtonosni udarac za Monarhiju i poraz bloka Centralnih vlasti. U međuvremenu, 26. travnja, Italija je potpisala londonski ugovor, koji nije procjenio talijansku ulogu u onakvoj mjeri, kako je to učinio Tisza, koji je u tom historičkom razdoblju bio pravi ministar vanjskih poslova Austro-Ugarske. Burian je u Beču bio samo njegov pouzdanik, koji se nije usuđivao pomaknuti ni jedan list bez njegova pristanka, dok je naprotiv on pisao, pregovarao i raspravljao, s kim god je želio.

Kada je njemačka vlada u cilju, da zadrži postrance Rumunjsku, započela u Bukureštu istu igru, koju je vodila u Rimu preko Büllowa i Erzbergera, obećavajući teritorijalne koncesije u Transilvaniji, za koje je Budimpešta izjavljivala, da su izvan razgovora, Tisza je imao direktnu vezu i sa poslanikom Austro-Ugarske u Bukureštu grofom Czerninom, koji je kasnije postao ministar vanjskih poslova. Tisza se i tu pokazao odlučan kao i u talijanskom slučaju. Doznavši, da je u rumunjsku prijestolnicu došao neki dr. Ciurci, koji je širio vijest, da je načelnik grada Beča Weiskirchner tvrdio, da Tisza nastoji u Berlinu sa svim sredstvima da spriječi rumunjski navještaj rata, Tisza je odgovorio sa dva dokumenta. Czerninu je brzojavio: »Unatoč životnom iskustvu, stečenom uz tešku cijenu, začuđen sam bezgraničnom glupošću Weiskirchnerovih brbljarija. Molim te, da ih smatraš smiješnom laži«. Weiskirchneru je dokazao, da je potrebno da razjasni očitu zabunu, jer da načelnik grada nije mogao pripisati njemu laž, čija je apsurdnost bila očita.

Mnogo je oštriji bio prema Erzbergeru: »Poštovani gospodine, pisao mu je 12. lipnja 1915, zahvaljujem se na vašem članku. Pročitao sam ga, pitajući se iznenađen, kako je ova mrska mješavina od male količine istine, a velike količine fantazije, mogla proisteći od istoga čovjeka, s kojim sam nedavno dugo govorio o istom pitanju ...«

*

Zahvaljujući ličnosti Tisze Mađarska je do smrti Franje Josipa, imala premoć u političkim poslovima Monarhije, dok je Austrija figurirala samo u vojničkim. Mađarska je država imala neovisni položaj i u ekonomskim pitanjima i u pitanjima političke slobode: Mađarska pšenica nije putovala niti u Austriju, niti u Njemačku i nastojanje bečkih novina, da se dođe do željenog »živežnog jedinstva« ostalo je bez uspjeha.

Dok je bjesnio rat u budimpeštanskom se saboru moglo ipak sve govoriti, a novine su mogle sve donositi. Možda se u ni jednom parlamentu nije govorilo jednakom slobodom: ako je negdje možda sloboda i bila jednaka, drukčiji su bili ljudi, koji su tu slobodu iskorišćivali. U Francuskoj, Engleskoj i Italiji uloga govornika razvezana jezika bila je prepuštena predstavnicima nepopustljivog socijalizma, ljudima, koje je već u mirno doba veliki broj pučanstva smatrao subverzivnima. U Mađarskoj je kritika dolazila sa strane ljudi, koji su se dičili starim plemstvom i bogatim dohocima. Dan posvećen interpelacijama, koji je dopuštao, da se iskoristi, a i zloupotrebi sloboda govora, bio je srijeda. U srijedu je opozicija napadala Tiszu, a većina ga branila prekidajući neprestano protivnike. Lijepe plemenitašice pratile su uzbuđeno tijek sjednice sa galerija. U dvorani su zastupnici vodili govorničku borbu, a dame na galerijama nijemu borbu, njihovo je jedino oružje bio podsmijeh. Izvanredna je žena bila gđa. Tisza. Ulazila je u dvoranu na početku sjednice, a izlazila na koncu zajedno sa predsjedništvom i vratarima. Sučelice njoj sjedjele su neustrašivo dvije sestre: grofica Karoly i grofica Palaviccini, kćerke Julija Andrassya, šefa ustavne stranke. Ali je grof Palaviccini bio konzervativac, a grof Mihajlo Karoly bio je osnovao stranku ekstremnih radikala, koja mu je kasnije poslužila u danima raspada Monarhije, da preuzme dvojbeno predsjedništvo republike. U obitelji su dakle bile neprestane svađe. Mađarske aristokratkinje su uvijek pratile živim interesom politički život: u lipnju 1912., kada je jedan zastupnik pucao na Tiszu, koji je htio upokoriti opstrukcionaše, neke su dame nosile uhapšeniku u zatvor cvijeće.

Tisza je odgovarao srijedom na sve moguće interpelacije: o vojničkoj komandi i nestašici brašna, o vanjskoj politici i o produženju školskih praznika. Drugi članovi kabineta govorili su samo drugih dana

u sedmici. Tisza je znao da u svom zavičaju može odoljeti toj sedmičnoj oluji, ali je znao, da bi mu u Austriji objelodanjenje nekih kritika i tvrdnja škodilo. Baš jedne od tih čuvenih srijeda, pročitao je zastupnik Szmretsany tajnu okružnicu austrijskog državnog odvjetništva štampi. U toj se okružnici u ime budimpeštanske vlade tražilo, da za vrijeme sesije mađarskoga parlamenta, štampa ne donese drugih izvještaja o radu u parlamentu osim službenih.

Kada je 21. studenoga 1916. umro Franjo Josip Tiszina se zvijezda počela spuštati kao i ona Konradova: Mađar je bio na vrhuncu svoje moći 30. prosinca iste godine, kada je kao predstavnik mađarskog naroda položio na glavu Karla IV. Mađarskoga, krunu sv. Stjepana. Godine 1867. kada je imao biti krunisan Franjo Josip, ta je visoka čast bila ponuđena Franji Deaku, autoru austro-mađarske nagode. Deak je to otklonio i predložio Julija Andrassya predsjednika mađarske vlade. Andrassy se s pravom mogao smatrati predstavnikom mađarskog naroda, za čiju je slobodu u burnim godinama 1848.-849. skoro došao na vješala. Ali tko da 1916. okruni Karla IV? Tisza je tvrdio, da ta čast ide njega, jer da je on predsjednik mađarske vlade kao što je Andrassy bio 1867. Opozicija je odgovorila, da ta usporedba ne vrijedi: »Vi ne možete kazati, dobaciše mu, kao Julije Andrassy, da ste izabrani od naroda, jer cijeli narod nije s vama. Ako se pak pozivate na to, da vi vršite istu čast, koju je vršio Andrassy, tada falsificirate pojam toga obreda i mi ćemo vidjeti kako kralja kruniše organ, kojeg je sam kralj imenovao.« Falzificirati obred? Zar da ne pređu preko toga, kada je to samo opozicija tvrdila . . . Glavno je bilo okruniti kralja i Tisza ga je, rekosmo, okrunio. Ali vladar, od njega okrunjen, oduzeo mu je narednog proljeća vlast, htijući na svaki način dati mađarskoj opće i tajno pravo glasa, čemu se Tisza protivio smatrajući to smrtonosnim otrovom: Parlamenti, izabrani od

masa, govorio je, obično služe partikularnim interesima, a ne općenitim interesima države, osim toga, u mađarskom parlamentu, koji bi bio izabran općim pravom glasa, druge bi narodnosti mogle razviti akciju štetnu po Mađare.

Srušen je, jer ga priroda nije nadarila darom privikavanja i popuštanja. Kod ovoga vatrenoga kalviniste možemo naći malo, ali samo malo one mistične vjere Vilima II, koji je vjerovao u svoju misiju, da čini dobro njemačkom narodu. Tisza je bio uvjeren, da on mora voditi mađarski narod prema sreći i tako je htio opravdati sredstva, što ih je odabirao. U njemu je želja za utjecajem, autoritetom i moći, kako izgleda, bila prirođena, možda je ta želja bila naslijeđena crta njegove naravi. Revolucionar Beoty usporedio je jednom prigodom njegova djeda sa dimnjačarom, »koji, što na više ide, postaje crniji«. Tri puta bio je predsjednik vlade i tri je puta pao ne htijući popustiti, htijući nametnuti svoju volju protiv svačije druge volje, pa i protiv volje same Krune. Ali unatoč njegovoj demisiji, koja je uslijedila 22. svibnja 1917., ipak do općeg prava glasa nije došlo. Izborna je reforma bila vrlo lijepa fraza, dok se radilo, da se sruši Tiszu: kada je cilj postignut, malo opreznosti nije bilo na uštrb. Mađarski su aristokrati bili radosni, što su se napokon oslobodili despota, ali su demokraciju shvaćali u feudalnom smislu. Zbog toga se razloga i novi predsjednik vlade grof Moritz Esterhazy morao povući nakon izvršenih napora, koji su umorili njegovu još mladu snagu. Naslijedio ga je Wekerle sa čudnom misijom, kako piše jedan Tiszin biograf (Franz Herszeg: Graf Stefan Tisza, Wien 1926.), da modificira jedan po jedan sve paragrafe zakonskog projekta, koji se nije sviđao čovjeku, koji je pao u nemilost. Cilj je te Wekerleove

akcije bio da osigura dobrohotnu neutralnost narodne stranke rada.

Od osamnaest predsjednika vlade, koliko ih je bilo u Mađarskoj od godine 1867. do 1917., osmorica su bili grofovi, trojica baruni, petorica su pripadali malom plemstvu, a samo je jedan, (ovaj je dva puta bio predsjednik vlade) bio građanin: Wekerle. Tisza ide u red grofova, ali mu je nedostatak staroga plemstva mnogo škodio. U njegovim žilama nije plava krv tekla desetljećima. Grofovsku titulu naslijedio je od strica Ludviga, koji je imenovan grofom 1883. i koji je umro bez djece. Bijes dakle, s kojim su pravi magnati gledali na ovoga skorojevića (parvenya), koji hoće da ih drži na uzdi, bio je više nego opravdan. Demokracija? Lijepa riječ, ali ako se Mađarska pretvori u demokratsku državu, govorili su, zbogom tada, oligarhijo. Da je treba sačuvati, bili su složni i to ne samo Tisza nego i aristokrati, koji su se borili protiv Tisze.

*

Poslije demisije živio je još godinu dana, a zatim umro zajedno sa Monarhijom, u jeseni 1918. Narod i vojnici umorni od beskorisna rata i podjareni od boljševičke propagande i od ideja, što ih je širio grof Mihajlo Karoly, koji je vidio, da mu se napokon pruža mogućnost, da uđe u historiju rastapajući se od mnogih velikih riječi, proglasivši Tiszu odgovornim za svjetski rat, neprijateljem širokih narodnih masa, čovjekom tvrda srca. Sredinom je kolovoza usred ulice jedan mladić pucao na njega. Ostao je neozlijeđen i prijatelji su ga nagovarali da se na neko vrijeme udalji iz Budimpešte. Zar da on bježi pred opasnošću? On, koji je iz političkih razloga vodio tristo teških dvoboja? On, koji je odavna čekao, da ga preplavi val nepopularnosti? Kada su 31. listopada došli u njegov stan osmorica nepoznatih ljudi, da mu kažu, da je za njega kucnuo čas, da plati svoju odgovornost

za rat, energično je protestirao tvrdeći, da je tužba lažna, ali nije pokušao izbjeći puščanim cijevima, koje su mu odmah uperili prema prsima.

Ubili su ga u nazočnosti nećakinje i supruge. Žena ga je podupirala, dok je njemu izdišući uspjelo još izgovoriti: »Sudbina je...«.

KONRAD

25. kolovoza 1925. umro je čovjek, u kojemu je kroz godine bila oličena sudbonosnost sukoba između Italije i Austrije. Sve do smrti ostao je austrijski general vjeran onima, koji su ga slabo nagradili, kao što su slabo nagradili i Benedeka i Tegethoffa.

Vidio sam Konrada von Hötzendorfa u rujnu 1919. g. kada je saint-germainski mir postajao sve potpuniji. Da uđem u njegov stan u bečkoj Jacquingasse, trebao sam svladati neke teškoće; vjerni je ordonans, iz poštovanja prema tradiciji, bdio pred vratima. Bio je malen, suh, te iako je sa kabanice skinuo vojničke znakove, one iste, koje su u nestaloj vojsci značile vrhovnu čast, ipak se u njemu mogao odmah prepoznati vojnik. Bio je miran: tragedija njegova i Carstva nije ga teško pogodila, jer se jednostavno obistinilo ono, što je on odavna predviđao. Više je slušao nego govorio, a u govoru se rado služio talijanskim jezikom sa prizvukom mletačkog dijalekta. Od ljudi koje je sudbina bacila u prašinu, Konrad je bio među onim rijetkima, koji su trpjeli sačuvavši dostojanstvo, brinući se jedino da spremi materijal za buduću povijest: predao se ovom poslu sređujući marljivo i potanko, možda i do pedantnosti, službene dokumente, pisma i zapisnike, što ih je sakupljao od dana, kada je uvidio, da je određen za historijsku misiju. U »Uspomenama« komentari su kratki: Konrad radije prepušta da činjenice govore, ne oduzima niti ne pridodaje, iako dokumenat katkada dokazuje, da je krivica bila njegova. Ali do sada mu je uspjelo izdati samo četiri kompletna sveska: kada sam ga ja pohodio upravo je ispravljao slog petoga sveska, čiji sadržaj dopire do prosinca 1914.

Rodio se 11. studenoga 1852. Poslije rata njegovi su obožavatelji slavili tu obljetnicu odašiljući mu

brzojavke, na koje je Konrad odgovarao, da se treba prilagoditi nepromjenljivome. U studenome 1922. kada su ga neke novine napale zbog njegovih gledišta o budućim odnosima država nasljednica, pisao je odbijajući da se upusti u polemiku jednome prijatelju, koji ga je pozivao da se izjasni, ove riječi:

»Nikada nisam oklijevao niti oklijevam, da kažem svoje mišljenje. Nitko ne bi bio sretniji od mene gledajući ponovno stvaranje naše stare Monarhije, kakva je ona bila, ali nažalost moram sumnjati u mogućnost toga i protivim se svakoj kombinaciji, u kojoj bi stranci postavili nama Nijemcima uže oko vrata ili bi nas pak prisilili, da se borimo protiv Nijemaca. Bilo bi bolje, da se mi austrijski Nijemci sjetimo, da smo Nijemci. To možeš svakome reći. Srdačni pozdrav od tvojeg starog i odanog Konrada.«

Vojnik je bio sin vojnika: njegov otac, umirovljeni husarski pukovnik, ponosio se, da je kroz dvije etape pratio Napoleona na njegovu putu prema otoku Elbi. Bilo je to u proljeće 1814.: stotinu godina kasnije — proljeće je opet bilo prethodnik velikih događaja. Mladi barun Franz Konrad ušao je u austrijsku vojsku prvoga rujna 1871. također historijske godine. Time nam je shvatljivije, kako je čovjek, čija je mladost bila pod utjecajem obiteljskih napoleonskih uspomena, a razvijala se usred rušenja carstva i osnivanja novih kraljevstva i republika, sanjao svojom energičnom i smionom dušom o velikim pothvatima. Drugo je pitanje, kakva je bila narav njegovih nakana, ali on se osjećao, da upotrijebimo Grillparzerov izraz »Schwarz und gelb bis in die Knochen«, crno-žut do srži. Svaka se njegova misao rađala pod krilima dvoglava orla.

U bečkoj vojničkoj politici počeo je igrati istaknutu ulogu godine 1907. kada ga je na pozornicu doveo Franjo Ferdinand: nadvojvoda, nasljednik prijestolja poznavao je vrlo dobro Konradovo mišljenje o slavenskoj i talijanskoj opasnosti, kao što mu je bilo

poznato da bi Konrad srpsko pitanje želio riješiti radikalno — s aneksijom. Svojem prijatelju i biografu Ludvigu von Pastor-u, Konrad je jednom prigodom rekao doslovce ovo: »Smatram, da je aneksija Srbije Austro-Ugarskoj Monarhiji u formi konfederirane države najbolje riješenje za obje stranke. U Monarhiji bi se srpski narod mogao slobodno razvijati u kulturnom pogledu, dok bi u političkim, vojničkim, trgovačkim i ekonomskim pitanjima uživao sve koristi od činjenice, da pripada jednoj velikoj državi. Osobito bi se okoristio posjedom jadranskog primorja i velike flote, koja brani to primorje. Ali Srbija je prema Monarhiji uvijek sačuvala negativni stav štaviše neprijateljski, te je tražila svoj spas u Rusiji. Na svaki korak za aneksiju Monarhiji Srbija je ustrajno i ponosno odgovarala pitanjem: »Šta će nam Austrija?« Tako su nesuglasice postale još oštrije.«

Čudio se, da su Srbi neosjetljivi prema dobročinstvima austro-ugarskog vazalstva; prema Italiji je otkrivao otvoreno neprijateljstvo. Po njegovu mišljenju Austrija i Italija nisu mogle biti drugo nego međusobne neprijateljice. Taj je aksiom smatrao dogmom i za svojeg trogodišnjeg boravka u tršćanskoj garnizoni, gdje je 1902. iskazao svoju energiju gušeći protivaustrijske demonstracije. Prigodom događaja u Trstu stekao je opažanja, po kojima je shvatio, da će se dunavska Monarhija u slučaju sukoba sa kojom drugom silom, morati sukobiti i s Italijom. Zbog toga ga držanje Italije na početku rata nije začudilo.

Iz Trsta je prešao u Innsbruck kao zapovjednik osme pješačke divizije. Sada je mogao proučavati borbu protiv Italije i na alpinskom sektoru. On je bio pravi organizator austrijskih gorskih četa, njegov je bio defenzivni sistem tirolske granice, njegovo je djelo bila reorganizacija »Landschützen-a«, on je stvorio duh, po kojemu su Alpinci u ratu išli mirno u smrt pjevajući:

Tirolski orle,
Zašto si tako crven?
Od crvene zar sunčane zrake?
Od crvenog zar vinskoga žara?
Od neprijateljske krvi sam crven.

U travnju 1904. Franjo Josip je zbog velike aktivnosti odlikovao Konrada predavši mu Viteški križ Leopoldova reda. Naredne godine na carskim manevrima ,koji su se održavali na području granice prema saveznici Italiji, Konrad je zapovijedao sa južnim četama tj. napadačima. Možemo zamisliti, s kolikom je pohlepom morao sa vrhova Julijskih Alpa obraćati pogled unatrag prema dolinama i ravnicama, prema kojima se nadao, da će se jednoga dana spustiti kao pobjednik. Kada su čete vršile operacije u okolici Rakeka, došao je na inspekciju nadvojvoda nasljednik prijestola Franjo Ferdinand; kada je manevar završen, sakupio je oko sebe časnike na uobičajeni raport: Konrad je izvadivši iz torbe spisa jedan papir počeo čitati, ali se kod prve rečenice prekinuo: »Isuse i Marijo, molim s najvećim poštovanjem Vaše Carsko Visočanstvo da mi oprosti, to je prekjučerašnja tema!« Svi su prisutni smatrali, da je Konrad time upropastio svoju karijeru. Nadvojvoda se naprotiv dobrohotno nasmiješio čekajući da Konrad pronađe pravi spis. Konrad je konačno spis pronašao i pročitao ga. Nakon toga je Franjo Ferdinand održao tako ozbiljnu kritiku, da su nazočni bili uvjereni, da će Konrad ubrzo ispuniti plavu cedulju molbe za odlazak u mirovinu. Ali došavši do mjesta izvještaja, na kojemu se govorilo o Konradovim nalozima, nadvojvoda je promijenio način govora, postao je srdačan, pohvalio ih i zaključio izjavom, da je manevar bio vrlo poučan.

Tako je započelo uspinjanje. Godine 1906. nasljednik prijestolja nagovorio je Franju Josipa, da preda lisnicu ministarstva rata generalu Schönaichu, a vodstvo glavnoga stožera Konradu. Stari Monarh

nije volio nećaka, kao što nije volio ni nove ljude, ali je ipak popustio. On sam je, kada je Konrad odbio da primi imenovanje, ponuđeno mu od nasljednika prijestola, pozvao Konrada iz Innsbrucka u Beč i kratko mu izjavio: »Imenujem Vas šefom glavnoga stožera.« Konrad je uzalud pokušao izbjeći, na koncu je zatražio dopuštenje da izrazi jednu svoju želju, to jest da mu bude dopušteno, da uvijek može otvoreno izjaviti svoje mišljenje i istinu. Car je mogao jedino odgovoriti, da je to zapravo njegova dužnost, ali izgleda, da je kasnije Konrad tu svoju »dužnost« iskorišćivao.

Već sama činjenica, da je Konrad bio štićenik Franje Ferdinanda, priječila je Cara, da goji prema njemu prevelike simpatije. Osim toga šef glavnoga stožera htio se razbacivati iskrenošću i u razgovoru sa vladarom na način, koji je starca nervirao i zbunjivao. Neprestani napadaji na Aerenthala, prema kojemu je Franjo Josip gajio povjerenje kakvo nije nikada imao prema Konradu, dovodili su cara gotovo do bjesnila: »Kadgod pročitam kakav vaš raport«, kriknuo je jednoga dana udarivši šakom o pisaći stol, »moram da se rasrdim«.

Feldmaršal se nije mogao podičiti, da je predvidao, da su tvrđave odigrale svoju ulogu kada mu je u doba mira predana zadaća obrane monarhije, da bi se osigurao protiv opasnosti istodobne borbe sa dva ili više protivnika, počeo je graditi tvrđave gdjegod je po njegovom mišljenju nedostajalo četa. Na talijanskoj je granici sagradio utvrde na temelju svojih proučavanja u Trstu i u Innsbrucku. To nije bilo dosta: toj opasnosti istodobne borbe sa više protivnika trebalo je, po njegovu mišljenju, izbjeći i na taj način, da se na vrijeme ukloni jedan od eventualnih protivnika: jedan je od ovih bila Italija, drugi Srbija. Bečki list »Zeit«, koji je prestao izlaziti prije više godina, pisao je 22. studenoga 1916. donoseći povijest kraljevanja Franje Josipa, da su u vrijeme tali-

janskog rata u Tripolisu neki austrougarski krugovi mislili, da je nastupio čas, da se urazumi nepouzdani susjed. Govorio sam o tome Konradu prigodom spomenutog razgovora godine 1919. i on mi je rekao: »Neplemenito je misliti, da sam ja pomišljao iskoristiti jednu narodnu nesreću za napadaj na Italiju kao što je smiješno vjerovati, da samo jedan lokalni incidenat može uzrokovati rat. Bilo bi kao da sam udarcima noža usmrtio čovjeka, koji je pao na cestu, umjesto da mu pružim ruku i da mu pomognem, da ustane.« 1911. god. Konrad, kojemu je nadvojvoda nasljednik prijestolja izričito zabranio da preda svoju demisiju ,jer da bi je car prihvatio, a to da bi značilo i udarac za njega, — morao se udaljiti, jer su se Aehrenthal i Schönaich pokazali jačim od njega. Premda je bio postavljen za ministra rata od nasljednika prijestolja, Schönaich, kojega su u parlamentu vrlo slušali, okliјevao je da jednim mahom započne veliki program reformi i naoružanja. Prisiljen, da predloži delegacijama zakonski nacrt, po kojemu bi vojska dobila odmah izvanredni kredit od pola miljarde kruna, smatrao je potrebnim da izjavi, da će u svoje ime zatražiti samo obične svote i jedan mali dodatak, jer da su već mornarici podijeljene znatne izvanredne svote za gradnju dreadnoughtsa. Ovo je povlačenje uvrijedilo Konrada, koji je zahtijevao od Cara, da prisili ministra da predloži zakonski nacrt, ali je Car to otklonio. Konrad je demisionirao i na oproštajnoj audijenciji izjavio je Caru: »Ja sam uvijek išao ravnim putem«.

Franjo Josip mu spretno odgovori: — »I ja idem istim putem i to je upravo razlog, zbog kojega Vas moram riješiti dužnosti«. Kasnije je Car, žaleći tu svoju odluku, izjavio da je na nesreću Austrije Konrad imao veliku manu, da nije znao nikada popustiti.

Pričaju, da je talijanski ambasador vojvoda d' Avarna susrevši poslije Konradova pada njemačkog kolegu von Tschirschky-a, kojemu nije bila poznata velika vijest, rekao: »Šef glavnoga stožera žrtvovan je na oltaru Trojnog saveza«. Ali je žrtva bila kratkotrajna: godinu dana kasnije, dok je u međuvremenu umro Aehrenthal, Franjo Ferdinand je mogao dati revanš 12. prosinca 1912.: carskim vlastoručnim pismom predana je ponovno Konradu željkovana čast. Kada je u svibnju 1913, buknula afera Redl, nadvojvoda se također pobrinuo, da udalji od Konradove glave oluju, kojom je prijetio car. Ali uoči svjetskoga sukoba pokvarili su se odnosi između Konrada i njegova moćnoga zaštitnika: do pomirenja je došlo tek u Sarajevu posljednjih dana života Franje Ferdinanda. Uzrok prvom nesporazumu bio je vrlo banalan. U Češkoj su se održavali manevri. Nadvojvoda je stigao u Šotovinj u nedjelju, saslušao je raport i zatim otišao u crkvu, dok je šef glavnoga stožera otišao natrag u sjedište zapovjedništva. To je saopćeno bogobojaznoj princesi Hochenberg i došlo je do velikoga skandala: obavješćujući muža princesa je tvrdila, da je doznala da Konrad nikada ne ide u crkvu. Čim je misa svršila, Konrad je hitno pozvan u dvorac, kamo je stigao s planovima i spisima smatrajući, da će se voditi razgovor o manevrima. Dočekan vrlo neprijazno od nadvojvode iznenadio se na pitanje, zašto nije došao u crkvu. Spremno je odgovorio, da je imao posla i da je ta misa imala intimni karakter.

— Poznata su mi vrlo dobro vaša gledišta o vjerskim pitanjima — odvratio je Franjo Ferdinand — ali moram vas upozoriti, da kada ja idem u crkvu, morate isto i vi. . .

Druga se epizoda odigrala prigodom otkrića spomenika »bitke naroda« u Leipzigu. Sudjelovala su i odaslanstva Austro-Ugarske, Rusije i Švedske: na službenom je banketu Vilim II. oko sebe sakupio 450 prinčeva, diplomata i generala. Beč su zastupali nadvojvoda Franjo Ferdinand, ministar rata Krobatin, Konrad i zapovjednici pukovnija, koje su se 1813. borile protiv Napoleona. Poslije banketa Kaiser je

zamolio Konrada, da mu predstavi austrijske delegate, koje još nije poznavao.

Vilim je te večeri bio sav zadojen vjerom i zanosom prema saveznicima: — Ja ću marširati s vama — uvjeravao je šefa glavnoga stožera govoreći mu o srpskom pitanju — ostale velike sile nisu spremne i ne će se niti maknuti. Bio sam uvijek prijatelj mira, ali svaka stvar ima svoje granice. Čitao sam mnogo o ratu i znadem što on znači, ali ipak konačno nastupa čas, kada jedna velika sila ne može na sve samo mirno gledati i kada je prisiljena, da se lati mača.«

Čim mu je Kaiser rekao, da ga predstavi, Konrad i vojnički ataše u Berlinu major Bienert počeli su sakupljati u dvorani članove austrougarskog odaslanstva. Najednom se približio Konradu Franjo Ferdinad i oštro mu dobacio: — Što se to događa? Doznavši želju Kaisera, nadvojvoda se još više rasrdio: — To je moja stvar! — kriknuo je vrlo uzbuđen — zar ste vi možda vrhovni zapovjednik? Ne trpim takve stvari! — Kako je Konrad pokušavao da se opravda dodavajući, da mu je to naložio njemački Car, nadvojvoda dobaci: — »Tada ste me morali obavijestiti!«

Svjedoci teškog prizora ostali su zapanjeni. Šef njemačkoga glavnoga stožera von Moltke, približivši se Konradu, reče mu: — »U ovakvim prilikama, kako ćemo zajednički raditi?«

— Vi ne ćete zahtjevati, da ja i dalje surađujem sa nadvojvodom, odgovori Konrad. Moltke ga je umirio riječima, koje zaslužuju, da budu spomenute onako, kako ih je citirao jedan anonimni visoki austrijski časnik 12. rujna 1925. i to zato, jer su te riječi izrečene 18. listopada 1913.: »Molim vas, da za sada ne učinite ništa. Svladajte se! Sada kada se približavamo sukobu, vi morate ostati na svome položaju«.

Konrad je popustio. Na povratku, u razgovoru sa feldmaršalom von Höferom, Konrad je izjavio, da

mora ostati miran, dok se politička situacija ne raščisti: »Bukne li rat, trpjet ću pravu muku, budem li bio pod zapovjedništvom nadvojvode. Ali čim se sve razvedri otići ću za uvijek, jer ne ću, da po drugi put doživim ovakav postupak.

*

I došao je rat i to u obliku, u kakvom ga je Konrad predviđao, jer su se našli na okupu svi protivnici. Treba priznati, da je bio dobar prorok ili pak treba postaviti pitanje, da li je i u kolikoj mjeri on sam tjerao prema ratu baš tim svojim vječitim propovjedanjem, da je rat neizbježiv?

Unatoč brojnim razočaranjima Konrad u četvrtom svesku svojih uspomena tvrdi, da je — »u prilikama, kakve su bile 1914., odluka rata protiv Srbije bila opravdana, štaviše neizbježiva«. Kasnije prepuštajući se tolikom fatalizmu, da citira Schakespearovo geslo: »What is decreed must be« postavlja pitanje: »Može li danas netko i dalje nakon tolikih oštrih sukoba među velikim silama, koji su se gomilali godinama — vjerovati, da do ove katastrofe ne bi došlo, da Austro-Ugarska nije poslala ultimatum Srbiji?« Poticalo ga je i ono, što mu je pričao šef njegova ureda pukovnik Metzger, koji je tvrdio, da je Vilim II. Franji Ferdinandu u Konopištu rekao: »Kada mi ne bismo navalili, položaj bi se pogoršao«. Premda uvjeren u neizbježivost rata Konrad ipak nije već od početka bio siguran u austrijske snage, niti su mu bili potpuno jasni broj i snaga neprijatelja. Borbu protiv brojnih neprijatelja smatrao je očajnom: — »Mi se ne možemo suprotstaviti — rekao je Metzger — zajedničkoj kombinaciji Rusije, Rumunjske, Srbije i Crne Gore. Rado bih se obmanjivao da nije tako, ali je nažalost stvarnost takva«. — Par dana kasnije, kada mu je Berthold priznao, da nije siguran za držanje Italije, feldmaršal ga je upozorio: — Ako mo-

žemo očekivati i napadaj Italije, tada se okanimo mobilizacije.

Ruska je opasnost bila još veća od talijanske, a ipak je trebalo još nekoliko tjedana, dok su diplomati i generali shvatili, da Rusija ne će ostati u položaju nemarnog gledaoca. 30. srpnja u ponovnom razgovoru sa Bertholdom, kojega je ministar financija zabrinuo s izvještajem o slabim financijskim sredstvima, Konrad je uskliknuo: »Tko zna, da li će uopće doći do rata sa Rusijom? Možda, da Rusi ostanu mirni, nadajući se, da će nas ipak nagovoriti, da se okanimo Srbije.« Ali narednih je dana Njemačka počela vršiti svoj pritisak i oduzimala Beču iluziju, da će moći izbjeći dvoboj sa moskovskim divom. Preko austrougarskog atašeja u Berlinu, Moltke je saopćio Konradu, da će situacija, ako Monarhija odmah ne mobilizira protiv Rusije, postati kritična. Kako je Konrad dan prije preko istog posrednika, telegrafirao Moltkeu: »Mi ne ćemo objaviti rat Rusima, niti ćemo ga prvi započeti«, to je šef njemačkog glavnog štaba opazio, da je dovoljna vijest o ruskoj mobilizaciji, da opravda sličnu mjeru Monarhije. Par sati kasnije, dok je Beč još oklijevao, Moltke je poslao kolegi kratki, ali vrlo značajni brzojav: »Zar će Austrija ostaviti Njemačku na cjedilu?«

Ako je Njemačka tolikom upornošću zahtijevala mobilizaciju protiv Rusije tada je teško odmah prihvatiti Konradovu tezu, da su centralne sile započele borbu ne poznavajući situaciju. Feldmaršal je međutim spreman, da prebaci krivnju za to ne znanje na političare, predbacujući im, da nisu predvidjeli, koliko će se sukob proširiti. Osim toga su nevješti diplomati prisilili Konrada, da započne neprijateljstva prije roka, što ga je sam sebi bio postavio. 26. srpnja 1914. Berthold ga je upitao: »Mi bismo htjeli objaviti rat Srbiji što prije, kako bi smo prekinuli stanovite utjecaje. Kada bi vam konveniralo, da izvršimo objavu?«. Konrad je odgovorio: »Držim da

ćemo moći da započnemo operacijama 12. kolovoza«. Berthold je ustrajao: »Diplomatska situacija ne će tako dugo odolijevati«.

I zaista je bilo potrebno stvar požuriti. Uzalud tražimo u Konradovim uspomenama da li se uopće tko 27. srpnja 1914. veselio, što je došlo do objave rata Srbima. Nije bilo straha od Srbije, već je jednostavno postojao strah, da će Monarhije nestati. Kako i zašto nije bilo poznato, ali se to sjećalo u zraku, u kostima i kada je nestala uzaludna nada, da će Rusija ostati nepomična Franjo Josip je otkrio svoju intimnu zabrinutost rekavši Konradu: »Ako je dakle suđeno, da se Monarhija mora raspasti, neka se barem časno sruši!«.

To je bilo 1. kolovoza. Prošle su još dvije sedmice i Feldmaršal se preselio sa glavnim stožerom na istočnu frontu. U međuvremenu se pesimizam Franje Josipa nije smanjio. Konrad se sastao sa vladarem uoči odlaska i opazio njegovo ganuće: »Dao Bog, da sve prođe dobro«, uskliknuo je starac stisnuvši mu ruku, »ali kad bi pošlo i krivim putem odoljet ću«. Feldmaršal je zatim pošao, da se oprosti od šefa carevoga vojničkog kabineta, generala Bolfrasa, ali niti kod ovoga nije našao na sretnija predviđanja. Niti Bolfras nije govorio, da vjeruje u pobjedu, samo je izjavio, da je spreman umrijeti nad ruševinama Monarhije.

Noću je vlak vrhovnog zapovjedništva odlazio sa sjevernog kolodvora prema Przemyslu: u potpunoj su tišini ušli u vagone; ta je tišina otkrivala tešku zabrinutost. Čete, koje su se već nalazile na fronti napuštajući Beč prolazile su ulicama prijestolnice kličući, »ali mi na vrhovima, izjavljuje Konrad, znali smo da ne idemo u lagani i veseli rat, nego da započinjamo posljednju odlučnu borbu za moć i opstanak Monarhije. Duhovi su bili zabrinuti, ali ipak čvrsto i nepromjenljivo odlučni«.

Već na početku, u sivim danima ruskog prodora, telegrafirao je Caru: »Borimo se protiv nadmoćnog neprijatelja«. Borba se zapravo vodila protiv sudbine. Na zabrinuti brzojav Franjo Josip je odgovorio ponavljajući svoje povjerenje. Zar on stari monarh nije naslućivao koliko riskira? Osjećao je toliko, da se nije usuđivao ništa više obnoviti ili pomaknuti, jer mu se činilo, da bi sve najvećom brzinom hrlilo u propast, kada bi pomaknuo pa i jedan komad ostarjeloga državnog organizma. A kada su Nijemci pokušali, da austrijske čete pretvore u svoj armijski korpus, Car je imao snagu, da pruži svoju pomoć Konradu, koji je htio predati demisiju. Car je ljubezno otklonio nagovaranja »svoga miloga Vilima«.

Von Hötzendorf osuđuje prusku braću oštrije nego što su to učinili stranci. Toliko im predbacuje i prigovara, da na koncu žali »vjernost prema Njemačkoj u politici i u ratu, tim više što je konac rata i poratno razdoblje dokazalo da je Njemačka također bila u svojoj unutrašnjosti bolesna i nije imala pravo, da naziva svoju saveznicu lešom, kako je običavala. Katkada je Berlin nazivao Beč lešom, a katkada slabim bratom. Ovaj izraz je volio Moltkeov nasljednik, general von Farkenhein, koji na Konradove prijedloge nije nikada odmah odgovarao već uvijek rezervirao sebi pravo, da kasnije saopći svoju odluku. Austrougarskom je feldmaršalu ovaj oblik ovisnosti kvario živce i on je uspoređivao rad sa Farkenheimom s fizičkom torturom. Jednom kada je upozorio Farkenheima kako se plan borbe protiv Rusije temelji na sporazumu sa Moltkeom još iz mirnoga doba Farkenheim je odgovorio: »Jest, ali tada ja još nisam bio šef glavnoga stožera«. I dalje je radio po svojoj volji, vodio pregovore sa turskim i bugarskim delegatima, što je austrougarski kolega doznavao, tek mnogo kasnije, indirektnim putem.

Možda je baš ova pretjerana autonomija Berlina u sporazumijevanju sa jugoistočnim evropskim satelitima, dovela Konrada do teškog i odlučnog suda. »Nesreća je bila u tome, što su saveznici Austro-Ugarske zamjenjivali operativne potrebe sa poratnim ciljevima kao na pr. teritorijalnim povećanjima, te ekonomskom i političkom hegemonijom i nad svojim saveznicima. Ti su se ciljevi otkrivali čak i u pojedinostima. Nijemci umjesto da usredotoče za čas sve napore prema jednome cilju, da oružjem unište zajedničkog neprijatelja, oni su uvijek imali na umu buduću poratnu politiku«.

U doba talijanske neutralnosti feldmaršal nije nikada htio pristati na popuštanje Italiji niti za pedalj zemlje i čim su Nijemci počeli ciljati na Trentin, upozorio ih je, ako pođu putem koncesija, da će Rim neprestano postavljati nove zahtjeve. Njemačka je tada pomislila, da zaobiđe situaciju i da nađe mogućnost, da zadovolji i Beč i Rim. Ponovo nagovarajući saveznicu, obećala je, da će joj nakon rata pomoći, da ponovo sve oduzme Italiji. Dokumenti, koje Konrad pruža o ovome triku u četvrtom svesku svojih uspomena, vrlo su dragocjeni. Komu pripada očinstvo nad ovim trikom nije jasno, ali na jednaki način preporučivali su ga i Vilim II. i njegov šef glavnoga stožera von Moltke, koji je već 5. kolovoza nadodao pismu odaslanom Konradu opasku: »Izdajstvo Italije imat će u povijesti svoju osvetu. Bog dao, da pobijedite, kako biste mogli kasnije obračunati s ovim prostacima«.

Prijedlog, da se splete zamka, iznio je car Vilim austro-ugarskom delegatu u njemačkom glavnom stožeru 8. kolovoza: Kaiser je izjavio da se mora isplatiti garancija Italije prepuštajući joj i Trentin, ali je uvjeravao, da će pružiti svoju pomoć, da joj se Trentin i oduzme. U narednom izvještaju od 13. kolovoza, što ga je odaslao kapetan von Fleischmann, ataše kod komande njemačke istočne vojske, čitamo, da je nakon njemačkih pobjeda još uvijek postojala nada u talijansku intervenciju i da se ne smije oklijevati

»pri davanju velikih obećanja Italiji, samo da se dođe do privremenog sporazuma. Nakon rata našao bi se već način, da se talijanski zahtjevi otkupe«. Moltke je u svojem pismu od 9. kolovoza pisao Konradu iz Berlina, nakon uvoda sastavljenog od uvreda na adresu Rima, izražavajući svoje mišljenje, da začas Austrougarskoj ne preostaje ništa drugo nego začepiti usta Italije. Svakako ja ne mogu da sudim o situaciji — pridodao je — ali mi se čini da u ovim sadašnjim prilikama Austrija ne može da se upusti u borbu i s Italijom. Danas je najvažnije sretno završiti rat s Rusijom, a sve ostalo odgoditi na drugo vrijeme. Odavle se vrši sve moguće, da se učini pritisak na Italiju, ali to ne će mnogo pomoći. Životinja hoće da ždere i ne će dati, da joj mi smetamo«. Brzo su nastupili tužni dani za centralne vlasti. Ludendorff i Konrad počeli su računati na pričuve: Ludendorff se nadao, da će na istoku dobiti dvanaest pričuvnih divizija, ali je od njih zbog držanja Italije izgubio pet. Zapovjednici savezničkih četa tražili su neprestano jedan od drugoga čete i jedan ih drugome odbijali. Konrad, pomišljajući na skori dvoboj s Italijom, ostajao je kod svojih zahtjeva: čim započnu neprijateljstva na novoj fronti, moraju biti nazočni i njemački vojnici. On je bio zabrinut već od prvoga časa zbog talijanske neutralnosti, te je jedino zbog toga prepustio Njemačkoj čuvene baterije mužara, koje se njemački glavni stožer kod osvojenja Namura nije udostojao niti spomenuti, pripisujući čitav uspjeh jedino vrijednosti njemačkog topništva.

Konrad demantira i legendu, da je Italija navalila na nespremljenu i neobranjenu Austrougarsku. I ako se ministar vanjskih poslova Berthold tješio katkada nadom, da će zadržati talijansku neutralnost, te više puta pisao Konradu protestirajući protiv naoružanja, koje bi moglo uzbuniti rimsku vladu, ipak je šef austrijskoga glavnoga stožera izdao već 25. srpnja 1914. prve naloge mobiliziravši treći armijski

korpus sa sjedištem u Grazu. Pripreme započete tom mjerom opreznosti nisu prekinute, te ih je 15. kolovoza Franjo Josip službeno potvrdio jedino preporučujući, da se izbjegava izazivanja. Ministar rata von Georgi raspravljao je 9. kolovoza sa Konradom o obrani protiv Italije i odobrio odluku, da se iskoriste odredi Landsturma u okolici Innsbrucka, Graza i Beča skupa sa tirolskim strijelcima. Dva dana kasnije von Georgi i Konrad sporazumjeli su se o potrebi novih utvrda na talijanskoj granici i odaslanju topničkih odreda; 13. kolovoza je obrambeni plan bio u svojim glavnim linijama gotov i vrhovno je zapovjedništvo povjerilo njegovo izvršenje vojničkom generalu Franzu Rohru.

Dok je izdavao ove naloge Konrad von Hötzendorf, koji je tako očajnički tražio pomoć na sve strane, da je čak sanjao o švedskoj mobilizaciji protiv Rusije, ovlastio je vojničkog atašeja u Berlinu, da pokuša uvjeriti švicarski glavni stožer o potrebi jedne zajedničke akcije zbog napredovanja talijanskih četa prema švajcarskoj granici. U slučaju uspjeha ataše u Bernu imao je saopćiti, da u Beču žele nazočnost jednoga visokog švicarskog časnika. Nije poznato, kakav je uspjeh imao ataše sa svojim nastojanjima, ali možemo utvrditi, da je sedmicu dana kasnije švajcarski glavni stožer pitao, kako Austro-Ugarska kani braniti granicu prema Italiji. Konrad je odgovorio, da su tamo ostavljene samo najpotrebnije čete. »Te su čete bile samo jedan veo, komentira, ali je taj veo bio sastavljen od hrabrih ljudi i pokazao se dovoljnim«.

Kada je u Tirol stigao njemački alpinski korpus, koji se protiv Italije imao upotrijebiti samo u defenzivne svrhe, Konrad ga je dočekao ironično jer da je zadaća tih četa da štite njemačku južnu granicu držeći da austrougarski vojnici sami nisu dovoljni, da za nju garantiraju. Feldmaršal je prigovarao katkada oklijevanju a katkada negativnom držanju Berlina,

zatim odgađanju pokušaja energičnog i odlučnog udarca protiv Italije. To se držanje Njemačke donekle promijenilo, kada su Hindenburg i Ludendorff zauzeli mjesto Falkenheina. Ali nemojmo pomišljati da je oklijevanje proizlazilo iz njemačke dobrohotnosti prema Talijanima: baš talijanska neutralnost lišila je Francusku brige za alpinsku granicu. I ta talijanska neutralnost — izjavljuje Konrad — dopustila je Francuskoj, da premjesti na njemačku granicu čete, koje bi bile u protivnom slučaju upotrebljene protiv Italije«.

*

Kada je Franjo Josip umro, njegovi su nasljednici, gotovo niti neopazivši, da je s vladarom izdahnula i Monarhija, počeli sami obnavljati prilike u državi. Car Karlo je 2. ožujka 1917. oduzeo čast šefa glavnoga stožera von Hötzendorfu i povjerio mu armiju protiv Italije: »Držim da je to vrlo shvatljivo, rekao je smijući se feldmaršal pobočnicima; koja bi mlada gazdarica preuzela u svojem domaćinstvu staru kuharicu?«

Karlova gesta, da postavi Konrada sučelice neprijatelju, čije je uništenje bilo ideal i mora njegova života, bila je za široko mnoštvo djelotvorna. Vjerovalo se, da će se sada urediti račune s Italijom na brzu ruku, a da će se ratno pitanje riješiti u par sedmica ili dana. I Konrad je uvijek tvrdio, da će odluka pasti na talijanskoj fronti, ali Nijemci ga nijesu htjeli slušati, a sada je bilo prekasno. Stanka, koja je došla poslije ofenzive kod Caporetta, dovela je do promjene uloga, do kraha nove ofenzive u lipnju 1918., a u listopadu do katastrofe kod Vittorija Veneta, o kojoj je Konrad čuo živeći u Villachu (Bjelahu) kao mirni građanin, jer ga je u srpnju Car Karlo lišio časti. »Što ćete, rekao je, sve je pošlo naopako . . .«

Udovica je smatrala zgodnim da proširi pisma, pisana joj od čovjeka, koji je vršio toliki utjecaj na sudbinu Centralne Evrope, ne čekajući da prođe barem toliko vremena koliko drugi smatraju neophodno potrebnim za publikacije takve vrste. Gospođa je podrijetlom Talijanka; tvrdi se, da je potomka mletačkih markiza Tassoni plemenitih Tretti. Njezin se otac rodio u Adriji kraj Venezije. To njezino podrijetlo stvaralo je teškoće nastale zbog toga, što je gospođa, da se uda za Konrada morala zatražiti brakorazvod od industrijalca Reininghausa, što je, pošto je ona bila katolikinja, uzrokovalo skandal. Carica Zita nije nikada oprostila Konradu taj brak, koji je bio u protivnosti sa njezinim vjerskim uvjerenjem, te je i to pridonijelo, da Konrad padne u nemilost. Da bi se vjenčanje omogućilo, biskup monsinjor Bjelik, smislio je riješenje, po kojemu je gospođa imala postati mađarska državljanka i ujedno prijeći sa katolicizma na protestantizam. Zapreke bi bile manje, da je i Konrad primio mađarsko državljanstvo, ali Franjo Josip nije htio Mađara za šefa glavnog stožera. Kada su se stvari ipak nekako uredile, Car je 16. listopada 1915., usred svjetskog rata, potpisao dokumenat, koji je dopuštao barunu Franzu Konradu von Hötzendorfu, da se oženi sa Virginijom Agujari-Karasz. Kasnije je feldmaršalova žena mislila, da se vrati u svoju bivšu vjeru i dok je njezin muž upravljao bitkom kod Lucka, ona je poduzela prve mjere. Ali joj je jedan madžarski biskup savjetovao, da to ne čini, jer da bi njezinim povratkom u katolicizam, mogla doći u pitanje vrijednost njezina vjenčanja.

Konradova udovica potvrđuje, da je njezin muž bio uvjeren, da je za Carstvo jedini put spasa preventivni rat protiv Italije i Srbije. Nakon prvih manevara u Koruškoj, Konrad je gotovo zaklinjao, da se objavi rat Italiji, ali je vladar odgovorio: »Austrija nije nikada prva započela rat«. Konrad je imao smjelosti da odgovori: »Nažalost, Vaše Veličanstvo«. 1909. kada su u blizini Srbije bile koncentrirane jake

čete, Konrad je ponovo poduzeo navalu i rekao Caru: »Ako Vaše Veličanstvo ne učini sada ono, što odavna savjetujem, tada srljamo u propast. Ako Austrija u posljednjem času ne riješi jugoslavensko pitanje, doskora će biti riješeno na štetu Austrije. Od velike Austrije tada će ostati samo Beč sa predgrađima, a dinastija će morati odseliti«. Car na to nije odgovorio, ali je izgledao potišten.

O Franji Ferdinandu udovica daje mišljenje, koje se osniva na mišljenju Konrada o nasljedniku prijestolja. Konrad je doduše priznavao, da je nasljednik prijestolja bio visoke intelektualne darovitosti i živog duha, ali je bio mjesečar, škrt, uzbudljiv, nestalan i da je na njegov značaj djelovalo i predugo čekanje na vlast. To uzaludno čekanje stvaralo je u njemu ljubomoru, gledajući kako drugi uživaju pravu popularnost. Ironički je Konrad obično govorio, da se nadvojvoda možda boji da u njemu_odgoji drugoga Wallensteina. Već smo govorili o odnosima između nasljednika prijestolja i šefa glavnoga stožera, samo moramo nadodati, da je značaj Franje Ferdinanda bio zaista težak, ali da ni Konradov nije bio bolji, što dokazuje i njegov nepopravljivi sukob sa ministrom vanjskih poslova grofom Aehrenthalom. Udovica priča, da je Konrad mrzio ministra vanjskih poslova kao pravoga neprijatelja, ali ne iz ličnih motiva: Konrad je bio uvjeren, da će Aehrenthal sa svojom politikom postati grobar Monarhije, a osobito se nije mogao prilagoditi tajanstvenosti, kojom je ministar okruživao svoj ured. Konrad je mislio, da u kritičnim razdobljima šef vanjske politike mora biti u intimnom dodiru sa šefom glavnoga stožera, dok su ga naprotiv odluke Aehrenthala uvijek iznenađivale smetajući tako njegovo nastojanje oko reorganizacije vojske. Talijanska politika Ballhausa bacila je Konrada u nemilost. Kada su počele kružiti glasine o njegovoj demisiji, pisao je gospođi Virginiji: »Interesantno, da su talijanske novine već doznale

za tu stvar i protivno od našega vrijednoga ministarstva vanjskih poslova, prikazuju me kao najopasniju »bête noire«. Slijepac sa Ballhausplatza može biti ponosan ovim rezultatom, kojemu se, kako sam uvjeren, lukavi Talijani smiju iz puna srca. Konačno, kada ne bismo mislili na teške časove, koje će jednoga dana proživljavati Monarhija, mogli bismo se i mi s njima smijati.« Jednom se mislilo, da se Aehrenthal i Konrad pomire i to pomoću pisma, što bi ga šef glavnoga stožera napisao ministarstvu vanjskih poslova, a u kojemu bi žalio svoje preoštre riječi, ali je Konrad odgovorio posredniku generalu Bolfrasu, »da će radije pustiti, da mu odrežu desnu ruku, nego da napiše takvo pismo, da ne će nikada pasti na koljena pred Aehrenthalom i da u svom životu nije nikada molio za oproštenje, kada su ga na to pozivali«.

Konrad se, kako rekosmo, oženio za vrijeme rata 1915. Dok gospođa nije izvršila sve zamršene propise, Konrad je živio — a tada već nije bio vrlo mlad — u duševnom raspoloženju, koje najbolje prikazuju riječi, što ih je Konrad izjavio barunu Chlumetzkom u skrajnje teškim časovima za Austrougarsku monarhiju, kada su se Rusi nalazili samo 60 kilometara od Neu-Sandeza: »Ako se ova žena konačno ne odluči, da postane mojom suprugom, ne znam, što će se desiti«. Kasnije u pismu sa fronte, što ga je pisao 9. rujna 1915. t. j. dan poslije smrti svojeg sina Herberta, koji je pao na fronti, govorio je o svojim gorčinama, o svojim razočaranjima, o važnosti činjenice, da je sa komande ruske vojske svrgnut veliki knez Nikola Nikolajević, a na koncu je pismo zaključivao idiličnim riječima: »Kada bi naša sreća bila već potpuno zapečaćena! Ta mi pomisao ponovo daje iluziju, da se nalazimo u našoj budućoj kući. Draga Mutz, bio bih vrlo zadovoljan, kada bi ti našla kuću, koja bi se tebi sviđala. Kako sam vidio, da ti se mnogo sviđa, to bi mogla uzeti

onu u Taubstummengasse: znači, da ćemo se kod drugih stvari stisnuti, da nadoknadimo svotu, koju ćemo više potrošiti za kuću. Tebi je poznata čednost mojih zahtjeva«.

Međutim je na ratištima umirao cvijet mladosti iz cijeloga Carstva i ne trebamo se čuditi, ako se ovo prerano širenje podataka o ljubavnim slabostima vojskovođe, nije sviđalo u Austriji.

MRTVAC NA MADEIRI

Karlo I. preuzeo je vlast 21. studenoga 1916. u nadi, da će pružiti mir svojim narodima, koji su se kasnije tako brzo odijelili od njega i njegove dinastije. Karlo I. Car austrijski abdicirao je već dvije godine nakon svoga stupanja na prijestolje. »Od svoga dolaska na prijestolje — veli u proglasu, što ga je objavio iz schönbrunnskog dvorca 11. studenoga 1918. — nastojao sam bez počinka, da svoje narode izbavim iz ratnih strahota, za koje nisam ni najmanje kriv. Nisam oklijevao, da ponovo uvedem ustavni život, a narodima sam otvorio put prema njihovom autonomnom državnom razvitku. Uvijek zadojen nepromjenljivom ljubavlju prema svima svojim narodima, ja ne ću, da moja osoba bude zapreka njihovu razvitku. Priznajem već sada odluke, što će ih njemačka Austrija zaključiti u pogledu njezina budućega ustavnog uređenja. Narod je preuzeo putem svojih predstavnika vlast. Ja se odričem svakog sudjelovanja u poslovima. Istodobno rješavam dužnosti svoje austrijsko ministarstvo. Neka narod njemačke Austrije stvori i konsolidira svoj novi poredak u slozi i u miru. Sreća mojih naroda bila je već od početka cilj mojih najtoplijih želja. Jedino unutrašnji mir može izliječiti rane ovoga rata. Potpisano vlastoručno: Karlo — protupotpis: Lammasch.«

Preteška je bila baština Franje Josipa za Karlova mlada leđa, a njegove ideje nisu imale organski plan. Koprcajući se između hridina unutrašnje politike i hridina, koje su stršile iz oceana vanjske politike, premda je ovoj Njemačka određivala pravac, na koncu je doživio smjerni i ujedno tragični brodolom, prignječen od sudbine jače od njegove volje: od sudbine Austrije.

Kada se uspeo na prijestolje, bilo je doba reforma. Nakon smrti Stürgkha, Franjo Josip je savjetovan da se okruži novim ljudima, izabrao Körbera. Ali dok se u Austriji moglo pomišljati na popuštanje, na promjene sistema, dotle je u Madžarskoj vladao nepopustljiv čovjek, grof Tisza, čija se politika sastojala uvijek od protivljenja austrijskim reformama zbog utjecaja, što bi te reforme imale u Madžarskoj i u cilju, da se Madžarima osigura privilegirani položaj. Körber je pokušao reagirati, započeti iznova raspravljati o sporazumu koji je tada isticao, ali je Tisza ipak prisilio vladara, da Körbera otpusti. Kao što se Vilim II. na početku svoga vladanja sukobio sa žilavom i nepopustljivom voljom Bismarcka, tako se je Karlo I. sukobio sa Tiszom. Kasnije je Car pobijedio, ali je pobjedu skupo platio.

Izbor Körberova nasljednika bio je težak. Na koncu se pojavio Clam Martinic, češki feudalni plemenitaš, koji se vraćao sa talijanskog ratišta. Izgledalo je, da će Karlo I. slijediti put označen od Franje Ferdinanda, koji je bio njegov politički učitelj: tada se govorilo, da se Austrijom vlada iz groba u Artestettenu, govorilo se o vjernom izvršenju političke oporuke umorenoga nadvojvode. Kao pristaša približenja Čeha monarhiji Clam Martinic nije našao među svojim sunarodnjacima niti jednoga suradnika: kada je pao s vlasti savjetovali su mu, da ne kandidira niti u okružju svojih posjeda, jer da će i tamo i posljednji vol glasati protiv njega.

Neuspjeh Clam Martinica zaključio je kratki niz političkih eksperimenata Karla I. Morao se, kako vidimo, brzo predati. Ali kako je grof uzbunio češku javnost otkrivši među ostalima nedovoljne razloge za uhapšenje i osudu popularnog češkog vođe Karla Kramařa, Car je povjerovao, da će sve to popraviti pomilovavši u srpnju 1917. političke osuđenike. Kramař, Klofač, Kalina, Rašin, svi žrtve iredentističkog pokreta, pušteni na slobodu vratili su se

svojim kućama, da pričaju o postupku vojničkih sudaca, o patnjama u zatvorima u Möllersdorfu i Göllersdorfu. Tko može opisati zanos češkoga naroda, kada je Kramař stigao u Prag? Počasti i odobravanje žrtvama pokazale su Karlu I., ali prekasno, da je njegov liberalizam opasan u zemljama, koje su naviknute na drukčiji postupak.

Ta velikodušna gesta nasljednika Franje Josipa okružena je donekle legendom. Neki govore, da je bio naveden na izvršenje toga koraka po nastojanju svojih najbližih savjetnika, među kojima su bili profesor Lammasch, posljednji predsjednik ministarskog vijeća i šef carskoga kabineta grof Poltzer. Drugi tvrde, da se on odlučio za amnestiju iz prkosa prema Ludendorfu, koji ga je upozorio, da mora još jače pritegnuti uzde. Svakako je sigurno, da su bili nezadovoljni i Nijemci u Austriji i oni u Njemačkoj. Karlo je pokušao to popraviti, nastojeći sastaviti koalicionu vladu, ali nije imao potporu naroda i stranaka, te je zbog toga bio prisiljen povratiti se tipu činovničke vlade, tradicionalne u Austriji. Takva vlada doživjela je u Stürgkhu svoj posljednji, ali ne definitivni izraz. Šef odjela kod ministarstva poljodjelstva von Seidler postao je predsjednik vlade sa vrlo čednom zadaćom, da upravlja držeći se daleko od politiziranja po mogućnosti s izglasanim proračunom, ako ga stranke odobre ili bez proračuna, služeći se čuvenim 14. paragrafom ustava u slučaju, da stranke ostanu u opoziciji. Svakog semestra, jer mu nikada nisu izglasali povjerenje za duže razdoblje, von Seidler je morao muku mučiti, da postigne odgodu svojega pada, jer bi drukčije morao izabrati između kraha i vanustavnog sistema.

Pokusi jedne čisto političke vlade imali su jednako bijedni uspjeh i u Budimpešti. Kralj se postavio na stranu naroda i htio dati opće pravo glasa. Tisza se protivio: protivio se toliko, da je na koncu morao sići sa sedla. Ali prešavši sa vladine stolice na

onu narodnog zastupnika uspjelo mu je spriječiti, da osnova postane stvarnost: kalvinistički grof, koji nije oklijevao, da okruni kralja po katoličkom obredu, htio je, da ovaj isti kralj još uvijek osjeća njegove ruke na svojoj glavi i da mu se pokorava. Ustrajan, htio je pobijediti kralja i pobijedio ga je. Esterhazy se uzalud borio: Tisza se opirao i na koncu je Esterhazy izgubio zdravlje. Zatim je došao Wekerle, čedan građanin koga su poslali da sudjeluje u borbi, rezerviranoj za grofove, dok su ruska revolucija i američka intervencija brisale s obzorja ružičaste nade centralnih vlasti.

Zlatno doba vladanja Karla I. odigralo se u bučnoj epohi, u kojoj smo vidjeli Rusiju u revoluciji, Ameriku u oružju i ofenzivu protiv Italije od listopada do studenoga 1917. Ojačavši savez sa Njemačkom, odbivši Talijane sa granica Monarhije, Karlo I. je vjerovao, da je nastupio čas, da zaista pruži mir svojim podanicima. Početkom studenoga objavio je proglas vojsci, u kojem je govorio o uspomenama na prošlost, koje su se opet rađale među friulskim logorima, uzdizao je slavu predâ, boraca protiv Italije, častio uspomenu na Radetzkoga. »Neka nas duh ovih velikih muževa, koji vječno živi u mojim četama — zaključivao je — povede putevima uspjeha, po kojemu jedinome imadu moji narodi mogućnost, da postignu mir, za kojim žudi čitav svijet. Bog s nama!«

Okrstivši napadaj »ofenzivom mira« podijelili su Karlu I. naslov »Car mira«. Kolikog li razočaranja! Nadali su se, da će podjarmiti čitavu Antantu, a naprotiv nije se prignula niti sama Italija. U prosincu i u siječnju narod se posvuda počeo pomalo buniti: u Beču, u Plznju, u Budimpešti. Narod je tražio kruha i mira, a ne bitke i prividne pobjede. Da se suprotstavi sve opasnijoj krizi Njemačka je poslala saveznici živeža premda ga ni sama nije previše imala, dok je malo kasnije prsnula bomba pisma princu Sikstu.

11. veljače 1917. hitno je pozvan u Schönbrunn husarski potpukovnik (Oberstlieutenant) grof Tamass von Erdődy, koji je dobio nalog, da iste večeri u sedam sati i trideset otputuje u Švajcarsku. Nije imao ni građanskog odijela, niti fotografije u građanskom odijelu, potrebne za putnicu, koju mu je imao dati Czernin ... Potpomognut od fotografa, koji mu je prebacio na leđa ogrtač, a oko vrata žensko krzno i šal, došao je na brzu ruku do fotografije u građanskom odijelu. Odijelo od tkanine, koja je sastojala više od surogata nego od vune, kupio je u jednom obližnjem dućanu. Tako opremljen vratio se u Schönbrunn, gdje mu je Car predao dva pisma, a Carica plan grada Neuchâtel. Carica je na planu sama s perom označila put od kolodvora do točke, kod koje je napisala: rue du Pommier 7. Švajcarska je bila puna uhoda, te je zbog toga bilo potrebno, da Erdődy stigavši u Neuchâtel uzmogne stići do ulice du Pommier bez pitanja. »Vlasnik te kuće — tumačila je Zita — gospodin Boys de la Tours obaviješten je o vašem posjetu i čeka vas. Taj gospodin će vas zatim predstaviti u svojoj kući mojoj braći, kojima ćete predati ova pisma ...« Grof nije smio ni primiti ni dati bilo kakve informacije, a osobito nije smio govoriti o općenitim prilikama u Monarhiji. Misija se vršila »u interesu mira«, a osim vladara bili su obaviješteni jedino on (Erdődy) i Czernin.

Siksto i Ksaver od Parme — Zitina braća, koja su se dobrovoljno javila u belgijsku vojsku protiv Centralnih sila — zatražili su od Erdődyja upravo one vijesti, koje on nije bio ovlašten dati. Radoznalo su pročitali pisma, a prije rastanka predali su poslaniku druga dva pisma, za koja je Siksto izjavio, da sadržavaju privatni odgovor, jer da ne posjeduju potrebna ovlaštenja za službeni odgovor. Pisma su bila odeblja, kuverte su virile iz unutrašnjeg džepa Erdődyeva kaputa i kada se on udaljio za nekoliko koraka od kuće broj 7 u rue de Pommier opazio je, da ga je

netko dostigao i pomilovao rukom u očitoj nakani, da se dočepa pisama. Odlučnom ćuškom srušio je uhodu na zemlju. Na kolodvoru neznanac mu je opet bio u tragu. Francuski ili njemački špijun? Ali razboritost, koja je spasila Erdődya od malih agenata velikih spletkara nije kasnije spriječila propast njegova carskog gospodara.

Poznato je, da je nakon prvog putovanja u Švajcarsku slijedilo drugo i da su toga puta sa Karlovim odaslanikom otputovala u Beč Zitina braća. Ovog puta nisu se sastali u Neuchâtelu, već u Ženevi. Tu se grof, da izbjegne uhodama, preobukao u strojara, prenoćivši u skloništu. Prije odlaska sa lažnim putnicama Siksto je ispričao poslaniku, da je on već u ožujku 1915. bio u Rimu, ali da je sveti Otac iskazao mišljenje, da pitanje njegova posredovanja za sklapanje mira zavisi od teritorijalnih koncesija Italiji.

Carski je par dočekao Siksta i Ksavera u dvorcu Lassenburg. Zatim je stigao i Czernin, na kojega Siksto nije učinio ni najmanje povoljan utisak. Sutradan su se ponovo vodili pregovori u Lassenburgu: Erdödy niječe, da su se razgovori vodili i u njegovom stanu kao što tvrdi Siksto. Uvečer su oba Zitina brata otputovala u Švajcarsku preko Voralberga i Lichtensteina. Grof je morao poći k njima ponovo koncem travnja i to u Zugu. Pošto je grof čekao nekoliko dana, prinčevi su se pojavili u društvu nekoga Francuza, koji mu je predstavljen kao poručnik Pinet de Manteyer. Od toga dana Erdődy kao da je počeo sumnjati u parmske prinčeve, koji su previše htjeli doznati o Austriji. Držeći se naloga odnio je on u Beč druga dva pisma, zatim se 4. svibnja povratio u Neuchâtel, ponovo prešao austrougarsku granicu sa Sikstom (toga puta i to 9. svibnja Siksto je primio od Karla nakon sastanka sa Czerninom, ručno Karlovo sudbonosno pismo, koje je kasnije poslužilo Clemenceau-u da otkrije skandal) i na koncu je ponovo pratio Siksta preko granice. Doskora je slijedio posljednji put Erdödya u neutralnu Švajcarsku sve do Biela na francuskoj granici . . .

Austrougarski vojnički ataše u Bernu general von Einem doznavši da se Erdödy ima sastati u Bielu sa gospodinom de la Tours, nije skrivao svoje bojazni: »Pazi, dragi grofe, — rekao mu je — može ti se desiti da te dobro svezana odvezu autom preko granice . . .« Da li je to bilo moguće? . . . Ali kada je stigao u Biel, Erdödy je obaviješten od gospodina de la Toursa, da po odgovor za Cara Karla mora otići sam lično baš na granicu. Čudno. Zašto se više nisu pojavljivali prinčevi? Zašto ono par kilometara do granice nije mogao de la Tours sam prevaliti automobilom? Savršeni gentlemen de la Tours umjesto da to razjasni, promijenio je način govora i postao surov . . . Erdődy ne htijući doživjeti nikakvu pustolovinu napustio ga je: bilo je očito, da ga je Francuska htjela uhvatiti da bi imala novu senzaciju. Ta je senzacija buknula godinu dana kasnije, kada je Clemenceau obavijestio Nijemce i čitav svijet o Karlovim pokušajima. Erdödy priča da je Czernin, koji je želio da se povjeruje, da on o tome nije ništa znao, zatražio da Erdödy primi na sebe odgovornost: grof je imao izjaviti da ministar vanjskih poslova nije o tome ni pojma imao. Morao je razjasniti Caru, da se treba izvući iz dileme: »Demantirati ili abdicirati«. Među objema prijateljima razvio se slijedeći dramatski razgovor:

Erdödy: — Ja to nikako ne ću učiniti! Ja sam ovdje da vršim careve naloge, a ne da pokrivam lične interese jednoga ministra! . . .

Czernin uhvativši ga za ruku: — Ako odbiješ, ja sam mrtav, preostaje mi jedino revolver . . . Dakle?

— Dakle! — odvrati Erdödy. I izvadivši iz džepa revolver baci ga na Czerninov stol, koji se, kako je poznato, nije ubio.

U Njemačkoj se govorilo: dok mi dajemo za vas svoju krv i hranu, da vam pomognemo da pobijedite

i živite, vi nas napadate iza leđa trgujući sa Alzacijom i Lorenom? — Svaki je Nijemac ponavljao sa Schillerom: »Das ist der Dank des Hauses Oesterreich ... (To je zahvalnost austrijskog doma)«. Pokušalo se stvar ujednostavniti, tvrdilo se, da je Njemačka bila unaprijed obaviještena o koraku, što ga je Karlo I. spremao, ali je sumnja ostala. Mladi je monarh radio po svojoj odluci ohrabren, ne zna se. da li dobro ili zlo, od žene i od jednoga svećenika. U povijesti takav slučaj nije prvi, a ne će biti niti posljednji. Žrtvovali su Czernina. Karlo je morao krenuti u Canossu da oda počast razbješnjelom Veličanstvu Vilimu II., a kraj njega je ostao Burian, vjerni izvršilac berlinske politike. Liberalci su se morali držati podalje od njega: pacifisti Försteru zabranjen je put u Beč. Lammasch, kojega su u prošlosti toliko slušali, vratio se je ojađen u Salzburg... Profesor Lammasch usudio se je upraviti vladaru memorandum, savjetujući mu da zatraži mir s antantom, obećavajući, da će nakon rata otkazati savez sa Njemačkom. Vladar se usudio taj memorandum pročitati. Došlo je do sveopćeg demantiranja ...

*

Rekosmo, da je ljeto 1917. bilo za Karla bogato nadama. Toga su se ljeta spremali planovi za dvanaestu bitku na Soči. Ali dok su generali ostajali kod zahtjeva, da je potrebno na talijanskoj fronti veliko sudjelovanje njemačkih četa, Karlo je želio da sačuva čast uspjeha za svoje čete i od saveznika htio zatražiti jedino pomoć u topništvu. 20. kolovoza pisao je Vilimu iz Reichenau-a:

»Dragi prijatelju! Iskustva, stečena u jedanaestoj bitki kod Soče, bude u meni uvjerenje, da ćemo u eventualnoj dvanaestoj bitki morati da izdržimo tešku kušnju. Moji zapovjednici i moje vrijedne čete uvjerene su, da se ozbiljnost položaja može lakše i sigurnije svladati s jednom ofenzivom. Ali moje čete,

koje se sada nalaze na talijanskoj fronti, nisu dovoljne za ofenzivu i potrebno je dovesti pojačanja s istoka. Molim Te, dakle, dragi prijatelju, da djeluješ na svoje generale i zapovjednike, da nam omoguće da povučemo austrougarske čete s istočne fronte, zamjenjujući ih sa njemačkim četama. Ti ćeš sigurno shvatiti, zašto ja želim izvršiti ofenzivu protiv Italije jedino sa svojim četama. Cijela moja vojska naziva rat protiv Italije »našim ratom«, svaki je naš časnik odrastao s baštinjenim osjećajem i vrućim željama, da se bori protiv vječnog neprijatelja. Kada bi nam njemačke čete pomogle, utisak bi bio slabiji, a i zanos bi spao. Ja i moja vojska pozdravit ćemo na talijanskom ratištu kao ugodnu pomoć samo njemačko topništvo, osobito teško topništvo. Vrijeme prolazi, dobro uspjelim udarcem protiv Italije možda da požurimo konac rata. Nadam se dakle, dragi prijatelju, da ćeš na to pristati, tako da se šef moga glavnoga stožera može što prije dogovoriti o pojedinostima sa vrhovnim zapovjedništvom Tvoje vojske. U vjernom prijateljstvu — Karlo.«

Vilim je odgovorio da je potrebno najprije pričekati na rezultat ofenzive protiv Rige: »I u korist ofenzive na Soči — zaključivao je — govore važni razlozi ... Možeš biti siguran, da bi se ne samo moja vojska nego i čitava Njemačka uvelike radovala, kada bi njemačke čete skupa sa Tvojim vrijednim borcima na Soči navalile na nevjernu Italiju. Bog dao da i to doživimo!«

Prodor fronte kod Pletza uspio je, ali nije uspio marš od Brente, koji je bio konačni cilj ofenzive. Prisiljeno na šestomjesečnu stanku austrijsko je zapovjedništvo narednoga ljeta povjerovalo, da može ponovo pokušati s nadama u bolju sreću: Ovaj put kanilo je doprijeti sve do rijeke Adige. 12. lipnja stigao je Karlo u Schnal-Stahl, kraj Merana, tri dana kasnije započela je ofenziva: poslije početnih uspjeha, koji su mnogo obećavali na desnom krilu, pripovijeda

von Arz, posljednji šef glavnoga stožera monarhije, napadaj je propao i na istoku Brente. Na teškom terenu neprijateljsko topništvo žestoko je bombardiralo, tako da nije bilo moguće razviti napredovanje pričuvnih četa. Utisak toga neuspjeha bio je u unutrašnjosti golem: u Beču su počele kružiti svakovrsne glasine, te je čak i štampa izgubila tradicionalnu razboritost. U madžarskom parlamentu kritike vrhovnog zapovjedništva bile su vrlo oštre: ekstremisti su iskoristili priliku, da podvostručenom energijom traže nezavisnu narodnu vojsku. 26. srpnja Car je morao saopćiti von Arzu, da se zahtjeva imenovanje jedne parlamentarne anketne komisije. Tom se zahtjevu šef glavnoga stožera protivio svim silama. Von Arz je ponovo zamolio Karla, da prihvati njegovu demisiju, ali pošto se posavjetovao sa Borojevićem, Karlo mu je naredio da ostane na svom mjestu.

Položaj je bio vrlo težak: ofenziva je istrošila pričuvne čete, zadala novi udarac već deprimiranom raspoloženju pučanstva, a osim toga kao reakciju smanjila disciplinu četa na fronti, pomažući rad onih, koji su se vratili iz Rusije i počeli propovijedati boljševička načela. Talijani su naprotiv izgledali jači nego ikada i odlučni da pokušaju ofenzivu sa svoje strane. Kada o nakanama talijanskog zapovjednika Diaza nije bilo više sumnje, Karlo se obratio Papi: »Sve više rastu znakovi jedne skore talijanske ofenzive protiv nas — telegrafirao je 23. listopada preko bečke nuncijature. Mi mirno i s pouzdanjem čekamo, ali pošto se rat ne će odlučiti u Venetu, a osim toga konac rata nije dalek, to molim Vašu Svetost, da nagovori talijansku vladu, da iz čisto humanitarnih razloga odustane od ovoga plana. Takvim činom Vaša bi Svetost mogla spasiti živote mnogih hiljada ljudi.«

24. listopada Talijani su poduzeli navalu između Brente i Piave. Započeli su bitku kod Vittoria Veneta, koju su neki srednjeevropski historici željeli prešutjeti, ali koju je von Arz u svojim uspomenama

ipak morao priznati ni ne pribjegavajući starom opravdavanju, da su austrougarski borci bili obeshrabljeni: štaviše on veli, da su oni bili »još jednom sjedinjeni i prožeti onim istim duhom, koji je nekoć vodio pobjedničke austrougarske čete po evropskim bojištima ...« Tako dok su se u Beču sastavljali mirovni pregovori i obavieštavalo saveznika Vilima o očajnom položaju i raspravljalo o Wilsonovim zahtjevima, na talijanskoj granici vodila se borba od Alpa do mora. 28. listopada Borojević je dobio nalog, da sistematski isprazni Veneto, da dokaže neprijatelju svoju volju za mir, a istoga dana u Badenu kraj Beča, kamo se je iz Tješina preselio austrijski glavni stožer, četa se buntovnika usudila skinuti značku sa kape von Arza. Tri dana kasnije Karlo, više se ne snalazeći, ovlastio je svoje čete, da se stave na raspolaganje novo nastalim državama i 3. studenoga prihvatio je talijanske uvjete za primirje, premda su oni bili teški i ponizujući. »Da smo zakasnili — ovdje ponovo govori von Arz — protivnik je naslutivši, da je unutrašnje rasulo potpuno srušilo situaciju, mogao zatražiti potpunu kapitulaciju.« 11 studenoga Car je potpisao proglas narodima, što smo ga saopćili na početku.

*

Posljednji Karlov tajnik, kapetan barun Karlo Werkmann, u svojim uspomenama veli za Cara, da je bio dobar, inteligentan, pošten. Ali dobrota se može shvatiti slabošću, a slabost se može doticati kukavičluka, a to Werkmann ne će da se o pokojniku kaže. On potsjeća da se Karlo uspeo na prijestolje u 29-oj godini i da nikad nije nitko pomislio, da ga spremi za takvu zadaću. Osim toga nedostajalo mu je životnoga iskustva. Kada mu je sudbina postavila zadaću, da se brine za spas jednog carstva, koje je imalo toliko neprijatelja, od koliko je naroda bilo sastavljeno, nije bilo nijedne rase ni klase, koja bi ga sma-

trala svojim. Česi i Slaveni nazivali su ga Nijemcem, Nijemci su ga optuživali zbog defetizma i nježnosti prema Slavenima, plemenitaši su mu predbacivali pretjerano demokratsko raspoloženje, demokrati su ga prikazivali narodu kao tupog veseljaka. Naprotiv biograf tvrdi, da je Karlo slabo mario za raskoš svojega obitavališta i za dobra jela, te da nije razlikovao dobru od slabe cigarete.

Kao gorljivi katolik iskreno je želio mir, a s njim i njegova supruga Zita. Njegovi njemački saveznici znajući za to, morali su ga zadržavati diplomatskom igrom. Kako je Karlo na primjer bio protiv podmorničkog rata protiv trgovačkih brodova, admiral von Holtzendorff dobio je nalog, da podje u Beč, da ga obrati. To mu je uspjelo, ali večera priređena u njegovu počast u dvoru bila je pokvarena zbog oštroga kratkog razgovora između njega i carice:

— Znam, znam da se Vaše Veličanstvo protivi upotrebi podmornica, rekao je otvoreno von Holtzendorff Ziti, Vaše Veličanstvo je uostalom uopće protiv rata...

— Ja sam protiv rata — odgovorila je Zita — kao što je svaka žena, koja želi vidjeti ljude, koji žive u miru, a ne u bolu...

Admiral: — Kakva bol! Ja radim bolje, kada mi je želudac prazan, jer tek tada moram stisnuti pojas i izdržati ...

— Ne volim — odvrati vladarica — govoriti o ovome kod obilno snabdjevenog stola ...

Čudna je žena bila Zita. Sigurno joj se pridavalo mnogo više od onoga, što je zaista učinila. Premda je bila bezdvojbeno uvjerena u svoju misiju, Carica ipak nije to svoje uvjerenje nikada iskazala u formi karakterističnoj za utjecaj, što ga je vršila Carica Aleksandra na Cara Nikolu II. Austrijski šovinisti nazivali su prezirno Zitu Talijankom. Zita je naprotiv uvjeravala, da je savojska kuća uništila kuću Bourbon-Parma i da zbog toga mrzi Talijane. Zita je htjela, i to

je dokazala intervencijom svoje braće, pomoći mužu u nastojanju da zaključi mir, po kojemu bi prijestolje postalo čvršće, a oni, koji su bili prijatelji Italije postali bi prijatelji Austrougarske, ali u najtragičnijim časovima Karlovog života njezina je moć bila drugorazredna. Pokazala je svoje nezadovoljstvo i svoje nepristajanje tek 11. studenoga 1918., a ipak njezini protesti nisu koristili ništa, jer je Car potpisao proglas narodima, kako ga je Lammasch sastavio.

Karlo nije kanio da se sam prvi zahvali na definitivan način na prijestolju. Kada je izgubio austrijsku krunu, polagao je sve nade u dijadem Sv. Stjepana. Da bi ga opet osvojio, radio je popuštajući nagovaranjima obmanutih i ideji, da ne može izbjeći sudbonosnost svoje zadaće. U takvom se duševnom raspoloženju nalazio osobito prigodom drugog nesretnog pokušaja restauracije u listopadu 1921., jer za prvi pokušaj izvršen u ožujku iste godine, postoji barem opravdanje precedensa Kralja Konstantina grčkoga i izričitog pristajanja sa strane Francuske.

Werkmann veli, da je mnogo razmišljao, prije nego što je proširio u javnost zakulisne prilike pokušaja u mjesecu ožujku. Jedna uvažena francuska ličnost upozorila je Karla, da ako bude dalje čekao, da će mogućnost restauracije u Madžarskoj biti sve manja, dok se još može vjerovati da eventualni protesti velikih sila ne će promijeniti već izvršeni čin. Vladar je poslao vrlo povjerljivu osobu u Pariz, da preispita točnost te vijesti i odaslaniku je odgovoreno: »Prihvatit ćemo gotov čin.« Tada se pouzdao u Francusku, jer je sa pozornice bio nestao Clemenceau, njegov lični neprijatelj od dana, kada je objavio aferu princa Siksta. Za Englesku je mislio, da će, ako ne dođe do ratnih komplikacija sa nasljednim državama, također prihvatiti izvršeni čin, dok je u držanje Italije sumnjao. 23. veljače pisao je admiralu Horthyu: »... Za mene je nemoguće i nije nikako uputno uspostaviti veze s Italijom. Vi, koji ste bili

jedan od mojih najboljih časnika mornarice poznajete trajnog neprijatelja! Možda bih ja mogao zaboraviti, ali se bojim da Italija hoće pod krinkom prijateljstva steći povjerenje, da u prvoj prigodi to povjerenje slabo nagradi . . .« Kao i Sv. Stolica, tako je i Horthy savjetovao prognanika, da se strpi i da čeka na bolja vremena. Car je bio drugog mišljenja, ali se pouzdavao u admirala, da na koncu učini sve po svojoj volji.

Karlo je u jutro Velikog petka 1921. u Strasburgu ušao u ekspresni vlak Pariz—Beč i stigao sutradan u austrijsku metropolu prešavši granicu sa španjolskom putnicom. Njegov putni drug u vagonu za spavanje bio je grof Jakob Lasuen de Reischach. Nitko nije opazio na bečkom zapadnom kolodvoru — bilo je 22 sata i 50 minuta — da se u mnoštvu putnika, njihove rodbine i kolodvorskih nosača nalazi, nastojeći da se sakrije indiskretnim očima, i bivši Car Austrije i Kralj Madžarske. Lažni Španjolac i grof Lasuen naredili su autotaksiju, da ih odveze u hotel »Bristol«; ali dok su se vozili promijenili su adresu u Lanzkrongasse 9. U Lanzkrongasse ne postoji kuća s brojem 9, pravi je cilj bila kuća broj 5, u kojoj je vladar, koji se spremao da natrag osvoji prijestolje, proveo noć. Sutradan oko podneva preko Grabena, Kärtnerstrasse, Wielberhauptstrasse jedan je tajanstveni auto stigao do bečkih vrata, a odavle preko Wiener Neustadta nastavio put prema granici. Na madžarskom zemljištu putnici su se — Kralj Karlo i grof Erdödy — zaustavili u Pinkafeld, gdje su nešto založili. Čuvar je sačuvao na uspomenu pribor, kojim se poslužio vladar.

U deset sati u večer pokucali su na vrata palače Steinmangerskog nadbiskupa grofa Mikesa. Nadbiskup je imao goste. Kada su mu saopćili da dvije osobe traže, da ih primi, nadbiskup se našao uznemiren, ali ipak je sišao da dočeka goste u velikoj dvorani knjižnice. Kada je pružio ruku neočekivanim gostima, doznao je, da je jedan od njih Njegovo Apostolsko Veličanstvo Kralj. To ga je toliko iznenadilo, da je odvukao Karla u susjednu sobu i uznemiren ga upitao, da li je on zaista vladar. Kada mu je to potvrđeno, počeo je drhtati. Vrlo uzbuđen svećenik je odlučio da obavijesti ministra Vassa, koji je bio njegov gost. Ovaj se, premda vrlo začuđen, držao vrlo korektno izjavivši jedino, da se od toga časa on više ne smatra ministrom, jer da funkcije regentove vlade prestaju od časa, kada se okrunjeni Kralj nalazi ponovo u svojoj zemlji.

Karlo je večerao i odmah odlučio započeti politička vijećanja. Spremio je i tacitski proglas narodu, u kojemu se govori: »Vrativši se u ljubljenu domovinu po nagonu svojega srca, današnjim danom preuzeo sam ponovo moć. Bog s nama!« Među vjernima, koji su se spremno i veselo sabrali oko njega, nalazio se među prvima pukovnik Lehar, brat slavnoga muzičara. Predsjednik ministarskog vijeća Teleki i komesar za zapadnu Madžarsku grof Sigray stigli su u četiri sata u jutro. Dva sata kasnije Teleki je autom otputovao u Budimpeštu da obavijesti regenta Horthya. Priča se da je Teleki prekoračivši prag nadbiskupske palače i doznavši veliku vijest (pozvali su ga, rekavši mu jedino da hitno dođe) uskliknuo razočarano: »Prebrzo, prebrzo!«

Sat kasnije Karlo je u pratnji Sigraya, pukovnika Jarmija i još jednoga časnika napustio autom Steinamangere. U dva sata poslije podne stigli su u Budimpeštu. Telekijev auto pogriješio je put i stigao poslije kraljevog. Horthy mu je otišao u susret sav izvan sebe: »To ne će biti dobro, uskliknuo je, Vaše Veličanstvo mora odmah otputovati, mora se odmah vratiti u Švajcarsku.« Tako je započeo razgovor, koji je trajao dva sata i u četiri i trideset sati poslije podne svrgnuti je Kralj Madžarske izašao iz kraljevskog dvorca. Po njegovoj želji nisu skupili niti stražu da mu odade počast, štaviše vojnicima je zabranjeno da uopće nekome kažu da su vidjeli Kralja. Karlov

auto krenuo je sam po glavnoj cesti, ali se zbog kvara morao zaustaviti. Stigavši sa zakašnjenjem u Steinamangere Karlo je doznao, da su već stigli nalozi da mora odmah nastaviti svoj povratak. Ali pošto je u Budimpeštu stigla antantina nota pokušao je da dobije vremena: rekao je da je bolestan i izjavio da vlada može učiniti štogod želi, jer da to nije njegova vlada. Sutradan trećega travnja dobio je iz Pariza brzojav, odaslan u 23 sata i 45 minuta 2. travnja: »Prière instante encouragere immediatement client a garder confiance et a se maintenir. Rien a craindre ici. On apaisera les voisins«. Werkmann tumači, da je taj brzojav odaslan u Beč na konvencionalnu adresu od pouzdane osobe, koja je djelovala u Parizu (odvjetnik Seeholzer iz Züricha). Drugoga travnja francusko ministarsko vijeće zaključilo je da direktno interesiranim velikim silama pripada pravo da odluče, kako se držanje ima zauzeti prema Madžarskoj: »Francuska će sve učiniti, da se ukloni sukob«.

5. travnja Karlo je razočaran napustio madžarsko zemljište. Vrlo su ga ganule počasti naroda i magnata; ali još se više iznenadio ustanovivši da od aristokrata, koji su došli da ga pozdrave »niti jedan nije imao hrabrosti« da njega zamijeni i ode u Švajcarsku, a da Kralj ostane u Madžarskoj.

O ulozi odigranoj sa strane Francuske u tom pokušaju restauracije Werkmann je suzdržljiv kod navađanja imena i davanja podataka. Više od njega govori grof Aladar de Boroviczeny, koji je barem isto toliko upućen koliko i Werkmann. Od njega doznajemo, da je Briand bojeći se da se na madžarsko prijestolje ne uspne nadvojvoda Josip, kojega je potpomagala Italija, i htijući osigurati Francuskoj utjecaj na zemlje bivše monarhije, ohrabrio Karla da pokuša preuzeti u Budimpešti vlast. Pred gotovom činjenicom Francuska bi pomogla Njegovu Veličanstvu, koje se nije smjelo dati prestrašiti od sigurne kiše protesta Male Antante niti protesta pro forma

Velike Antante: stvari bi se bile odigrale »kao u Grčkoj«. Da li je Briand naslućivao ono, što se kasnije dogodilo u Grčkoj? On je jamčio Habsburgovcu da će se Mala antanta dati zadržati: kada zakoniti vladar madžarski bude na prijestolju, tada će se promijeniti i politika Male Antante, jer je u ono vrijeme želja, da se spriječi restauracija, dovela do zbliženja između Male Antante i Italije, što se Briandu nije sviđalo. U budimpeštanskom kraljevskom dvorcu prigodom historijskog razgovora Horthyu je uspjelo da Karlo izusti Briandovo ime. Čim je vladar krenuo natrag prema Steinamangeru, madžarski je regent pozvao francuskog visokog komesara Foucheta, da ga obavijesti, a Fouchet je odgovorio da ne zna ništa i da će odmah obavijestiti Pariz. Briand je sve hitno demantirao.

Pariz je potpomagao i drugi ne manje nesretan pokušaj restauracije. Iz motiva oportuniteta visoki komesar Fouchet zamjenjen je u Budimpešti sa bivšim voditeljem poslova kod Vatikana Doulcetom. Ta promjena nije zatražena iz Budimpešte, već iz Hartensteina (gdje se Karlo nastanio, jer mu je kanton Vaud zabranio da se vrati u Prangins). Istodobno je izražena želja, da se u Parizu imenuje kao permanentni predstavnik vladara kakav diplomata ili madžarski političar slavnog imena. Izbor je bio težak, jer se tražila osoba, koja nije u ratu kompromitirana; na koncu je postignut sporazum u osobi gospodina de Charmanta, diplomate od karijere.

Pad Berthelota, svemoćnog direktora političkog odjela Quai d'Orsaya, zaštitnika Male Antante pojačao je nade dvora u Hartensteinu, ali je francuska vlada i dalje govorila, da će službeno pristati na Karlovu stranu samo, kada bude Kralj zaista u Budimpešti. Zbog toga se početkom rujna u Hartensteinu počeo spremati novi put i kako su mjere opreza bile veće i kako se nije htjelo izložiti vladara uvredama i prijetnjama, kakve je podnio sa

strane bivših austrijskih podanika na povratku u Švajcarsku pod pratnjom vojničkih predstavnika Velike Antante, to je odlučeno, da krenu u Madžarsku aeroplanom. Početkom listopada neki su legitimisti saopćili da je nastupio čas, da se maknu: stigli su glasonoše, održani su razgovori i 14. istoga mjeseca Car je javio Boroviczenyju, da je ne mogavši napustiti svoje vjerne madžarske sljedbenike odlučio odmah poduzeti lijet. Poslije 22. listopada raspust njemu vjernih vojničkih odreda oteščao bi mu uspjeh plana. Sutradan je Carica Zita izjavila svoju odlučnu odluku, da će pratiti svoga muža. Na nagovaranja Boroviczenyja odgovorila je, da je uzaludno kušaju razuvjeriti, jer pošto se Car izlaže opasnosti, da je njezina dužnost, da se nađe s njime tamo gdje prijeti opasnost. Na molbe pilota poručnika Alexaya i kapetana Feketea, koji su naročito zato došli iz Madžarske, kratko je odgovorila bodreći ih, da ne treba da se zabrinjuju zbog njezine nazočnosti. Njihova je časnička dužnost, da slušaju. Međutim nisu Alexy i Fekete upravljali krasnim monoplanom Junker, sa motorom od 180 H. P. već bivši bavarski kapetan Zimmermann, čija je nazočnost bila neophodno potrebna za nabavu aeroplana.

*

U jutro 20. listopada 1921. auto, s kojim su Karlo i Zita praćeni jedino od pobočnika grofa Ledochowskoga otputovali iz Hartensteina, susreo je oko 11 sati na cesti između Züricha i Rapperswilla potpuno novi auto, kojega su dan prije nabavili Boroviczeny i barun Schager, ekonom carske obitelji. Magla je bila nestala, sunce je sjalo, očekivao se krasan lijet. Ni daška vjetra. Njihova Veličanstva prešla su u novi auto, kojim je upravljao Boroviczeny i s ovim su stigli do aerodroma u Diebendorfu kraj Züricha, gdje je aparat bio već spreman. U aparat nije uzeta ni-

kakva prtljaga, jer je s njom bila već otputovala grofica Boroviczeny (Zitina dvorska dama). U 12 i četrnaest avion je krenuo prema Konstanzu leteći brzinom od 170 kilometara, a držeći se u visini od 3500 metara. Nad Bavarskim Alpama zbog slaboga benzina motor se počeo zaustavljati i bilo je časova panike. Napokon se pojavio Schönbrunn i zvonik Sv. Stjepana. Letjeli su ravno prema madžarskoj granici koju su preletjeli u četiri sata i deset minuta; polako su se spustili tražeći na zemljištu grofa Czirakya povoljno mjesto za spuštanje. Na koncu je cilj postignut i počinje drugi dio tragedije.

Po savjetu vjernoga pukovnika Lehara, koji je surađivao kod pripreme plana, kraljevski je par sutradan napustio dvorac grofa Czirakya i preselio se u Šopronj, gdje je Karlo ponovno mogao obući svoju carsku uniformu. Prema prvom planu iz Šopronja su Karlo i Zita imali nastaviti put Budimpešte, praćeni od četa iz Ostenburga, koje su tek u Budimpešti imale biti obaviještene o nazočnosti i nakanama vladara. Kako nije dostajao željeznički materijal, to se izgubilo dragocjeno vrijeme što je možda utjecalo na tok događaja. Karlo je bio vedar, uvjeren u uspjeh: povjerivši Boroviczenyu privremenu upravu tajništva svojega kabineta označio je kao budućega predsjednika vlade Rakovszkya, koji je to prihvatio. Ministarske lisnice ponudio je Dr. Gratzu i grofu Andrassyju izjavivši da će saopćiti konačni sastav ministarstva odmah nakon dolaska u Budimpeštu.

U noći između 21. i 22. listopada krenuli su prema prijestolnici nakon čitavog dana barjakovanja, marširanja i narodnih manifestacija. Čete su bile o svemu obaviještene. U Šopronju se nalazila i komisija antantinih časnika i jedan je od njih odmah uzeo auto i krenuo u Beč gdje je objavio veliku vijest, koju je dotada telegrafska cenzura zadržavala. Ipak je početak puta bio sretan: 22. listopada garnizon u Györu prešao je na stranu Karla, koji se

tako mogao obmanjivati, da će bez zapreka stići u Budimpeštu.

Dok je na kolodvoru u Bielu vladar vršio smotru počesne čete, general Lőrinczy obavijestio je Budimpeštu i time izazvao nalog da se kraljevski vlak mora odmah zaustaviti. Međutim skoro da je Lehar dao uhapsiti Lőrinczya i strpao ga kao zarobljenika u vlak. Čitava je stvar bila već kompromitirana i bilo je jasno, da će naići na otpor. Bilo je očito da uvečer ne će triumfalno ući u Budimpeštu; doznalo se, da su kod Nagyszentyvana prekinute tračnice, a da je garnizon u Komoranu ostao vjeran vladi. U Aesu prijetila je opasnost građanskoga rata. Rakovsky pozvao je na telefon Bethlena pozivajući ga da položi čast, jer da je on sada novi predsjednik vlade i da će u protivnom čete navaliti. Bethlen je zaklinjao, da se napadaj ne poduzme, jer da će se krv proliti uzalud i da su kraljeve nade isprazne.

U šest i petnaest čete iz Ostenburga krenule su u napadaj, a komaranska se posada predala neispalivši ni jedan hitac; ali je vrijeme prolazilo — dragocjeno vrijeme — i na pruzi su kidali dalje tračnice, a u Szombathelyu zapovjednik okružja general Guilleaume otklonio je, da položi novu zakletvu vladaru. Glasnik iz Budimpešte, ministar Vass došao je javiti da ministarsko vijeće trajno zasijeda i da postoji bojazan, da svakog časa provale u Madžarsku čete Male Antante. Nisu mu vjerovali i iste su večeri krenuli dalje. Na putu se predala još po koja manja posada. U jutro 23. listopada gotovo pred vratima Budimpešte morao se marš iznenada zaustaviti, jer je vlak predstraže bio dočekan hicima iz pušaka. Čekajući, da se pruga očisti, Karlo i Zita su prisustvovali misi na otvorenom polju i primili svetu pričest. U jednom vagonu Boroviczeny je na pisaćoj mašini prepisivao tekst proglasa, koji se, čim stignu u Budimpeštu, imao objaviti narodu.

Tko je otvorio vatru na vladare? Najprije studenti budimpeštanskog sveučilišta, a zatim čete, kojima je rečeno — kako tvrde neki historici, čijim se djelima moramo poslužiti — da prema prijestolnici ne idu Madžari prateći okrunjenoga Kralja već neprijatelj, češki vojnici.

I tada se put kraljevskog para, koji je pustolovno započeo aeroplanom, završio još pustolovnije: da pokaže četama, da se zaista bore protiv kralja, Karlo je odlučio sam otići do mjesta otpora popevši se na lokomotivu, koja je istakla bijeli barjak. U lokomotivu je ušla i carica, zatim grof Andrassy, Gratz i Boroviczeny, tako da su se strojovođa i ložač mogli jedva micati. Na tender se popelo nekoliko časnika.

U povijesti Madžarske — izuzevši lokomotivu, — ta epizoda ima precedens. Prije više stoljeća Kralj Emerik našao se upleten u bratoubilačkom ratu, u kojemu se sreća okretala protiv njega. Vladar je tada odbacio oružje, postavio je na glavu krunu Sv. Stjepana i krenuo prema buntovnicima tražeći da ga priznaju za pravoga Kralja. Čudotvornog li slučaja: Vojnici su pred pomazanim kraljem pali na koljena i Emerik je pobijedio. Ali jadni Karlo Habsburški nije imao krunu, tako da je njegov očajnički korak ostao bez uspjeha. Pred kućicom jednoga skretničara stroj se zaustavio i društvance je izašlo da sasluša uvjete primirja. 24. listopada slijedila je kapitulacija. Umjesto svečanog ulaska u Budimpeštu kraljevski je par tužan nastavio svoj put prema Totissu, dvorcu, koji je već prije dočekao jednoga Habsburgovca u bijegu, Cara Franju, koji se bio udaljio iz Beča zbog prodiranja Napoleonovih četa. Karlo je stigao 24. listopada poslije podne i po prvi put nakon četiri dana tegoba, pristupio dobro spremljenom stolu i spavao u udobnom krevetu pod paskom žandarma i vojnika. Sutradan su se Kralj i Kraljica morali zahvaliti na gostoljubivosti grofa Franje Ester-

hazyja i preseliti se u samostan Tihany na jezeru Balaton, koji je bio njihova posljednja etapa u Madžarskoj. Šest su dana živjeli u trima čednim sobama. 28. listopada Karlo je primio posjet kardinala primasa Csernocha, koji mu je rekao, da je otklonio poziv vlade, da nagovori Kralja da potpiše akt abdikacije, što je 29. listopada Budimpešta i formalno zatražila. Kada je Karlo ponovo to otklonio, predan je zapovjedniku britanske flotile na Dunavu na temelju zaključka konferencije ambasadora. Kao madžarski državljanin Karlo je tvrdio, da je njegovo neoporecivo pravo, da živi na madžarskom zemljištu, nadodavši da će popustiti samo sili. Spreman pukovnik Simenyfalvi, kojemu je povjereno izvršenje naloga, izjavio je da je ovlašten da upotrijebi i silu.

Prognanik je napustio Tihany u večer 31. listopada u pratnji grofa Aleksandra Esterhazyja, gospodje Boroviczeny, trojice antantinih časnika i zapovjednika madžarske pratnje. Stigavši autom do kolodvora ušao je u vlak, koji ga je odveo do Baje na Dunavu, gdje ga je čekao usidren engleski monitor Gloworm. Na brodu su u 6 sati u jutro Kralj i Kraljica našli nuncija Schiotta, koji im je donosio blagoslov Sv. Oca. Bivši dvorski kapelan odslužio je misu. Kada se monitor udaljio od obale Karlo i Zita nisu znali da kreću prema Madeiri: jedino su znali, da se smatraju ratnim zarobljenicima, što je dokazivala i straža kraj njihove kabine. Par sati kasnije došao je na brod zapovjednik flotile i rekao bivšem caru, da će se, ako pismeno izjavi, da se smatra zarobljenikom s njime postupati kao s gostom. Karlo je odmah napisao slijedeće retke, koji se danas čuvaju pod staklom u časničkom odjeljenju čednoga Gloworma:

»Je donne ma parole d'honneur au capitaine Arthur Snagge que pendant mon voyage, tant que je serais, sous sa garde, je m'abstiendrais de toute tentative de regagner ma liberté. En faisant cette

promesse au capitaine, Arthur Snagge je me considère comme engagë vis-a-vis, de lui personnellement, et pour toute la durée de ce voyage — Glowworm, 1 novembre 1921, Charles, Empereur d'Autriche, Roi de Hongrie.«

Britanski monitor jurio je prema Moldavi, gdje je carski par zbog izvanredne nabujalosti Dunava imao, da se prekrca na motorni brod, da stigne do Orsove. Stanje rijeke bilo je međutim takvo, da je do Galaca trebalo krenuti pješke. Vođeni su dogovori sa rumunjskim majorom Kiculescu, koji je stavio na raspolaganje jedan zatvoreni auto, četiri otvorena i jedan teretni. U prvim kolima ukrcali su se major Kiculescu i francuski časnik Garnier, jedan časnik Gloworma, jedan pukovnik rumunjskih pograničkih četa i jedan mornar. U zatvoreni su auto ušli Karlo i Zita sa zapovjednikom Snagge, jedan podčasnik i jedan mornar. U ostalim je bila pratnja prognanika i rumunjska straža. Putem su bile postavljene u razmaku od stotine metara straže, kroz rijetko napučenija mjesta prolazili su između kordona vojnika. Tako su stigli u Orsovu, gdje je čekao specijalni vlak, koji je krenuo u Galac preko Bukurešta. I ovaj put je bio romantičan: trebalo je često zaustavljati se i pitati telefonom, da li je put slobodan. Kod svake stanke na stanicama bili su okruženi četama, a kada bi vlak krenuo na nogostupima posljednjega vagona s lijeve i desne strane pojavili bi se po jedan oficir i vojnik držeći u ruci revolver. U jutro 6. točno u devet sati vlak se zaustavio u Galacu na tračnicama zimske luke: golemo mnoštvo svijeta, zadržavano od žandara i vojnika, čekalo je na drugom mjestu. Karlo i Zita su se ukrcali na rumunjsku jahtu»Princesa Marija« nesmetani od indiskretnih očiju. U Galacu odijelili su se od njihove pratnje grof Esterhazy i grofica Boroviczeny, koji su se vratili u Budimpeštu, dok su sa vladarima krenuli prema progonstvu grof i grofica Hunjady. 6. u

večer u Sulini nesretni Habsburgovci prešli su na torpednjaču »Cardiff«. Sa palube »Cardiffa« 9. Karlo i Zita vidjeli su ponovo Carigrad, koji ih je u svibnju 1918. dočekao kao moćne saveznike. U Gibraltaru su doznali, da je cilj putovanja Madeira, kamo su stigli 19. studenoga.

Tu je četiri mjeseca kasnije 1. travnja 1922. Karlo umro u potpunoj bijedi u vili Quintaidomonte, koju mu je ponudio kao ljetnu rezidenciju neki bogati Portugalac, a u koju se on, jer nije imao sredstava, da plati račune hotela Viktoria preselio već koncem veljače. Vila nije raspolagala napravama za grijanje niti električnim svijetlom, na raspolaganju je za brojne stanare postojao samo jedan W. C. Nekadanji stanar Schönbrunna štedio je na maslu, jeo je meso jedanput na dan i došao do zaključka da se nepijući kavu može uštedjeti lijepu svotu, često je brojio rijetke novce sačuvane u jednom kovčežiću. Od influence cijela je obitelj morala leći u krevet, a 14. ožujka Karlo je izjavio, da je i on bolestan. Ulogu bolničarke vršila je carica. Obolio je i sin Karlov Ludvig i nadvojvoda Robert, zatim nadvojvoda Feliks i nadvojvotkinja Adelaida. U tom tužnom mjesecu ostao je zdrav jedino bivši nadvojvoda nasljednik prijestolja Oton, današnji pretendent na prijestolje, koji je tada imao deset godina i koji je za svoju obitelj počeo moliti krunicu od jutra do mraka. Njegove su molitve pomogle braći, ali se očevo stanje pogoršalo. Osjećajući da se približava konac vladar je kao uvjereni katolik zatražio, da kraj njega bude njegov sin, koji je morao prisustvovati i podjeli sakramenata. Prvoga travnja Karlo je izdahnuo i pričaju, da je u času smrti imao još snage da reče Otonu, koji je bio pak tako energičan, kako pričaju, da nije zaplakao: »Žrtvuj i ti svoj život za dobro svojih naroda, kao što sam ga i ja žrtvovao«. Ta je rečenica ispisana na rubu zvona od 16 kvintala.

čiji glas dopire u promjeru od 25 kilometara, a posvećeno je u Tihanyu u kolovozu 1926.

Mrtvo tijelo posljednjega cara Austrije i kralja Madžarske bilo je izloženo četiri dana u vili Quinteado Monte. U malim kolicima na dva kotača jedan sobar i jedan Austrijanac, koji je živio u Madeiri, otpremili su mrtvo tijelo do crkve. Za čednim kolima išli su »Car« Oton, Carica udova Zita i neki mještani. Lijes je bio pokriven starom austro-ugarskom zastavom.

Rođen, da bude sretan otac radosne obitelji, a prisiljen da postane nesretan poglavica jednog carstva u propadanju, Karlo Habsburški potsjeća donekle na Katarinu Howard, petu suprugu Henrika VIII., koja je na stratištu, podijelivši krvniku zamoljeno oproštenje, uskliknula: »Umirem kao kraljica, ali koliko bih radije, da mogu umrijeti kao supruga Culpepera!«

Nitko nema pravo zanijekati, da Katarina Howard postavši supruga čednoga rođaka Tome Culpepera — ne bi bila bez štete za historiju poštena supruga (kakva je možda bila i kao kraljica) i vrlo sretna (kako kao engleska kraljica nije bila); isto tako sve činjenice nam potvrđuju mišljenje, da bi Karlo Habsburški, ne popevši se na prijestolje svojih predа, bio postao vrlo dobar suprug i uzoran otac, možda i u korist povijesti.

KONAC

Zita + 1989. u CH.

SADRŽAJ: